

Tilburg University

De schoenindustrie in Kaatsheuvel als hoofdmiddel van bestaan tussen de twee wereldoorlogen

van Delft, L.G.A.M.

Publication date:
1949

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Delft, L. G. A. M. (1949). *De schoenindustrie in Kaatsheuvel als hoofdmiddel van bestaan tussen de twee wereldoorlogen*. Zuid-Nederlandsche drukkerij.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

DE SCHOENINDUSTRIE IN KAATSHEUVEL

ALS HOOFDMIDDEL VAN BESTAAN
TUSSEN DE TWEE
WERELDOORLOGEN

L. G. A. M. VAN DELFT

57E3 6

DE SCHOENINDUSTRIE IN KAATSHEUVEL

N.V. ZUID-NEDERLANDSCHE DRUKKERIJ
'SHERTOGENBOSCH

DE SCHOENINDUSTRIE IN KAATSHEUVEL

ALS HOOFDMIDDEL VAN BESTAAN
TUSSEN DE TWEE WERELDOORLOGEN

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE ECONOMISCHE
WETENSCHAPPEN AAN DE KATHOLIEKE
ECONOMISCHE HOGESCHOOL TE TILBURG
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
DR. F. J. H. M. VAN DER VEN, HOOGLERAAR
IN DE SOCIALE WETGEVING EN POLITIEK.
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP
DONDERDAG 20 OCTOBER 1949 DES
NAMIDDAGS TE VIER UUR

DOOR

I. AMBERTUS GERARDUS ANDREAS MARIA VAN DELFT
GEBOREN TE TILBURG.



41118

*Matri dilectae.
Patris ad memoriam.*

Van deze gelegenheid wil ik gaarne gebruik maken om U, Hoogleraren, Oud-Hoogleraren en Lectoren van de Katholieke Economische Hogeschool mijn hartelijke dank te betuigen voor al hetgeen U tot mijn wetenschappelijke vorming hebt bijgedragen.

In het bijzonder gaat mijn dank hierbij uit naar U, Hooggeleerde Heere, voor de buitengewone wijze, waarop U mij bij deze arbeid als Promotor hebt willen bijstaan. Ongetwijfeld zal ik hieraan steeds de prettigste herinnering bewaren. Ook de velen, zowel officiële instanties als particulieren, zonder wier hulp deze studie niet mogelijk ware geweest, zeg ik langs deze weg hartelijk dank.

INHOUD.

Inleiding	XI
-----------------	----

HOOFDSTUK I.

Het schoencentrum Kaatsheuvel in de gemeente Loon op Zand.

1. De gemeente Loon op Zand en haar bevolking	I
2. De economische structuur der gemeente	10
3. De agrarische structuur der gemeente	19
4. De schoenindustrie in de gemeente	34

HOOFDSTUK II.

Het schoencentrum Kaatsheuvel in Nederland tot 11 November 1918.

1. De concentratie der schoenindustrie in Noord-Brabant	42
2. De mechanisatie doet haar intrede	49
3. De toestand rond 1910	54
4. De eerste wereldoorlog	63

HOOFDSTUK III.

Het schoencentrum Kaatsheuvel in Nederland tussen de twee wereldoorlogen.

Algemeen overzicht.

1. Van 713 tot 309	69
2. Perioden	72
3. Litteratuur over dit tijdvak	75

HOOFDSTUK IV.

Naoorlogse misère.

11 November 1918—29 Juni 1923.

1. Een ongelijke strijd	76
2. Op weg naar het één biljoenste	81
3. Op een lager niveau	84
4. De schoenarbeiders	88
5. Ernstige weerslag in Kaatsheuvel	92

HOOFDSTUK V.

De Schoenenwet in werking.

29 Juni 1923—15 Juni 1924.

1. De strijd voor de Nederlandse schoen	98
2. Het effect van de Schoenenwet	102
3. In Kaatsheuvel matig herstel	105

HOOFDSTUK VI.

Op eigen krachten verder.

15 Juni 1924—derde kwartaal 1930.

1. Geleidelijke vooruitgang	109
2. Moeilijkheden in de handel	114
3. Toeneming der werkgelegenheid, afgeremd door de rationalisatie	117
4. Kaatsheuvel herwint verloren terrein	120

HOOFDSTUK VII.

Aan eigen lot overgelaten.

Vierde kwartaal 1930—1931.

1. De grote crisis	129
2. Nieuwe strijd voor het behoud van de schoenindustrie	134
3. De crisis in Kaatsheuvel minder ernstig?	136

HOOFDSTUK VIII.

De regering helpt en toch malaise.

1932—1938.

1. De contingentering	139
2. Het kleinbedrijf verliest de strijd	145
3. Saneringspogingen	151
4. De arbeiders betalen mede het gelag	155
5. Tragisch verloop in Kaatsheuvel	160

HOOFDSTUK IX.

De tweede wereldoorlog klopt aan.

1939—10 Mei 1940.

1. De politieke crisis verdringt de malaise	168
2. In Kaatsheuvel enig herstel	172

HOOFDSTUK X.

De Kaatsheuvelse schoenindustrie als bron van welvaart

1. Vanaf de wapenstilstand tot de grote crisis	175
2. De tien laatste jaren	185
3. Samenvatting en conclusies voor de toekomst	189

BIJLAGE.

Enige statistische gegevens inzake de beroepsstructuur
in de gemeente Loon op Zand.

1. De volkstelling van 1810	203
2. De patentregisters van 1830 en 1855/56	207
3. Enige statistische gegevens rond 1870	208
4. De volks- en beroepstelling van 31 Mei 1947	209
Lijst van voorkomende afkortingen	213
Lijst der tabellen	214
Lijst der kaartjes en grafieken	217

INLEIDING.

De industrialisatie staat in Nederland in het centrum der belangstelling en zeker niet het minst in de snel in bevolking toenemende provincie Noord-Brabant. Niet enkel de vestiging van nieuwe industrie verdient echter onze aandacht, maar niet minder het behoud van de bestaande nijverheid in de oude industriële centra. Dit te meer, omdat men bij de industrialisatie aanhoudend stuit op de moeilijkheid, dat er in grote gebieden geen industriële traditie bestaat, met als gevolg, dat het ondernemersinitiatief ter plaatse volkomen ontbreekt.

Oude centra, daarentegen, geven wel eens juist het tegenovergestelde beeld te zien. De industriële traditie leidt daar ooit tot een teveel aan ondernemers, zoals dat bv. het geval is te Kaatsheuvel, een der belangrijkste schoencentra uit het district der Waalwijkse Kamer van Koophandel. Telkens, wanneer zij de kans gunstig zien, staan tientallen schoenmakers daar klaar een eigen „fabriek” te beginnen, doch keert het getij, dan verdwijnen velen van hen weer even spoedig, als zij zijn opgekomen.

Het zijn evenwel niet alleen deze kleine bazen en gelegenheids-ondernemers, voor wie in normale tijden steeds minder plaats gereserveerd is, ook flinkere en reeds jaren bestaande ondernemingen dreigen door de evolutie in de moderne schoenindustrie te worden uitgeschakeld, zoals de jaren tussen de beide wereldoorlogen ons geleerd hebben. Verzorgde Kaatsheuvel in 1917 18½ % van de Nederlandse schoenproductie, in 1940 was het aandeel van dit dorp gedaald tot slechts 7 %, terwijl het aantal ondernemingen terugliep van 132 tot 51, de zeer kleine bedrijven, welke nog geen 1.000 paren per jaar produceren, buiten beschouwing gelaten. De oorzaak van deze neergang moet hoofdzakelijk worden gezocht in de opkomst van het moderne grootbedrijf, dat in de strijd om de Nederlandse markt over sterkere wapens beschikt dan de kleine ondernemingen. Deze grootindustrie is te Kaatsheuvel nooit tot ontwikkeling gekomen, het dorp is typisch een centrum gebleven van vele, over het algemeen kleine, familie-bedrijven. Slechts enkele hebben meer dan honderd arbeiders in dienst.

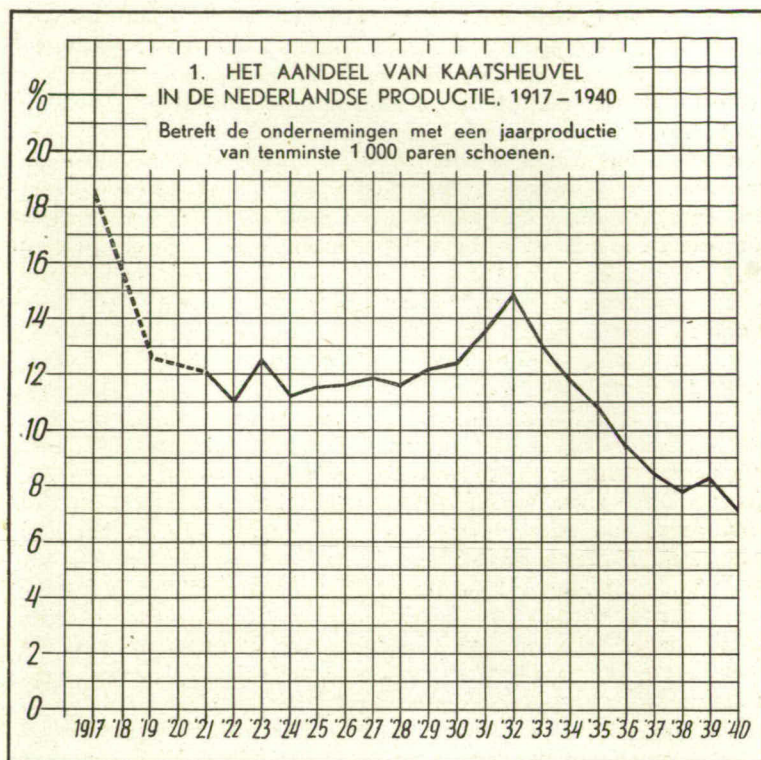
In deze studie willen wij nu nagaan, hoe zich deze ontwikkeling

tussen de beide wereldoorlogen voltrokken heeft, welke invloed zij heeft gehad op de welvaart van de bevolking en welke conclusies hieruit voor de toekomst moeten worden getrokken, zowel in het belang van de plaatselijke nijverheid en bevolking als in dat van de industriële ontwikkeling van Nederland.

Een moeilijkheid is het hierbij echter, dat het schoencentrum Kaatsheuvel — hiertoe moet men ook het aangrenzende kerkdorp Berkdijk rekenen, al heeft dit in normale jaren in hoofdzaak nog slechts een aandeel in de schoenarbeiders — geen zelfstandige gemeente vormt, doch deel uitmaakt van de gemeente Loon op Zand, zij het dan ook veruit het voornaamste deel. Verschillende statistieken, welke ons de weg moeten wijzen, betreffen deze gemeente in haar geheel. Om desondanks toch de invloed van de ontwikkeling in de Kaatsheuvelse schoenindustrie op de welstand van de bevolking na te gaan, moeten wij dus ook aan de andere delen van de gemeente onze aandacht schenken. Wij hebben zelfs gemeend deze gelegenheid te mogen aangrijpen, dit iets uitvoeriger te doen, dan strikt nodig zou zijn voor ons onderzoek, teneinde zodoende een meer afgeronde, zij het dan toch altijd nog zeer onvolledige, bijdrage te kunnen leveren tot de sociaal-economische beschrijving van de Nederlandse gemeenten. Daarom hebben wij in het eerste hoofdstuk, waarin wij de plaats bepaalden van de Kaatsheuvelse industrie binnen de gemeente Loon op Zand, o.a. ook aan het agrarische bevolkingsdeel vrij uitvoerige aandacht geschonken.

Om vervolgens de positie te bepalen van het Kaatsheuvels schoencentrum in het geheel van de Nederlandse industrie, was het nodig vooraf de opkomst van dit centrum in het verleden na te gaan. De typerende eigenschappen van de industrie van dit dorp komen immers slechts in het licht van haar geschiedenis tot volledige klaarheid. Bij dit historisch onderzoek hebben wij ons in hoofdzaak bepaald tot de concentratie der schoenindustrie in het midden van Noord-Brabant, waarin Kaatsheuvel zijn aandeel had, en tot de mechanisatie, waarna wij iets uitvoeriger hebben stilgestaan bij de stand van zaken rond 1910 en bij de eerste wereldoorlog, de periode, welke onmiddellijk aan het tijdvak, dat het hoofdstuk vormt van dit onderzoek, voorafging.

In de hoofdstukken III t/m. IX volgt dan een uitvoerige studie over de ontwikkeling der schoenindustrie tussen de beide wereldoorlogen, waarin wij Kaatsheuvel plaatsten in het geheel der Nederlandse industrie. De beschrijving van dit geheel moest echter van ondergeschikte aard blijven, waarom wij ons voornamelijk hebben bepaald tot die aspecten, welke voor een goed



begrip van de gang van zaken in de Kaatsheuvelse schoen-
nijverheid van belang zijn. Niet slechts het gezichtspunt van de
onderneming hebben wij daarbij naar voren gebracht, doch ook
aan de arbeiders en hun belangen schonken wij, waar mogelijk,
onze aandacht. De financiële structuur der bedrijven en de
rentabiliteit van het geïnvesteerde kapitaal moesten wegens
gebrek aan gegevens, onbesproken blijven. Het ware ondoenlijk
geweest deze achteraf van de wel zeer versnipperde Kaats-
heuvelse industrie nog te onderzoeken, temeer omdat de voor ons
onderzoek belangrijkste ondernemingen de geliquideerde zijn.

In het tiende hoofdstuk, ten slotte, hebben wij nagegaan, welke
de invloed is geweest van de gang van zaken in de Kaatsheuvelse
schoenindustrie op de welvaart van de bevolking, en in een
slotparagraaf onze conclusies voor de toekomst getrokken.

Zonder twijfel was deze studie onmogelijk geweest, indien niet

het Centraal Bureau voor de Statistiek en andere instanties voor een overvloedig statistisch materiaal hadden gezorgd. Wanneer wij dit vergelijken met hetgeen naburige landen, als Engeland en België, ter beschikking staat, dan vergeten wij gaarne, dat de wispelturigheid, welke onze nog vrij jonge statistiek zo nu en dan vertoont, ons enige malen voor onaangename verrassingen plaatste. De aanwezige statistieken maakten het intussen mogelijk de vele uitspraken van officiële instanties en particulieren uit de betreffende jaren aan een critisch onderzoek te onderwerpen.

HOOFDSTUK I.

HET SCHOENCENTRUM KAATSHEUVEL IN DE GEMEENTE LOON OP ZAND.

1. De gemeente Loon op Zand en haar bevolking.

De gemeente Loon op Zand is gelegen in het midden van de provincie Noord-Brabant tussen Tilburg en Waalwijk. Tot aan de tijd van keizer Napoleon was zij een heerlijkheid, welke reeds in de Middeleeuwen voorkomt in de geschiedenis van Brabant. Aanvankelijk droeg deze heerlijkheid de naam Venloon. Het oorspronkelijke dorp van deze naam lag ongeveer $1\frac{1}{2}$ km ten Oosten van het tegenwoordige dorp Loon op Zand. Een zandverstuiving in 1394 maakte verplaatsing echter noodzakelijk. De grenzen van de heerlijkheid waren reeds in de veertiende eeuw vastgesteld; zij zijn ook thans nog de grenzen van de gemeente. De Noordelijke grens met de tegenwoordige gemeente Sprang-Capelle was in de tijd van de Republiek tevens de grens tussen het generaliteitsland Brabant en het gewest Holland. Oostelijk daarvan grenst Loon op Zand aan Waalwijk, waaraan, midden door de duinen afbuigend naar het Zuiden, de grens met Drunen aansluit. Ten Zuiden van de Drunense duinen ligt de gemeente Udenhout en vervolgens de gemeente Tilburg, waarmede Loon op Zand zijn gehele Zuidelijke grens gemeen heeft. Tenslotte ligt ten Westen van de gemeente het schoencentrum Dongen. De grens met deze plaats is tevens de grens tussen Meierij en Baronie en tussen de beide Noord-Brabantse bisdommen.

Het oppervlak der gemeente beslaat in totaal 5.214 ha. Volgens een opgave der gemeentesecretarie was in 1947 hiervan 3.485 ha in cultuur gebracht, terwijl 1.371 ha bestond uit bossen, woeste gronden en zandverstuivingen. Dit prachtige gebied strekt zich uit van de Zuid-Westhoek der gemeente naar het Oosten en Noord-Oosten, waar het aansluit bij de Drunense duinen. Ook ten Zuiden van het dorp Loon op Zand vindt men nog enige onontgonnen resten dezer woeste gebieden. Oostelijk van Kaatsheuvel ligt op Loons gebied o.a. de bekende Roestelberg. Deze woeste gronden scheiden het oude kerkdorp Loon op Zand van Kaatsheuvel en van het agrarisch gebied in het Westen en

Noorden van de gemeente. In het centrum van dit dorp ligt nog altijd een deel van het kasteel der oude heerlijkheid, de prachtige bossen daaromheen hebben echter zwaar geleden van de laatste oorlog.

Het agrarisch deel van de gemeente in het Westen en in het Noorden heeft voorheen voor een groot deel bestaan uit venen en moerassen. Hieraan herinnert nog de naam De Moer van het kerkdorp in het Zuid-Westen der gemeente (sinds hier een parochie werd opgericht, bezigt men hiervoor ook de naam Sint Joachimsmoer). Misschien ligt in dit feit ook de verklaring voor het grote verschil tussen Kaatsheuvel en Loon op Zand, welke dorpen beide toch voor het grootste deel bestaan van de schoen- en ledernijverheid. In de Middeleeuwen tot ongeveer 1600 was de ontginning van deze veengebieden een der voornaamste bestaansbronnen in de heerlijkheid. Vermoedelijk waren de turfwinners een vlottende bevolking en niet direct uit de beste lagen der samenleving afkomstig. Voor het vervoer van de turf werden vaarwegen aangelegd, welke nadien weer verzand zijn. Namen als Vaartkant, Oude Vaart en Rode Veer herinneren hier nog aan.

Nu wordt door sommigen vermoed, dat een deel van de turfwinners de oorspronkelijke bevolking uitmaakte van de huidige woonoorden in het Noord-Westelijk deel der gemeente. Mogelijk is deze kern in de 80-jarige oorlog aangevuld door soldaten — de troepen van Requesens zouden bij de Roestelberg gelegen hebben — en nadien door personen, die van de gunstige ligging aan de grens van het generaliteitsland kwamen profiteren voor hun smokkelpraktijken. Een nauwkeurig historisch onderzoek zal dit alles moeten uitwijzen, doch het was zeker niet geheel ten onrechte, dat men de Berkdijkse Straatjes wel eens vergeleek met Oss, Groesbeek en St. Willebrord. Een typische overeenkomst met het laatste dorp is bv. de grote werk- en treklust van de overigens toch vrij primitieve bevolking. Als scharenslijpers waren deze mensen ver in de omgeving bekend. Men trok het gehele land door met bezems, zwavelstokken en schoenen, maakte zich verdienstelijk als parapluhersteller en ook het stoelenmatten was hun toevertrouwd. Veel is hier in de loop der jaren veranderd. De scharenslijper wordt steeds meer een zeldzame verschijning, de oude negotie past niet meer in de moderne tijd, kerk en overheid boekten belangrijke resultaten en al is de behuizing nog wel eens erg armoedig — het merendeel der krotten welke de gemeente helaas nog altijd rijk is, wordt hier gevonden — toch heeft men goede hoop, dat binnen niet te

lange tijd de voornaamste sporen der sociale achterstand zullen zijn uitgewist.

In het kerkdorp Berkdijk wonen thans ongeveer duizend mensen. In de volksmond wordt het veelal, en misschien ook wel juister, Berndijk genoemd (Abdij van Berne?).

Is het waar, dat het Oostelijk hierop aansluitende, eigenlijke dorp Kaatsheuvel uit dezelfde nederzetting is voortgekomen? In elk geval kent dit dorp thans geen dergelijke achterstand meer in de civilisatie en een deel van de huidige bevolking is zeker ook van elders afkomstig. Van het dorp gaat daarenboven een gunstige invloed uit op de Berkdijkers, waarvan er nog steeds velen zich hier komen vestigen. Een nader historisch onderzoek kan mogelijk nog veel aan het licht brengen.

Zeker is het wel, dat het „schoencentrum” Kaatsheuvel zijn eigen karakter voor een deel dankt aan het Berkdijkse bevolkingselement. Wij denken bv. aan de vele kleine baasjes en aan de rasknoeiërs, die telkens, als ze de kans schoon zien, weer opduiken.

Naast dit Kaatsheuvelse complex vindt men in de westelijke rand der gemeente nog twee agrarische kerkdorpen. Het ene, dat Katholiek is, noemden wij reeds, nl. De Moer, gelegen in de Zuidelijke helft van de gemeente. De Paalstraat en wat verspreide huizen medegeteld, wonen hier ongeveer vierhonderd mensen. In de Noord-Westhoek der gemeente, tussen Berkdijk en Capelle, ligt het andere kerkdorp, als deze verzameling van gehuchten zo genoemd mag worden, nl. de Zandschel, onder welke naam wij hier eenvoudigheidshalve de gehele Noord-Westhoek samenvatten, dus behalve de Hoge en Lage Zandschel ook de Regtvaart en de Loonse Dijk. Hier is de bevolking overwegend Nederlands Hervormd. Katholieke families, die hier woonden, zijn veelal naar Kaatsheuvel verhuisd. Het voert echter te ver, wanneer men hieruit zou afleiden, dat de bevolking van het dorp Kaatsheuvel hier zijn oorsprong heeft gehad. Historisch staat hieromtrent nog niets vast. De Zandschel vormt met Sprang-Capelle een Zuidelijke uitloper van het Protestantse gebied van midden Nederland. De kerk van de Nederlands Hervormde gemeente Loon op Zand is hier gevestigd. Er wonen ongeveer 700 mensen, voor het merendeel kleine boeren.

Loon op Zand is al met al een zeer gevarieerde gemeente, welke duidelijke kenmerken draagt van de overgang tussen Meierij en Baronie, tussen Brabant en Holland. Geen enkele gemeentegrens in de provincie is nu nog misschien zo sterk voelbaar als die op een paar honderd meter van het centrum van Kaatsheuvel tussen

de gemeenten Loon op Zand en Sprang-Capelle. Het was eertijds de grens tussen Holland en het Generaliteitsland.

Behalve de turfontginning ontwikkelde er zich in de gemeente Loon op Zand ook enige landbouw en veeteelt. Vroeger hield men vooral geiten en schapen. Oorspronkelijk brachten de boeren hun wol waarschijnlijk naar Tilburg en Oisterwijk, doch later begon men zelf te spinnen, terwijl er voor Tilburg hier en daar ook geweven werd. Noch weverij noch spinnerij hebben zich echter kunnen handhaven. De naam Spinnerspad houdt de herinnering nog in stand. Op zijn laatst in de achttiende eeuw kreeg ook de schoenmakerij met name in Kaatsheuvel een meer dan plaatselijke betekenis. Eerst in de negentiende eeuw hebben we zekerheid omtrent het voorkomen van de leerlooierij. De bevolking van Berkdijk en de Straatjes scharrelde intussen zijn kostje met venten, stoelenmatten en het maken van zwavelstokken, bezems en pantoffels.

De sterke ontwikkeling der bevolking in het Noord-Westelijke deel der gemeente werd het oude kerkdorp Loon op Zand echter noodlottig. In 1796 was Kaatsheuvel een zelfstandige parochie geworden en toen in 1851 de gemeente-wet tot stand was gekomen, bleek de Kaatsheuvelse meerderheid duidelijk bij de raadsverkiezingen. Het gevolg was, dat de raad besloot het gemeentehuis over te plaatsen. Dit besluit riep een scherpe tegenstelling en strijd tussen de beide dorpen in het leven, welke misschien nog niet geheel verdwenen is, al is de verhouding wel aanmerkelijk verbeterd.

Hoewel de Noord-Westhoek der gemeente geheel Protestant is, is de Katholieke godsdienst in de gemeente Loon op Zand sterk in de meerderheid. Van 90,9 % in 1920 steeg haar aandeel tot 92,8 % in 1930. De overige inwoners zijn bijna allen Nederlands-Hervormd. Zoals meestal in Katholieke streken is ook in de gemeente Loon op Zand het geboortecijfer vrij hoog, alhoewel het voor de laatste oorlog steeds verder afnam. Hiermede ging echter ook gepaard een daling van het sterftecijfer, dat vroeger vooral onder de zuigelingen schrikbarend is geweest. Tot aan het begin dezer eeuw stierf er een van de vier à vijf kinderen beneden het jaar. De laatste jaren voor de tweede wereldoorlog was dit gedaald tot ongeveer 1 op 20. In de laatste halve eeuw heeft de gemeente echter vrijwel doorlopend een vertrekoverschot gehad. Zij was niet in staat haar grote bevolkingsaanwas zelf op te vangen. In tabel 1 geven wij in grote lijnen de ontwikkeling der bevolking van 1881 tot 1948. Op 1 Januari van dit laatste jaar bedroeg het aantal inwoners volgens het gemeenteregister 12.262

tegen 6.816 in 1881. Dus in 67 jaren een stijging van 80 %. Terzelfder tijd steeg het aantal inwoners van Nederland met bijna 140 %. Loon op Zand is dus ver ten achter gebleven.

Tabel 1. *

LOOP DER BEVOLKING IN DE GEMEENTE LOON OP ZAND,
1881—1947.

Jaren	aantal inwoners 1e dag der periode		levend- geboren	over- leden	vestigings- overschot
	absoluut	index	‰ ¹⁾	‰ ¹⁾	‰ ¹⁾
1881—'85	6.816	100	36,2	24,6	— 3,4
1886—'90	7.102	104	34,9	24,6	— 5,8
1891—'95	7.265	107	34,6	25,0	— 2,4
1896—1900	7.531	110	36,7	23,2	— 10,9
1901—'05	7.631	112	37,4	22,1	— 13,5
1906—'10	7.700	113	35,5	22,2	— 7,3
1911—'15	7.933	116	34,1	18,4	— 5,9
1916—'20	8.330	122	32,8	19,0	+ 4,4
1921—'25	9.127	134	35,2	13,6	— 9,9
1926—'30	9.685	142	31,3	12,2	— 7,5
1931—'35	10.258	150	27,9	10,5	— 4,2
1936—'40	10.959	161	27,0	9,6	— 14,4
1941—'45	11.125	163	28,1	12,5	— 1,6
1946—'47	11.932	175	31,1	9,2	— 4,2

¹⁾ Jaargemiddelden.

In totaal hebben in deze jaren 3.724 mensen meer de gemeente verlaten dan er zich vestigden, ofwel bijna 55 % van het bevolkingsaantal op de aanvangsdatum der periode. Ook is er vanaf 1880 doorlopend een mannenoverschot geweest. In 1880 waren er op elke 100 vrouwen 110 mannen, in 1900 en 1920 109 mannen, in 1940 nog 104 mannen en volgens de voorlopige uitslag der volkstelling in 1947, de gestichtsbevolking niet mede gerekend, wederom 104 mannen. Bij deze laatste volkstelling heeft men een zeer practische indeling gemaakt van de bevolking, nl. in twee wijken, Loon op Zand en Kaatsheuvel genaamd, welke ieder op hun beurt weer nader zijn onderverdeeld. Door deze verdeling bleek nu, dat er in de wijk Kaatsheuvel 106 mannen waren op elke 100 vrouwen, terwijl in de wijk Loon op Zand de vrouwen zelfs enigszins in de meerderheid waren nl. 1.565 vrouwen tegenover 1.553 mannen. Binnen de wijk Kaatsheuvel is het mannenoverschot het hoogst in het Loonse Hoekje (gelegen bij de Waalwijkse grens) nl. 122 mannen tegen 92 vrouwen en vervolgens in Berkdijk waar 488 mannen wonen en 446 vrouwen,

ofwel 109 mannen op elke 100 vrouwen. In het agrarische deel van de gemeente liggen de verhoudingen geheel anders. In De Moer (met Paalstraat en verspreide huizen) woonden in 1947 204 mannen tegen 208 vrouwen, in de Hoge en Lage Zandschel tezamen 344 mannen tegenover 338 vrouwen. Hier bestaat dus vrijwel een evenwicht.

Het mannenoverschot is meer te wijten aan een groter vertrek der vrouwen dan aan een verschil in het aantal geboorten. Bij de volkstelling van 1909 waren er onder de kinderen van 0 tot 10 jaren slechts 15 jongens meer dan meisjes.

Bij de volkstelling van 1920 waren er in deze leeftijdsklasse nog 5 jongens meer dan meisjes en in 1930 50. Vergelijken we nu het aantal jongens van 6 tot 15 jaren in 1909 met het aantal jonge mannen van 16 tot 25 jaren in 1920, dan zien wij hier een toeneming (de jaarklassen dekken elkaar niet volledig) van 856 tot 872. Bij de meisjes was er een afnemng van 851 tot 722. Van 1920 tot 1930 zien we voor de jongens een afnemng van 1.028 tot 973 en voor de meisjes van 1.016 tot 850. We moeten hieruit dus wel concluderen, dat er in de leeftijdsklasse van 15 (mogelijk nog jonger) tot 25 jaren vele meisjes de gemeente verlieten,

Tabel 2.

SAMENSTELLING VAN DE BEVOLKING IN 1920 EN 1930.

Leeftijd in jaren	1920		1930	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
0—4	599	586	677	693
5—9	523	531	710	644
10—14	505	485	541	519
15—19	459	411	506	455
20—24	413	311	467	395
25—29	306	295	378	355
30—34	283	261	313	298
35—39	326	274	254	245
40—44	270	269	241	234
45—49	241	238	283	248
50—54	228	190	227	251
55—59	169	138	217	193
60—64	151	124	194	141
65—69	134	98	124	97
70—74	78	81	99	82
75—79	45	37	58	55
80 e.o.	32	36	27	37
Totaal	4.762	4.365	5.316	4.942

vermoedelijk om elders een betrekking te zoeken. Vanzelfsprekend keerden velen van haar niet meer naar haar geboortegrond terug. De voorlopige uitkomst der volkstelling van 1947 wijst er wel op, dat dit in de wijk Loon op Zand waarschijnlijk niet plaats vond of althans minder dan in de wijk Kaatsheuvel, waar op haar beurt de bevolking van de Hoge en Lage Zandschel een uitzondering vormt.

Tabel 3.

VERGELIJKING DER BEVOLKINGSSAMENSTELLING IN
1909, 1920 en 1930, IN %.

Leeftijd in jaren	1909		1920		1930	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
0—14	17,7	17,1	17,8	17,4	18,8	18,1
15—39	19,9	17,2	19,6	17,0	18,7	17,0
40—64	11,9	10,1	11,6	10,5	11,3	10,4
65 e.o.	3,0	3,1	3,2	2,8	3,0	2,6
Totaal	52,5	47,5	52,2	47,8	51,8	48,2

De gemeente Loon op Zand beschikt over een gezonde jeugdbasis. In 1930 was 37 % van de bevolking jonger dan 15 jaren. Het is echter opvallend, zoals ook blijkt uit de tabellen 2 en 3, dat in de productieve jaren van 15 tot 64 de ouderen relatief sterk vertegenwoordigd zijn. Vooral de vrouwen van 15 tot 39 jaar zijn naar verhouding gering in aantal. Tegenover 1.748 vrouwen uit deze leeftijdsklasse stonden in 1930 1.918 mannen, ofwel 109 mannen op elke 100 vrouwen. In 1920 en 1909 was deze verhouding nog ongunstiger nl. 115 mannen op 100 vrouwen. In 1909 was van de mannen boven 20 jaar dan ook nog niet 49 % gehuwd. In 1930 was dit aantal iets gestegen nl. tot ongeveer 53 %. Over het gehele land was dit aantal in 1930 65 %.

Ook is het opmerkelijk, dat het aantal kinderen van 0 tot 14 jaren relatief steeds groter wordt. Dit aantal steeg nl. van 34,8 % in 1909 tot 35,2 % in 1920 en 36,9 % in 1930. Hier staat tegenover een daling bij de leeftijdsgroep van 15 tot 39 jaar, nl. resp. van 37,1 tot 36,6 en 35,7 %. Ongetwijfeld zal de verminderde zuigelingensterfte hierop van invloed zijn geweest. Maar ook wijzen deze cijfers er op, dat vele jonge mensen de gemeente hebben verlaten in de jaren, dat zij zich een plaats moesten veroveren in de maatschappij. Het is de tragiek van bijna het

gehele Brabantse platteland. Ook de bevolking van deze sterk geïndustrialiseerde gemeente werd dit lot niet bespaard.

Van de volkstelling van 1947 zijn reeds enige voorlopige uitkomsten gepubliceerd o.a. ook van Loon op Zand ¹⁾. Zij geven een duidelijk inzicht in de spreiding van de bevolking over de verschillende voonorden der gemeente. In tabel 4 hebben wij deze, enigszins samengevat, weergegeven. Wij zagen reeds, dat men in 1947 de gemeente heeft verdeeld in een wijk Loon op Zand en een wijk Kaatsheuvel.

Tabel 4.

VERSPREIDING DER BEVOLKING IN 1947 ¹⁾.

Woonoord	Man- nen	Vrou- wen	Totaal	huishou- dingen		alleen- wo- nen- den
				a	b	
1. Wijk Loon op Zand						
a. Loon op Zand (dorp)	1.197	1.204	2.401	468	5,1	15
b. De Moer e.o.	204	208	412	82	5,0	3
c. Molenstraat e.o.	152	153	305	57	5,4	—
Totaal	1.553	1.565	3.118	607	5,1	18
2. Wijk Kaatsheuvel						
d. Kaatsheuvel (dorp)	3.200	3.064	6.264	1.236	5,0	65
e. Berkdijk e.o.	557	507	1.064	206	5,1	9
f. Hoge en Lage Zandschel	344	338	682	165	4,4	15
g. Sprangese Vaart en Loons Hockje	315	270	585	120	4,8	7
h. Efteling e.o.	41	33	74	18	4,0	2
Totaal	4.457	4.212	8.669	1.745	4,9	98
Gemeente Loon op Zand	6.010	5.777	11.787	2.352	5,0	116

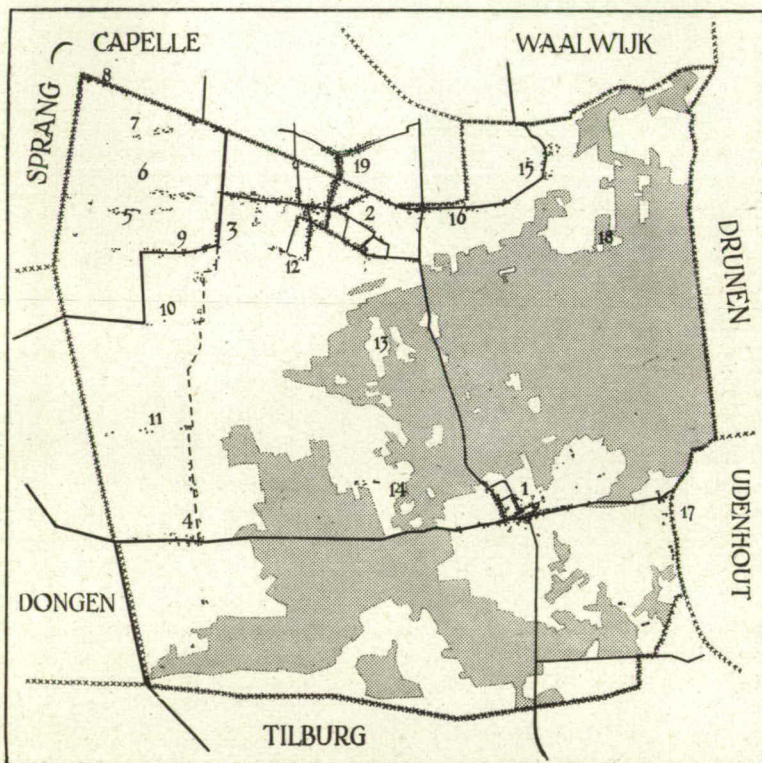
¹⁾ Voorlopige uitkomsten der volkstelling, zonder bevolking in gestichten e.d., in schepen en woonwagens en zonder de niet thuis aanwezigen.

a: aantal huishoudingen, b: gemiddeld aantal gezinsleden.

In deze laatste wijk woonde dit jaar bijna drie vierde van de in totaal getelde bevolking (zie noot bij de tabel). Het dorp Kaatsheuvel, waarin ruim de helft van de gemeentebevolking woonachtig is, is ruim twee en een half maal zo groot als het dorp Loon op Zand. Van de overige woonorden is Berkdijk verweg het meest bevolkt. Tezamen met de verspreide huizen in het Zuid-Westelijk deel van de wijk Kaatsheuvel wonen hier ruim 1.000 mensen. Bij De Moer zijn ook de bewoners geteld

¹⁾ Zie ook hierachter in de bijlage.

van de Paalstraat en van de in het Zuid-Westelijk deel der gemeente liggende verspreide huizen, bij Efteling ook de bewoners van de verspreide huizen in het Z.O. deel der wijk Kaatsheuvel. In alle woonoorden der wijk Loon op Zand bestaat een vrouwenoverschot, in alle der wijk Kaatsheuvel zijn de mannen in de meerderheid. Alleen in de Zandschel is deze meerderheid van weinig betekenis. Laten wij de alleenwonenden, die ongeveer 1 % uitmaken der bevolking, buiten beschouwing, dan blijken



■ = Bossen, duinen en woeste gronden

xxx = Gemeentegrens

1. Loon op Zand
2. Kaatsheuvel
3. Berkdijk
4. De Moer
5. Hoge Zandschel
6. Regtvaart

7. Lage Zandschel
8. Loonsdijk
9. Eerste straatje
10. Tweede straatje
11. Paalstraat
12. Hil

13. Efteling
14. Kraanven
15. Loons Hockje
16. Sprangevaart
17. Molenstraat
18. Roestelberg
19. Sprang

2. DE GEMEENTE LOON OP ZAND.

de huishoudingen het grootst te zijn in het Oostelijk deel der wijk Loon op Zand (Molenstraat e.o.) en het kleinst in de Zandschel (het nietige Efteling niet mede geteld). De gemiddelde gezinsgrootte was hier nl. 4,4, tegenover 5,1 in de wijk Loon op Zand, 5,0 in het dorp Kaatsheuvel, eveneens 5,0 in de gehele gemeente en 5,4 in het Oostelijke deel der wijk Loon op Zand.

Ook in de gemeente Loon op Zand blijken de Katholieken dus grotere gezinnen te hebben dan de Protestanten, die voor het grootste deel samenwonen in de Zandschel e.o. Dat het aandeel der Protestanten in de totale bevolking der gemeente daalde van 9,5 % in 1909 tot 7,2 % in 1930, kan mede hierin zijn verklaring vinden.

Voor de 2.352 gezinnen en 116 alleenwonenden waren in 1947 2.040 permanente woningen beschikbaar en 82 niet permanente, bewoonbare ruimten, alsmede 75 krotwoningen. Aldus een berekening van de gemeente. In totaal hadden 353 gezinnen en alleenwonenden, volgens deze mededeling, geen geschikte woning, terwijl er nog minstens 157 gevallen waren, welke een nadere voorziening behoeften. Vooral de toestanden in de krotwoningen waren menonwaardig.

2. De economische structuur der gemeente.

De schoenindustrie is in de gemeente Loon op Zand veruit de voornaamste bron van bestaan. Dit blijkt reeds aanstonds uit een beschouwing van de beroepstelling 1930, welke in tabel 5 is weergegeven. In de industriële bedrijfsgroepen 1 t/m 17 neemt groep 9 vrijwel een monopolie-positie in. Deze groep omvat de leerlooierijen, de schoenindustrie en de overige lederbewerking. In totaal waren 2.200 ingezetenen der gemeente Loon op Zand in deze bedrijfsgroep werkzaam, waarvan 2.063 in de schoenindustrie en 110 in de looierijen, welke laatste men thans nog uitsluitend aantreft in het dorp Loon op Zand. Van de andere industriële bedrijfsgroepen behaalden slechts de bouwnijverheid en de voedings- en genotmiddelenindustrie meer dan 100 leden der beroepsbevolking, de resterende waren zonder noemenswaardige betekenis. De industrie der gemeente Loon op Zand is dus wel zeer eenzijdig georiënteerd.

Onmiddellijk op de schoenindustrie volgt de landbouw als voornaamste bron van bestaan. Hierin waren in 1930 600 personen werkzaam tegen 2.610 in de industrie, ofwel resp. 16 en 69 % van de beroepsbevolking. Voor het gehele land waren deze percentages resp. 20 en 39.

In handel, verkeer, geldwezen en verzekeringen vonden 291

Tabel 5.

DE BEROEPSBEVOLKING IN 1930.

Bedrijfsgroep	Mannen	Vrouwen	Totaal
4 Bouwnijverheid	172	—	172
9 Ledernijverheid	1.787	413	2.200 ¹⁾
17 Voedings- en Genotmiddelen	107	3	110
Overige 1 t/m 17	104	24	128
Totaal 1 t/m 17	2.170	440	2.610
18 Landbouw	511	89	600
20 t/m 23, Handel, verkeer, geldwezen en verzekeringen	242	49	291
24 Vrije beroepen	39	29	68
Overige bedrijfstgroepen	84	139 ²⁾	223
Totale beroepsbevolking	3.046	746	3.792
1 bevolking 15—64 jaar	3.080	2.815	5.895
2 totale bevolking	5.316	4.942	10.258
beroepsbevolking in % van 1	98,9	26,5	64,3
beroepsbevolking in % van 2	57,3	15,1	37,0

¹⁾ Hiervan in leerlooierijen: 110, in de schoenindustrie: 2.063.

²⁾ Hiervan in huishoudelijke diensten: 110.

personen een bestaan, 110 vrouwen en meisjes verrichtten huishoudelijke diensten en de rest van de beroepsbevolking, nl. 181 personen, was werkzaam in de overblijvende beroepen.

Hoewel de industrie tot de laatste wereldoorlog zich niet voldoende ontwikkeld heeft om de sterke aanwas der bevolking op te vangen, is het toch aan haar te danken geweest, dat de dorpen Kaatsheuvel en Loon op Zand uitgegroeid zijn tot hun tegenwoordige omvang. Blijkens de uitkomsten der volkstelling van 1810, welke hierachter in een bijlage zijn opgenomen, bedroeg de bevolking in dat jaar 3.797 inwoners. De dagloners inbegrepen waren in dat jaar 672 mannen en vrouwen werkzaam in de landbouw, ofwel bijna de helft der beroepsbevolking en 72 meer dan in 1930. In de nijverheid vonden toen 519 personen een bestaan, d.i. ruim 43 % der beroepsbevolking van dat jaar. De industriële beroepsbevolking was in 1930 dus ruim vijf maal zo groot als in 1810, terwijl de landbouwers in aantal waren achteruitgegaan.

De samenstelling der industriële bevolking was in 1810 evenwel geheel anders dan in 1930. De eerste plaats werd ingenomen

door de textiel. Vooral de vrouwen, veelal ook uit de gezinnen der boeren, verdienden haar brood door te spinnen voor de Tilburgse fabrieken. Niet minder dan 160 spinsters werden geregistreerd naast 28 spinners en 7 wevers. Onder de mannen met een industrieel beroep namen de schoenmakers de eerste plaats in, nl. 40 in Loon op Zand en 169 in Kaatsheuvel e.o. Leerlooiers kwamen nog niet voor, slechts een drietal touwers, ide elders gelooïd leder verder afwerkten. Het vermoeden dat de looierij van het dorp Loon op Zand in het begin van de 19e eeuw reeds een meer dan plaatselijke betekenis had, wordt door de volkstelling van 1810 allermïnst bevestigd ¹⁾. Wel treffen we in de patentregisters van 1830 een achttal looiers aan, waarvan er 6 tevens schoenmaker waren. Vermoedelijk is de schoenindustrie dus ouder in de gemeente dan de looierij en is deze laatste uit de eerste ontstaan. In de vorige eeuw trof men looierijen aan zowel in Kaatsheuvel als in Loon op Zand, tegenwoordig nog slechts in dit laatste dorp.

De resterende nijverheid in 1810 was over het algemeen zeer primitief. Men treft haar uitsluitend aan in Kaatsheuvel e.o. m.n. onder de bevolking van Berkdijk. Meestal waren deze „fabricants”, zoals zij plechtig staan opgetekend, tevens venters, die met hun koopwaren het gehele land door trokken. Het talrijkst onder hen waren de stoelenmatters, vervolgens de zwavelstokmakers, de bezembinders en de pantoffelmakers. Scharenslijpers worden nog niet vermeld, doch vermoedelijk moet ook een aantal schoenmakers tot deze bevolkingsgroep gerekend worden. Ook het verstellen van paraplu's werd later een van hun bekende bezigheden. De grote vraag naar schoenen na de tweede wereldoorlog heeft het verdwijnen van deze typische beroepen, voor zo ver zij al niet uit de tijd waren, bespoedigd.

De belangrijkste wijziging in het industriële beeld na 1810 is de volledige verdwijning der textielnijverheid. Uit dit werken voor de Tilburgse industrie is geen zelfstandige bedrijfstak in de gemeente Loon op Zand gegroeid. Een aanwinst was de leerlooierij en later ook de lederwarenindustrie, welke de eerste thans zelfs ver overtreft in het verschaffen van werkgelegenheid. Van de looierij, welke aanvankelijk ook in Kaatsheuvel voorkwam, bestaan er tegenwoordig nog slechts een vijftal bedrijven in het dorp Loon op Zand, welke volgens een opgave der gemeente op 15 September 1947 tezamen 93 mannen en 2 vrouwen in dienst

¹⁾ Drs. Jan Verster, De Nederlandsche Lederindustrie tot 1939, Doetinchem 1946, bladz. 16.

hadden. Vermoedelijk waren er rond 1860 in Loon op Zand niet minder dan 32 looierijen en rond 1912 nog 16. Deze daling in het aantal ondernemingen zou zijn oorzaak vinden in de technische ontwikkeling en de daaruit voortspruitende groei der bedrijven. Voor miniatuurbedrijfsjes is daardoor geen plaats meer in deze bedrijfstak. In verband met de technische vooruitgang der laatste jaren verwacht men zelfs nog een verdere toeneming van de bedrijfsomvang ²⁾.

De lederwarenindustrie in de gemeente Loon op Zand dateert van na de eerste wereldoorlog. Het jaarverslag van de Kamer van Koophandel te Waalwijk meldt over 1930 reeds het bestaan van drie ondernemingen. O.a. werden fietstassen en kettingkasten gemaakt. In 1932 volgde de oprichting van een handschoenfabriek en op het ogenblik is de lederwarenindustrie na de schoennijverheid reeds de belangrijkste industrie der gemeente. Volgens de zo juist genoemde opgave waren er in 1947 op 15 September 7 lederwarenfabrieken gevestigd te Kaatsheuvel, waarvan een bedrijf zelfs meer dan 100 arbeiders in dienst had. Vier andere bedrijven hadden 10 tot 24 arbeiders, twee 25 tot 49. In Loon op Zand stond een bedrijf uit de grootteklasse van 10 tot 24 arbeiders. Tezamen hadden deze acht lederwarenfabrieken 458 arbeiders, waarvan er evenwel slechts 100 mannen waren. Enige kleine fabriekjes zijn nu weer verdwenen.

Over de voornaamste industrie, de schoenindustrie, komen wij evenals over de landbouw nog te spreken in een der volgende paragrafen. In totaal waren in 1947 in de schoen- en ledernijverheid van de gemeente Loon op Zand 3.390 arbeiders werkzaam, nl. 1.803 mannen en 1.587 vrouwen (zie ook tabel 15). De naoorlogse bedrijvigheid heeft hierin een grote vermeerdering gebracht. De arbeidsprestatie was echter niet onmiddellijk als voorheen. Van de arbeiders werkt ongeveer 85 % in of voor de Kaatsheuvelse industrie. 299 Arbeiders waren niet in de gemeente woonachtig. Ook zijn er in de gemeente enige hulpbedrijven voor de schoenindustrie gevestigd, nl. twee cartonnagefabrieken, twee fabrieken voor contreforts, twee voor houten hakken, twee voor cambreurs en een voor de reparatie van machines. Hoewel over het algemeen van beperkte omvang, hebben deze bedrijven door de beperkte invoermogelijkheden toch grote betekenis. Tenslotte is ook de handel in leder en furnituren in de gemeente vertegenwoordigd evenals de handel in schoenmachines. Een groot deel van de bevolking is dus rechtstreeks betrokken bij de gang van zaken in de schoenindustrie.

2) Verster, Op. cit. bladz. 97 e.v., alsmede bijgevoegd kaartje.

De overige industrie in de gemeente heeft in vergelijking met de schoen- en ledernijverheid weinig te betekenen. Er is een wasserij en een kleine meubelfabriek, terwijl niet lang geleden een tabakskerverij werd opgericht, alsmede een fabriek voor houtwaren. De voedings- en genotmiddelenindustrie, welke in 1930 aan 110 mensen een bestaan verschaftte, is overigens van plaatselijke betekenis evenals de detailhandel. Deze zaken hebben groot belang bij het wel en wee van de schoenindustrie. Dit wordt nl. onmiddellijk geregistreerd in de winkelomzetten e.d. De aard van de Kaatsheuvelse arbeider is voor de winkelstand overigens niet nadelig. Hij is een harde werker, die er niet tegen opziet na de fabriekstijd nog iets bij te verdienen, al neemt dit de laatste tijd onder invloed van de tegenwoordige omstandigheden enigszins af. Een groot deel van de verdiensten, zoal niet alles, wordt onmiddellijk weer uitgegeven. Het is een neiging, die ook in andere kringen wel eens gesignaleerd wordt. Van de arbeiderscoöperatie ondervonden de winkeliers voor de oorlog een sterke concurrentie. Dit werd vooral fataal in de depressiejaren, toen vele detailzaken van het toneel verdwenen zijn.

Een belangrijk deel van de handeldrijvende middenstand wordt thans gevormd door mensen, die van elders naar Kaatsheuvel zijn gekomen, zoals uit Tilburg en Breda. De samenwerking tussen de Middenstanders laat wel eens te wensen over; de belangstelling voor de bond was na de oorlog vrijwel verdwenen.

Door de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting is in 1948 een studie gemaakt van de winkelfrequentie in Nederland. Deze studie stelt ons in staat de winkelfrequentie in de gemeente Loon op Zand te vergelijken met die van het platteland (gemeenten met minder dan 25.000 inwoners) van Noord-Brabant in zijn geheel. Evenwel zijn de ons verstrekte gegevens van Loon op Zand van 1 Januari 1946, terwijl de overige cijfers zijn van twee jaren later. Hierdoor ontstaat er een kleine onzuiverheid in de vergelijking. Wanneer het aantal winkels te Loon op Zand het zelfde zou zijn gebleven, dan zou men om de winkel-inwoner-index van 1948 te vinden de indexcijfers van 1946 met een veertigste moeten verminderen. Deze winkel-inwoner-index wordt verkregen door het aantal winkels te vermenigvuldigen met 10.000 en dit product te delen door het aantal inwoners.

Voorts heeft men de winkels onderverdeeld in een drietal frequentiegroepen. Bij de eerste groep is de frequentie over het algemeen het hoogst, bij de derde het geringst. De eerste groep

Tabel 6.

WINKELS IN DE GEMEENTE LOON OP ZAND
OP 1 JANUARI 1946.

Winkelsoort	Aantal winkels	Winkel-inwoner-index op 1 Januari:		
		1946	1948, platteland van:	
		Loon op Zand	Noord Brabant	Zuid Holland
Groep I	119	99,7	120,3	140,5
nl.				
1. Kruideniers	27	22,6	31,0	29,3
2. groenten	11	9,2	9,3	17,2
3. textiel	15	12,6	14,2	13,6
4. brood	21	17,6	21,1	17,1
5. zuivel	3	2,5	7,0	20,4
6. kappers	6	5,0	8,4	10,0
7. tabak e.d.	12	10,1	7,8	11,4
8. slagers	14	11,7	11,4	10,2
9. rijwielen	10	8,4	10,3	11,3
Groep II	41	34,3	29,3	31,3
w.o.				
10. drogisten	6	5,0	4,7	5,3
14. schoenen	9	7,5	4,9	3,9
16. alcohol	5	4,2	1,9	2,1
18. ijzerwaren	4	3,3	5,1	4,8
20. huish. art.	4	3,3	5,0	3,0
Groep III	16	13,4	12,9	17,0
w.o.				
26. schoen-fournituren	5	4,2	0,6	0,6
Totaal	176	147,4	162,5	188,8

omvat 9 soorten van winkels, de tweede 11 en de derde 35. De frequentie hangt natuurlijk nauw samen met de levensbehoeften. Voor de artikelen, welke in de winkels der derde frequentiegroep verkocht plegen te worden, is de plattelandster vaak aangewezen op de stad.

Zoals uit tabel 6 blijkt, is het aantal winkels in verhouding tot de bevolking in de gemeente Loon op Zand niet hoog. Over het algemeen ligt het indexcijfer lager dan elders op het platteland in Noord-Brabant. Waar de Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting geen landelijke cijfers geeft, hebben wij in tabel 6 ook het platteland van Zuid-Holland ter verruiming van de vergelijking opgenomen. In deze provincie blijkt de frequentie veel hoger te zijn dan in Noord-Brabant. Uit een onderlinge

vergelijking blijkt tevens, dat de industriële of agrarische werkzaamheid van de bevolking van invloed is op de aanwezigheid van bepaalde winkels. Tabel 6 geeft daar enige opvallende voorbeelden van. Zo zijn er op het Zuid-Hollandse platteland niet minder dan 20 zuivelwinkels op elke 10.000 inwoners, in Noord-Brabant slechts 7 en in het industriële Loon op Zand nog geen 3. Ook het aantal groentenwinkels is in Zuid-Holland bijna dubbel zo hoog als in Noord-Brabant. Daartegenover is in Loon op Zand het aantal schoenwinkels bijzonder hoog, terwijl men toch eerder zou verwachten, dat dit hier lager zou zijn, omdat een groot deel der bevolking de schoenen ofwel zelf maakt, ofwel rechtstreeks bij de producent zal kopen. Mogelijk is het echter ook, dat het overige deel van de bevolking grotere aandacht besteedt aan zijn schoenen, dan elders het geval is.

Dat er daarnaast nog vijf winkels zijn, welke schoenfournituren en leder verkopen, is wel uitzonderlijk hoog, maar gezien de vakkennis van de kleine man alleszins verklaarbaar. Opvallend zijn ook het grote aantal slijterijen en het geringe aantal kappers, terwijl er ook meer sigarenwinkels zijn dan over het algemeen op het platteland van Noord-Brabant. In totaal waren er op 1 Januari 1946 176 winkels in Loon op Zand, waarvan er 119 behoorden tot de eerste frequentiegroep, 41 tot de tweede en 16 tot de derde. Per 10.000 inwoners waren er 147 winkels tegen 162 op het platteland van Noord-Brabant en 189 op het platteland van Zuid-Holland. De beide laatste cijfers zijn echter van twee jaar later.

Behalve van de winkeliers kan ook van de café-, restaurant- en hotelhouders gezegd worden, dat hun welvaart afhankelijk is van de gang van zaken in de schoenindustrie en tot op zekere hoogte ook van de aannemers en de drukkers, ofschoon voor hen de weg naar cliëntèle buiten de gemeente gemakkelijker moet zijn. Volgens een opgave van de Waalwijkse Kamer van Koophandel waren er in 1937 30 café's, 5 restaurants, 4 hotels, 16 aannemers en 3 drukkerijen. In 1930 verschaft de bouwnijverheid een bestaan aan 172 inwoners van de gemeente Loon op Zand.

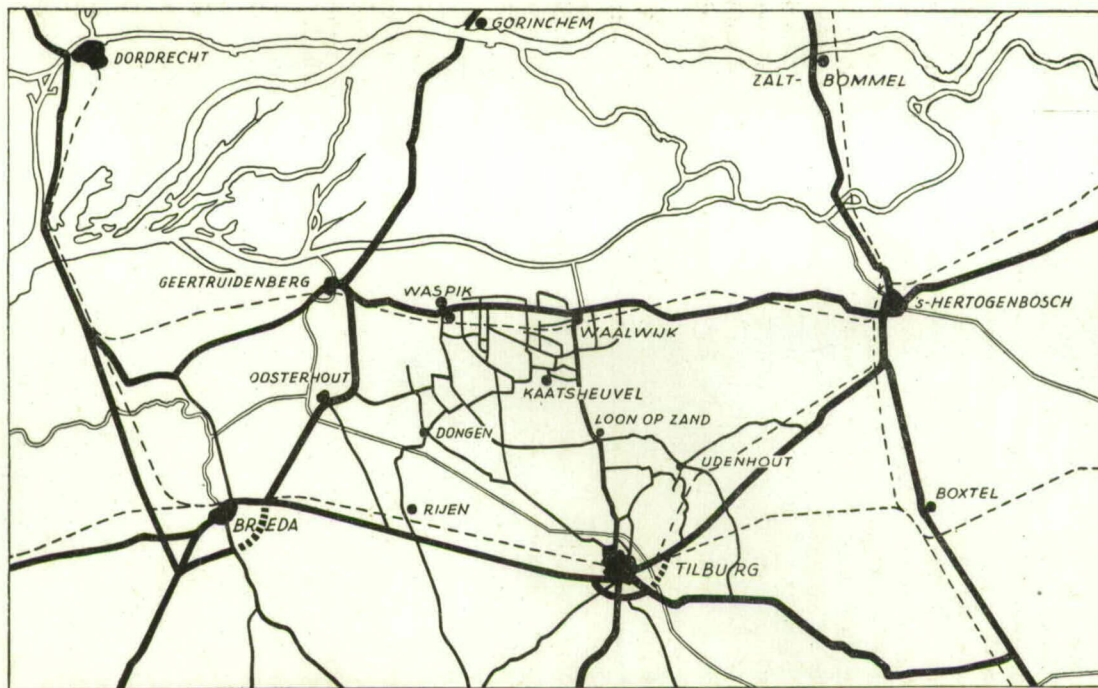
Om het welvaartsstreven van een bevolking te kennen en te doorgronden is het echter niet alleen van belang te weten, wat men doet, maar een factor van betekenis in een industriecentrum vormt ook de ontwikkelingsgraad der bevolking. Vooral nu de moderne industrie zich steeds meer wetenschappelijk ontwikkelt. In tegenstelling met de ondernemingslust der bevolking geeft haar ontwikkeling geen reden tot tevredenheid. Hierin bestaat inderdaad een pijnlijke achterstand. In 1932 klaagde de Midden-

standsbond er nog over, dat de tot stand koming van de Mulo-school bleef afstuiten op te geringe belangstelling. En toch waren in 1930 in de leeftijdsklasse van 10—14 jaren 541 jongens en 519 meisjes in de gemeente woonachtig! Kaatsheuvel kende alleen maar lager onderwijs en een avondcursus in het schoenmaken. Op initiatief van de Middenstandsbond begon men in 1933 een handelsavondcursus, waaraan onmiddellijk 23 personen deelnamen. Het volgende jaar werd deze cursus uitgebreid en begonnen de Broeders een Muloschool. Helaas moest deze wegens gebrek aan belangstelling weer spoedig gesloten worden. Het is een gelukkig verschijnsel, dat thans in Waalwijk steeds meer Kaatsheuvelse jongens en meisjes zich op de scholen laten inschrijven.

Hoewel voor de schoenindustrie geen onoverkomelijke bezwaren opleverend, moet ook de ligging van Kaatsheuvel uit een oogpunt van verkeer ongunstig worden genoemd. Spoorweg en waterweg ontbreken in de gemeente. Men is aangewezen op de aanlegplaatsen en stations van Tilburg en de Langstraat. De verkeersweg Waalwijk—Tilburg ligt iets ten Oosten van de kom van Kaatsheuvel, welke er door twee straten mede verbonden is. De kom van Loon op Zand is voor een groot deel langs deze weg gelegen. In Waalwijk heeft men verbinding met 's-Hertogenbosch, Geertruidenberg en Moerdijk. De weg door de Langstraat is echter volkomen ongeschikt voor het moderne snelverkeer.

Voor de verbinding met Utrecht is de weg van Waalwijk naar Gorinchem practisch onbruikbaar. Men kan daarom beter omrijden over 's-Hertogenbosch of het Keizersveer. In dit laatste geval heeft men nog een pont bij Gorinchem. De verbinding met het Westen van Nederland is tot aan Moerdijk onvoldoende. Over Tilburg bestaat er een behoorlijke verbinding met de Belgische grote steden en met Breda. Voor deze laatste stad kan men ook gebruik maken van de locale wegen over Dongen. De verbinding met Eindhoven laat eveneens te wensen over. Naar het schijnt, worden plannen gemaakt voor een brug over de Bergse Maas bij Waalwijk. De gemeente Loon op Zand zou dan komen te liggen aan de verkeersweg Tilburg—Utrecht—Amsterdam, wat een belangrijke verbetering zou betekenen.

De verbinding tussen de gemeente Loon op Zand en de buitenwereld werd tot na de eerste wereldoorlog uitsluitend gevormd door de tram der Hollandse Buurtspoorwegen, welke een lijn hadden van Tilburg over Loon op Zand, Kaatsheuvel en Waalwijk naar 's-Hertogenbosch. Een wilde bus, welke spoedig na deze oorlog eveneens op deze lijn verscheen, moest



- } Wegen.
 - - - - - } Spoorwegen.
 ~~~~~ } Waterwegen.

3. DE LIGGING VAN KAAATSHEUVEL.



tot grote verontwaardiging van de bewoners van het gehele gebied na enige jaren het veld ruimen. De Hollandse Buurtspoorwegen openden toen zelf een busdienst en na de tot stand koming der fusie van de Brabantse Buurtspoorwegen en Autodiensten (B.B.A.) werd de tramlijn opgebroken.

Deze laatste maatschappij onderhoudt op de genoemde lijn tegenwoordig nagenoeg een halfuurdienst met grote, snelle wagens. Binnen het half uur is men nu van Kaatsheuvel in Tilburg, op welke stad men het meest georiënteerd is. Deze dienst vergoedt ongetwijfeld veel van de ongunstige ligging van het dorp, maar betekent anderzijds toch ook een doorlopende bedreiging voor een deel van de plaatselijke winkeliers.

Van minder betekenis zijn de drie andere lijnen van genoemde maatschappij, nl. die van Waalwijk over Kaatsheuvel en Dongen naar Gilze-Rijen, die van Waalwijk over Kaatsheuvel en Waspik naar Oosterhout en Breda en die van Tilburg over Loon op Zand, Dongen en Raamsdonksveer naar Dussen.

Resumerend kunnen wij dus zeggen, dat als ongunstige factoren voor de economische ontwikkeling van het dorp Kaatsheuvel in het oog springen:

1. De eenzijdige oriëntering, hoofdzakelijk gericht op de schoenindustrie, waarin men bovendien, gelijk wij nog zullen zien, geen sterke positie inneemt.
2. De geringe intellectuele ontwikkeling der bevolking.
3. De weinig gunstige verkeersligging.

Een vierde ongunstige factor was tussen de beide wereldoorlogen de ongunstige inkomens- en vermogenspositie van de bevolking. Hireover komen we later nog te spreken. De meest gunstige factor, welke hiertegenover staat, is wel de grote werklust en de ondernemingszin van de Kaatsheuvelse burgerij, waardoor men steeds, als de kansen gunstig zijn, klaar staat met nieuwe initiatieven.

### *3. De agrarische structuur der gemeente.*

Na de schoen- en lederindustrie vormt de landbouw de voornaamste bestaansbron van de gemeente Loon op Zand. In 1930 vonden hierin 600 inwoners een bestaan, ofwel 15,8 % van de beroepsbevolking. Van deze 600 mensen waren 511 mannen en 89 vrouwen. Volgens een opgave van de gemeentesecretarie was in 1947 van het totale oppervlak der gemeente 3.485 ha in cultuur gebracht. In 1926 was dit nog slechts 3.040 ha en in 1937 3.248 ha. Gemiddeld werd dus ongeveer 20 ha per jaar ontgonnen.



De omvang van de gronden, welke geregistreerd zijn als in gebruik bij de in de gemeente woonachtige boeren, wijkt aanmerkelijk hiervan af. In de eerste plaats moet er echter op gewezen worden, dat de gronden, welke bij de boeren in gebruik zijn, geregistreerd worden overeenkomstig de woonplaats van de boer en niet overeenkomstig hun ligging in de gemeenten. Bovendien schuilen ongetwijfeld in beide opgaven onnauwkeurigheden. Een afdoende verklaring voor de grote verschillen achten wij dit alles echter nog niet. Dit verschil bedroeg in 1947 immers meer dan 700 ha, terwijl bovendien de eerstgenoemde cultuurgrond evenzeer in omvang toeneemt, als de tweede afneemt.

Tabel 7.

GRONDGEBRUIK VAN DE BOEREN VAN LOON OP ZAND,  
DE MEIERIJ EN DE ZANDGRONDEN VAN NEDERLAND <sup>1)</sup>.

|                    | 1910  | 1921  | 1930  | 1939 of<br>1940 <sup>2)</sup> | 1947  |
|--------------------|-------|-------|-------|-------------------------------|-------|
| Loon op Zand       |       |       |       |                               |       |
| cultuurgrond in ha | 2.465 | 3.142 | 3.138 | 2.667                         | 2.739 |
| % bouwland         | 49,5  | 49,2  | 47,8  | 43,0                          | 47,5  |
| % grasland         | 46,9  | 48,1  | 48,8  | 54,9                          | 51,8  |
| Meierij            |       |       |       |                               |       |
| % bouwland         | 52,1  | 47,9  | 46,0  | 45,7                          | 43,0  |
| % grasland         | 45,8  | 49,8  | 51,9  | 53,0                          | 55,1  |
| Zandgronden        |       |       |       |                               |       |
| % bouwland         | 44,4  | 43,0  | 39,6  | 41,2                          | 39,4  |
| % grasland         | 53,3  | 54,4  | 57,6  | 57,7                          | 58,8  |

<sup>1)</sup> Deze gegevens werden ons verstrekt door het Landbouw-economisch Instituut te 's Gravenhage.

<sup>2)</sup> Loon op Zand: 1939, Meierij en Zandgronden: 1940.

Zoals over het algemeen in de Meierij nam het aandeel van de bouwgrond voor de oorlog geleidelijk af, terwijl het grasland aanmerkelijk werd uitgebreid. In tabel 7 hebben wij deze ontwikkeling vergeleken met die in de Nederlandse Zandgronden. Opmerkelijk is het, dat na de oorlog in Loon op Zand een deel van de graslanden weer voor bouwgrond is bestemd, terwijl in de Zandgronden en in de Meierij juist het grasland in 1947 was uitgebreid. Misschien moet hierin de invloed worden gezien van de drooglegging van de Capelse Polder.

De boeren van de gemeente Loon op Zand hebben over het algemeen slechts kleine bedrijven, zoals dat veel op de Brabantse

Tabel 8.

BEDRIJFSINDELING TE LOON OP ZAND, IN DE MEIERIJ  
EN IN DE ZANDGRONDEN <sup>1)</sup>.

|                                  | Loon op Zand |      |      |      | Meierij |      | Zandgronden |      |
|----------------------------------|--------------|------|------|------|---------|------|-------------|------|
|                                  | 1910         | 1921 | 1930 | 1947 | 1910    | 1947 | 1910        | 1947 |
| in %                             |              |      |      |      |         |      |             |      |
| 1—2 ha                           | 18,7         | 20,8 | 14,2 | 13,4 | 21,3    | 14,2 | 23,8        | 15,4 |
| 2—3 ha                           | 12,5         | 13,6 | 11,4 | 9,7  | 13,4    | 9,0  | 15,5        | 10,6 |
| 3—5 ha                           | 17,9         | 21,2 | 16,3 | 19,6 | 16,9    | 16,2 | 18,7        | 16,7 |
| 1—5 ha                           | 49,1         | 55,6 | 41,9 | 42,7 | 51,6    | 39,4 | 58,0        | 42,7 |
| 5—10 ha                          | 42,1         | 33,8 | 34,9 | 37,7 | 33,8    | 38,7 | 23,5        | 30,3 |
| 10—20 ha                         | 7,7          | 8,5  | 19,3 | 17,0 | 13,2    | 19,5 | 13,3        | 20,7 |
| 20—30 ha                         | 1,1          | 0,3  | 2,8  | 2,1  | 1,0     | 2,0  | 3,3         | 4,6  |
| > 30 ha                          | —            | 1,7  | 1,2  | 0,5  | 0,4     | 0,4  | 1,9         | 1,7  |
| gem. bedrijfs-<br>grootte in ha. | 5,33         | 5,94 | 7,47 | 7,02 | 5,62    | 7,14 | 6,36        | 7,98 |

<sup>1)</sup> Deze gegevens, welke uitsluitend betrekking hebben op bedrijven met minstens een ha cultuurgrond, werden ons verstrekt door het Landbouw-economisch Instituut. Het aantal bedrijven bedroeg in deze vier jaren in de gemeente Loon op Zand resp.: 273, 293, 332 en 382. In 1921 en 1930 was de gemiddelde bedrijfsgrootte in de Meierij resp. 5,73 en 6,35 ha, in de Zandgronden resp. 6,54 en 7,08 ha.

zandgronden het geval is. Laten wij hen, die nog niet een ha bewerken, buiten beschouwing, dan hebben van de overige boeren ruim twee vijfde minder dan 5 ha grond. Over het algemeen wijkt de indeling in grootteklassen niet veel af van die van de Meierij en de Nederlandse Zandgronden, zoals tabel 2 aantoont. Wel zijn de bedrijven met minstens 20 ha cultuurgrond in de Zandgronden sterker vertegenwoordigd dan in Loon op Zand of de Meierij.

Binnen de gemeente Loon op Zand bestaan echter zeer grote verschillen. Dit werd bevestigd door het resultaat van de telling, welke wij in samenwerking met de plaatselijke bureauhouder van de Provinciale Voedselcommissaris hebben gehouden aan de hand van het kaartenregister. Hierbij kon de gemeente gesplitst worden in drie gedeelten, nl.: 1e. de wijk Kaatsheuvel, waaronder ook begrepen zijn Berkdijk, de Zandschel en het Loonse Hoekje, 2e. Loon op Zand (dorp), Molenstraat e.o., 3e. De Moer e.o. Het resultaat van deze telling is hieronder opgenomen in tabel 9.



Tabel 9.

## BEDRIJFSINDELING IN DE GEMEENTE LOON OP ZAND, 1949.

|                  | Kaatsheuvel | Loon op Z. | De Moer | de gemeente |
|------------------|-------------|------------|---------|-------------|
| in %             |             |            |         |             |
| 1—2 ha           | 15,8        | 21,4       | 7,7     | 15,9        |
| 2—3 ha           | 9,4         | 7,1        | 5,8     | 8,4         |
| 3—5 ha           | 23,9        | 13,1       | 9,6     | 19,5        |
| 1—5 ha           | 49,1        | 41,6       | 23,1    | 43,7        |
| 5—10 ha          | 37,6        | 28,6       | 32,6    | 34,9        |
| 10—20 ha         | 12,8        | 20,2       | 32,6    | 17,3        |
| 20—30 ha         | 0,4         | 8,3        | 9,6     | 3,5         |
| groter           | —           | 1,2        | 1,9     | 0,6         |
| Aantal bedrijven | 234         | 84         | 52      | 370         |

De grootteklasse van 1—2 ha blijkt nu het sterkst vertegenwoordigd te zijn in het tweede genoemde gedeelte, nl. Loon op Zand e.o. Niet minder dan 20 % der bedrijven behoort hiertoe, wat ver boven het gemiddelde van de gemeente of van de Meierij uitgaat. Bedrijven tussen 2 en 5 ha zijn er evenwel naar verhouding slechts weinige in tegenstelling met Kaatsheuvel, waar deze groep zozeer vertegenwoordigd is, dat ongeveer de helft van de landbouwbedrijven van deze wijk kleiner is dan 5 ha. Zeer weinig kleine bedrijven zijn er in De Moer. Slechts ruim een vijfde heeft hier minder dan 5 ha.

Van de overblijvende bedrijven is in Kaatsheuvel het merendeel nog kleiner dan 10 ha. Grote ondernemingen zijn hier geheel onbekend. In Loon op Zand en in De Moer zijn de grotere

Tabel 10.

## DE RUNDVEELTEELT IN LOON OP ZAND, DE MEIERIJ EN DE ZANDGRONDEN (resp. afgekort met L., M. en Z.)

| Jaren | totaal rundvee            |     |     |                            |     |     | melk- en kalfkoeien    |     |     |
|-------|---------------------------|-----|-----|----------------------------|-----|-----|------------------------|-----|-----|
|       | indexcijfer<br>1910 = 100 |     |     | per 100 ha<br>cultuurgrond |     |     | per 100 ha<br>grasland |     |     |
|       | L.                        | M.  | Z.  | L.                         | M.  | Z.  | L.                     | M.  | Z.  |
| 1921  | 108                       | 95  | 108 | 50                         | 77  | 91  | 67                     | 92  | 90  |
| 1930  | 152                       | 113 | 134 | 70                         | 84  | 105 | 93                     | 94  | 100 |
| 1940  | 216                       | 142 | 165 | 119 <sup>1)</sup>          | 110 | 121 | 132 <sup>1)</sup>      | 113 | 117 |
| 1947  | 208                       | 130 | 149 | 109                        | 99  | 106 | 124                    | 99  | 101 |
| 1948  | 206                       | 128 | 145 | 110                        | —   | —   | 122                    | —   | —   |

<sup>1)</sup> In 1939. Op een kleine uitzondering na werden de gegevens van deze tabel ons verstrekt door het Landbouw-economisch Instituut.

ondernemingen veel krachtiger vertegenwoordigd, vooral in dit laatste kerkdorp, dat zich hierin wel bijzonder onderscheidt van de meeste Nederlandse zandgebieden.

Van de gehele gemeente kan intussen gezegd worden, dat de landbouw er in dienst staat van de veeteelt m. n. die van rundvee. Deze heeft zich in de gemeente dan ook sterk ontwikkeld, zoals tabel 10 aantoont.

Van 1921 tot 1940 heeft er in de gemeente Loon op Zand een verdubbeling plaats gevonden van het aantal stuks rundvee. In dezelfde tijd steeg in de Meierij het aantal met 50 % en op de Zandgronden met 53 %. In verhouding tot de totale cultuurgrond en het grasland was de veestapel tot 1930 echter nog lager dan in de Meierij en in de Nederlandse zandstreken. Tegenwoordig is het omgekeerd. In 1939 waren er zelfs 132 melk- en kalfkoeien per 100 ha grasland, wat voor zandgronden een hoog aantal is. In totaal waren er in dat jaar 3.178 stuks rundvee, waarvan 1.941 melk- en kalfkoeien.

De varkensfokkerij neemt een minder belangrijke plaats in. Zij is in de gemeente Loon op Zand minder tot ontwikkeling gekomen dan over het algemeen in de Zandgronden en in de Meierij, al neemt zij de laatste decennia wel sterk toe. Ondanks de oorlog en de moeilijke tijd, welke daarop volgde, was het aantal varkens in de gemeente Loon op Zand in 1948 toch hoger dan in 1940 nl. 846 tegen 822. In de gehele Meierij en Zandgebieden was er een aanzienlijke daling geweest, zoals de cijfers van tabel 11 uitwijzen.

Ook bij de kippenfokkerij kan men een grote vooruitgang constateren. In 1921 waren er 14.248 kippen, waarvan een kleine 9.000 oudere hennen en hanen. Dit was in verhouding tot de

Tabel 11.

DE VARKENSTEELT IN LOON OP ZAND, DE MEIERIJ  
EN DE ZANDGRONDEN.

| Jaren | aantal varkens         |     |     |                         |    |     |
|-------|------------------------|-----|-----|-------------------------|----|-----|
|       | indexcijfer 1910 = 100 |     |     | per 100 ha cultuurgrond |    |     |
|       | L.                     | M.  | Z.  | L.                      | M. | Z.  |
| 1921  | 162                    | 113 | 118 | 28                      | 56 | 68  |
| 1930  | 129                    | 136 | 170 | 23                      | 63 | 108 |
| 1940  | 148                    | 143 | 121 | 33 <sup>1)</sup>        | 68 | 72  |
| 1947  | 144                    | 102 | 83  | 29                      | 48 | 48  |
| 1948  | 153                    | 95  | 81  | 31                      | —  | —   |

<sup>1)</sup> Zie noot bij tabel 10.



Meierij en de Zandgronden betrekkelijk weinig. In de Meierij waren er immers per 100 ha cultuurgrond gemiddeld 341 oudere kippen, in de Zandgronden 357 en in Loon op Zand slechts 286. In 1930 was de kippenstapel reeds uitgegroeid tot 18.065. De depressiejaren veroorzaakten echter een terugslag en zo was de kippenstapel in 1937 weer gedaald tot 15.456 stuks. Doch in de laatste jaren, welke de tweede wereldoorlog voorafgingen, werd dit aantal weer zo zeer uitgebreid, dat er in 1940 zelfs 37.399 stuks geteld werden. Over het aantal oudere kippen in dat jaar hebben wij geen gegevens. Wanneer dit echter evenzeer gestegen was als de gehele pluimveestapel, dan zal dit aantal ongeveer 23.000 hebben bedragen, ofwel ongeveer 900 per ha cultuurgrond. In de Meierij en in de Zandgebieden was dit ongeveer 1.500 stuks per ha. In 1947 was in Loon op Zand de pluimveestapel relatief meer hersteld dan in de Meierij en in de Zandgronden. Tegenover 467 oudere kippen per ha cultuurgrond in de Zandgronden en 458 in de Meierij waren er dat jaar 392 in Loon op Zand.

In 1948 was de veestapel in de gemeente Loon op Zand als volgt:

|           |        |                             |     |                  |            |
|-----------|--------|-----------------------------|-----|------------------|------------|
| runderen: | 2.969  | aantal houders:             | 363 | gem. per houder: | 8,2 stuks  |
| varkens:  | 846    | aantal houders:             | 384 | gem. per houder: | 2,2 stuks  |
| kippen:   | 16.881 | aantal houders:             | 550 | gem. per houder: | 30,7 stuks |
| paarden:  | 430    | hiervan in de landbouw: 364 |     |                  |            |
| schapen:  | 33     |                             |     |                  |            |

Er waren derhalve aanmerkelijk meer veehouders dan boeren met minstens een ha cultuurgrond. Bij de plaatselijke bureauhouder van de provinciale voedselcommissaris stonden in 1948 in totaal 423 landbouwers geregistreerd <sup>1)</sup>.

De akkerbouw in de gemeente Loon op Zand, waar men overwegend het gemengd bedrijf aantreft, staat grotendeels in dienst van de veeteelt. In hoofdzaak worden granen verbouwd, zoals rogge en haver, verder aardappelen, voederbieten en groenvoedergewassen. In 1948 was de verdeling als volgt:

|         |        |                  |        |
|---------|--------|------------------|--------|
| tarwe:  | 25 ha  | kleiaardappelen: | 10 ha  |
| mais:   | 28 ha  | zandaardappelen: | 125 ha |
| rogge:  | 390 ha | groenvoedergew.: | 183 ha |
| gerst:  | 34 ha  | suikerbieten:    | 13 ha  |
| haver:  | 308 ha | voederbieten:    | 119 ha |
| erwten: | 12 ha  | zaden:           | 1 ha   |

<sup>1)</sup> De gegevens over de veestapel mochten wij ontvangen van de afdeling Documentatie van het Ministerie van Landbouw, van de Provinciale Voedselcommissaris te Tilburg en van het Landbouw-economisch Instituut te 's Gravenhage.

Het braakland besloeg 6 ha. De gemiddelde opbrengst werd geschat voor tarwe op 1.300 kg per ha, rogge 1.650 kg, gerst 1.750 kg en haver 1.700 kg <sup>2)</sup>).

Tabel 12.

GEBRUIK VAN HET BOUWLAND IN LOON OP ZAND,  
DE MEIERIJ EN DE ZANDGRONDEN.

In % van het bouwland <sup>1)</sup>.

| Gewassen                  | 1921 |      |      | 1947 |      |      |
|---------------------------|------|------|------|------|------|------|
|                           | L.   | M.   | Z.   | L.   | M.   | Z.   |
| Rogge                     | 32,6 | 38,0 | 39,3 | 29,8 | 33,6 | 35,4 |
| Haver                     | 18,3 | 25,8 | 21,0 | 26,6 | 29,4 | 22,7 |
| Totaal granen             | 52,3 | 67,2 | 62,7 | 61,0 | 69,1 | 61,8 |
| Aardappelen               | 26,3 | 20,5 | 21,7 | 8,9  | 13,3 | 20,6 |
| Voederbieten e.d.         | 4,8  | 7,4  | 6,0  | 9,8  | 1,7  | 8,9  |
| Totaal hakvruchten        | 31,2 | 28,0 | 29,1 | 19,5 | 25,6 | 30,7 |
| Groenvoedergew.           | 6,5  | 2,8  | 4,2  | 6,7  | 2,1  | 3,2  |
| Overige gew. en braakland | 10,0 | 2,0  | 4,0  | 12,8 | 3,2  | 4,3  |

<sup>1)</sup> Deze gegevens werden ons verstrekt door het Landbouw-economisch Instituut.

In tabel 12 hebben wij het gebruik van het bouwland in de gemeente Loon op Zand vergeleken met dat in de Meierij en de Zandgronden. Het gebruik in 1947 wijkt sterk af bij dat van 1921. Granen worden voortaan meer verbouwd, doch altijd nog minder dan elders in de Meierij. De aardappelteelt is in de gehele Meierij erg teruggelopen, doch vooral wel in de gemeente Loon op Zand. Voederbieten en groenvoedergewassen nemen hier een belangrijkere plaats in dan in de Zandgronden in het algemeen en in de Meierij. Doordat enige Loonse boeren gronden in gebruik hebben in de kleistreek langs de Bergse Maas, worden ook gewassen geteeld, welke niet op de zandgronden worden aangetroffen.

Na deze algemene bespreking moge thans een afzonderlijke behandeling der voornaamste agrarische gemeenschappen in de gemeente Loon op Zand volgen.

Wij zagen reeds, dat Loon op Zand een zeer geschakeerde gemeente vormt. De beide hoofddorpen zijn weliswaar geheel georiënteerd op de schoen- en lederindustrie, doch dit neemt niet weg, dat zij van een geheel verschillend karakter zijn. De Berkdijkse bevolking, tegenwoordig ook voor een groot deel

<sup>2)</sup> Wij ontvingen deze gegevens van de Provinciale Voedselcommissaris te Tilburg.



werkzaam in dezelfde nijverheid, is toch nog duidelijk van de Kaatsheuvelse te onderscheiden. Ook onder de betrekkelijk kleine groep van de agrarische bevolking komen grote verschillen voor, zo zelfs, dat het niet mogelijk is een algemene typering te geven van het Loonse landbouwbedrijf. Het aangrenzende Udenhout bv. vormt op agrarisch gebied veel meer een eenheid dan Loon op Zand. Over het algemeen is het ook welvarender.

Vrijwel geheel agrarisch zijn de kerkdorpen St. Joachimsmoer, ook kortweg De Moer geheten, en de Zandschel, onder welke naam wij hier eenvoudigheidshalve samenvatten de gehele Noord-Westhoek der gemeente, dus met inbegrip van de Regtvaart en de Loonse Dijk. Het betreft hier tussen deze twee kerkdorpen niet alleen een verschil in godsdienst — de Zandschel is vrijwel geheel Nederlands Hervormd —, maar ook zuiver agrarisch gezien hebben zij een geheel ander karakter. Tussen beide in wonen de boeren van Berkdijk en de Straatjes. Voor zover dezen niet een zelfde beroep uitoefenen als de overige Berkdijkse bevolking, komen zij het meest overeen met de boeren van De Moer, ofschoon hun bedrijven over het algemeen wel kleiner zijn. In de omgeving van het dorp Loon op Zand is de grond, met uitzondering van het Kraanven, slecht, zodat de boeren daar weer hun eigen problemen hebben. Ditzelfde geldt ook voor het Loonse Hoekje, dat in het Noord-Oosten der gemeente aansluit bij Waalwijk. Ook elders wonen hier en daar nog boeren, zoals in de Hil en in Efteling.

De Moer is ongetwijfeld het meest welvarend van de agrarische gemeenschappen in Loon op Zand. De grond is er vochthoudend en na toepassing van kunstmest zelfs vruchtbaar te noemen. De grondprijzen variëren er van 1.000 tot 1.500 gulden per ha. Hoewel hier ook kleine bedrijven voorkomen, is het grotere bedrijf toch sterker vertegenwoordigd dan elders in de gemeente <sup>3)</sup>. Onder de grote bedrijven zijn een paar pachters, overigens is het overwegend eigen bedrijf. Voor de laatste oorlog was dit kerkdorp sterk in opkomst. Voor weinig geld kochten de boeren goede ontginningsgrond. Deze kon op eenvoudige wijze door henzelf ontgonnen worden. Een turflaag van 3 tot 10 cm dikte werd door hen ontwaterd en vervolgens afgebrand. Onder de turf trof men dan zandgrond aan, welke moest worden omgeploegd. Soms werd de turf ook wel eens afgeplagd, waarna gras of klaver gezaaid werd. De ontwikkeling van de landbouwtechniek is dit dorp zeer ten goede gekomen.

De landbouw staat in De Moer geheel in dienst van de veeteelt

<sup>3)</sup> Zie ook tabel 9.

(gemengde bedrijven). Melkwinning en rundveefokkerij zijn hier de hoofdzak. De vetweideij wordt niet beoefend, slechts de normale uitstoot wordt afgezet. Ook varkens en kippen worden naar verhouding weinig gehouden.

Het Zuid-Oostelijk deel van de gemeente, dus de omgeving van het dorp Loon op Zand, bestaat overwegend uit slechte grond, welke in het geheel niet vochthoudend is. Hier liggen nog verschillende stukken woeste grond en bossen. De grond is vrij goedkoop, ongeveer 600 tot 1.000 gulden per ha. Bij droogte zijn de weilanden spoedig onbruikbaar. Vele boeren weiden dan ook op de Loonse vlocvelden, welke gelegen zijn in de richting van De Moer, of in De Moer zelf. Anderen weiden in Tilburg op de vlocvelden van de Zandlei of van de Witsie. Naar verhouding vindt men hier dan ook weinig rundvee, doch meer varkens en kippen. Op enige uitzonderingen na zijn het allen kleine boeren. Voor de oorlog hebben velen van hen een nevenverdiensie gehad, o.a. als voerman of door de verkoop van gesprokkeld brandhout. In de vorige eeuwen werd hier door de vrouwen veel gesponnen voor Tilburg.

Het meeste contact met de industrie hebben ongetwijfeld steeds de boeren van Berkdiijk en omgeving gehad. Sommige van deze boeren zijn tevens koopman in schoenen en passen geheel in de sfeer van de Berkdiijkse handel en nijverheid. Bedrijven van meer dan 10 ha liggen hier bijna niet. Er is zelfs geen enkel bedrijf, dat 20 ha groot is. De grond is hier beter dan in Loon op Zand, maar laat over het algemeen niet voldoende vocht door. Evenals in De Moer hebben we hier het gemengd bedrijf, is de melkerij de hoofdbron van het bestaan en worden er maar weinig varkens en kippen gehouden. De bedrijven zijn hier echter veel kleiner en zij hebben ook geen uitbreidingsmogelijkheden meer ter plaatse.

Het slechtst zijn er in het verleden ongetwijfeld aan toe geweest de boeren van de Zandschel. Op een tiental flinkeren na waren het allen kleine keuterboertjes met twee of drie koeien. Varkens en kippen ziet men bij hen bijna niet. Hun behuizing is zeer armoedig. Een schuur hebben zij meestal niet. Slechts een zeer kleine stal en een klein, onooglijk huisje. De oudere grond is doorgaans goed, doch daarnaast komen er ook vele moerrassige gronden voor. Op 10 tot 13 meter afstand van elkaar worden hierin sloten gegraven van 1½ meter breedte. De turfllaag vereist dan eenzelfde behandeling als in De Moer.

Granen teelden deze keuterboertjes voor de oorlog in het geheel niet, wel mangelpaen. Voor hun melkveehouderij hadden



zij wat weidegronden in pacht, vooral ook in de Capelse polder, aan de dijk langs de Maas en in de Tilburgse Witsie. Wegens gebrek aan grond in de omgeving moesten zij bijna allen ver van huis gaan melken. Bovendien kochten zij wat pulp bij, en pachtten zij na de oogst wat knolgroen en bietenkoppen. Op deze manier konden zij natuurlijk niet voorzien in het onderhoud van hun gezinnen. Vandaar dat zij zich verhuurden als polderjongens of dat zij dagelijks naar de stad trokken voor het verrichten van opperwerk. De schoenindustrie trok hen evenwel niet.

Nu voltrekt zich de laatste jaren onder hen evenwel een verandering als gevolg van de drooglegging der Capelse polder rond 1940 en de daarop aansluitende ruilverkaveling. De boeren uit de Zandschel die daar hun weilanden hadden, zijn deze gaan scheuren. Velen zaaien er thans bieten, haver, tarwe of andere gewassen en hebben daardoor in hun eigen bedrijf meer werk te verrichten. Deze verandering is hun welstand zeer ten goede gekomen, doch nu hebben zij een nijpend gebrek aan schuren. De opbrengst laat het bouwen hiervan nog niet toe. Ook hun vee hebben zij aangehouden.

De flinkere boeren van de Zandschel hebben het voor de oorlog minder slecht gehad dan de kleinen. Zij zijn echte handelsen, zoals er ook in Sprang-Capelle verschillenden wonen. Zij handelen in rundvee en paarden, welke laatste zij ook tuigen. Hun veehandel had echter ook een schadelijke zijde. In Rotterdam en Gorinchem werd door hen nl. veel vee opgekocht, dat door de vooruitstrevende boeren van Friesland en Zuid-Holland van de hand werd gedaan. Onder dit vee kwam veel tuberculose voor, wat ook voor de gezinnen der boeren zelf zijn gevaren zou medebrengen. Nu nog staat deze handel een verbetering der veestapel in de Zandschel in de weg. Ook voor de andere gebieden in de gemeente is deze handel lange tijd zeer schadelijk geweest, doch hier brengen thans fokverenigingen verbetering tot stand. Met subsidie van de melkfabrieken in Tilburg, Udenhout, Sprang-Capelle en Dongen wordt de ziekte intensief bestreden. Als merkwaardigheid moge nog vermeld worden, dat de scheiding tussen roodbont en zwartbont vee door de gemeente loopt. In Loon op Zand en De Moer heeft het roodbont, in de Zandschel het zwartbont de overhand.

Van de gehele agrarische bevolking der gemeente kan over het algemeen gezegd worden, dat haar inkomen achterbleef bij dat van de industriële beroepen. Dit was ook reeds voor de crisis van 1929 het geval. Loon op Zand stond hierin niet alleen, het

verschijnsel kan misschien zelfs landelijk worden genoemd. De eerste wereldoorlog was als tijd van schaarste niet ongunstig geweest voor de boeren. Vele prijzen waren aanmerkelijk gestegen, doch niet alleen die van de agrarische producten, ook die van de grond en van de pacht. Reeds het jaar 1919 bracht hierin een kentering. Wanneer echter de eerste jaren na de oorlog ongunstig genoemd moeten worden, dan is dit niet uitsluitend te wijten geweest aan de daling van de prijzen der landbouwproducten, maar ook aan de belangrijk kleinere daling van de grond- en pachtprijzen. De pachtboeren zijn in deze jaren dan ook ernstiger getroffen dan zij, die reeds lang over eigen gronden beschikten. In de gemeente Loon op Zand treft men de pachtboeren vooral aan in de Zandschel.

Het malaise-jaar 1922 was voor de landbouw bijzonder ongunstig. 1923 echter bracht enige verbetering en van nu af tot de crisis werd er door de boeren van Loon op Zand betrekkelijk weinig geklaagd. Steeds meer gronden werden in cultuur genomen en de rundveestapel werd voortdurend hoger opgevoerd. De crisis van 1929/'30 trof aanvankelijk vooral de landbouw. Met name de tarwe- en suikerprijzen waren op de wereldmarkt onheilspellend gedaald. Lang kon evenwel de terugslag op de veehouderij niet uitblijven. In de lente van 1932 waren de prijzen der varkens tot op een onhoudbaar peil gedaald, waarvan de val van het Engelse Pond wel de voornaamste oorzaak is geweest. De aanvoer richtte zich nu geheel op de Nederlandse markt. Tegelijkertijd werd ook een zware slag toegebracht aan onze zuivelexport. De internationale boterprijs lag ongeveer 50 centen beneden de Nederlandse kostprijs. De derde slag, welke het kleine, gemengde bedrijf zwaar trof, was de daling der eierenexport van 1.094.000.000 stuks in 1931 tot 720.000.000 stuks in 1933.

Terwijl de grotere bedrijven over financiële reserves beschikten, waren de kleine bedrijven op slag overgeleverd aan geldschietters en pachtheren. Het feit, dat voor de producten van de agrarische arbeid naar verhouding minder betaald wordt dan voor die van handel en industrie, leidde nu tot ernstige gevolgen. Ook de regeringsmaatregelen hebben hieraan weinig kunnen verbeteren. Deze maatregelen bestonden enerzijds in het vaststellen van de prijzen, anderzijds in teeltregeling of teeltbeperking van varkens, runderen en kippen en in inkrimping van de gronden, waarop aardappelen en granen mochten worden verbouwd. Vervolgens werden maatregelen getroffen om de afzet in het binnenland te verzekeren, zoals van boter en bloem. De kleine boeren werden



t. a. v. de verschillende teeltbeperkingen sterk ontzien en werden van bepaalde teeltheffingen tot op zekere hoogte vrijgesteld. Toch konden deze maatregelen geen afdoende hulp verschaffen. De kleine boeren zaten voor zware financiële lasten en hadden een nijpend geldgebrek. In het midden der jaren dertig moesten ook de boeren van De Moer, die zich nog lang zelf hadden kunnen redden, overgaan tot het hypothecair belasten van hun grond. Overigens hadden deze boeren het voordeel, dat zij gemakkelijk ontginbare gronden voor een lage prijs aan hun bedrijf konden toevoegen. Over het algemeen behoefden zij dan ook niet uit te zien naar andere werkzaamheden.

Een groot nadeel van het kleine landbouwbedrijf is wel de oneconomische bedrijfsvoering. Waar reeds vele kinderen van school zijn, ontstaat vaak een overcapaciteit aan arbeidskracht, welke zonder enige werkloosheidssteun ten laste van het bedrijf komt, indien geen ander werk wordt gezocht of gevonden. Een groot deel van de kleine boeren in de gemeente Loon op Zand heeft zich in de depressiejaren genoodzaakt gezien met deze misstand te breken. Om te kunnen nagaan, hoe hun welstand in deze tijd ten slotte is geweest, zou men ook hieromtrent over meer gedetailleerde gegevens moeten beschikken. Wij weten slechts met zekerheid, dat de inkomsten uit de landbouw over het algemeen zeer laag waren, dat vele boeren genoodzaakt zijn geweest geld te lenen van derden en dat vele kleine boeren hun gezinsinkomsten op andere wijze hebben aangevuld. De hypotheek heeft men inmiddels weer kunnen aflossen door de ruimere verdiensten onder en na de tweede wereldoorlog. De nabijheid van de centraal-Brabantse industrie is voor de boeren van Loon op Zand in deze jaren niet ongunstig geweest. Dit blijkt ook uit het volgende staatje, dat aangeeft het totale creditsaldo van de boeren uit de gemeente Loon op Zand bij de plaatselijke boerenleenbanken, welke zijn aangesloten bij de Centrale Boerenleenbank te Eindhoven. Dit creditsaldo is samengesteld zowel uit de stand van de spaarbank, als uit die van de voorschottenrekening en de rekening courant.

| Jaren     | Aantal | Creditsaldo |
|-----------|--------|-------------|
| 1 Januari | leden  | × f 1.000   |
| 1920      | 191    | 257,8       |
| 1925      | 216    | 70,9        |
| 1930      | 230    | 99,5        |
| 1935      | 230    | 118,5       |
| 1940      | 217    | 133,8       |
| 1946      | 215    | 1.529,2     |

Op 1 Januari 1946 bedroeg het creditsaldo dus meer dan het tienvoudige van dat aan het begin van de oorlog. Voor een groot deel moet dit worden toegeschreven aan de goede verdiensten in deze jaren, terwijl anderzijds ook de beperkte aanschaffingsmogelijkheden van kapitaalgoederen en grondstoffen een oppotting van liquide middelen ten gevolge hadden.

De sterke afnemng van het creditsaldo in het begin der jaren twintig is ongetwijfeld sterk beïnvloed door de malaise in de landbouw. De spaargelden van de eerste wereldoorlog gingen voor een groot deel weer verloren. De slechte gang van zaken was ongetwijfeld ook de hoofdoorzaak van de afnemng in de jaren 1931, 1932 en 1936. Een tweede verklaring moet echter gezocht worden in de sterke uitbreiding van de rundveestapel en in de latere jaren ook van de pluimveeteelt.

Opmerkelijk is het, dat na 31 December 1919 de boerenleenbank van Kaatsheuvel steeds meer aangesloten leden telde dan die van Loon op Zand. In 1930 en 1935 was het ledenaantal van de bank in Kaatsheuvel zelfs 58 % van het totaal aantal leden der beide instellingen. Toch was het creditsaldo van de boeren van Loon op Zand en De Moer op de boerenleenbank van Loon op Zand steeds beduidend groter dan dat van de Kaatsheuvelse boeren op hun bank. In 1920 bedroeg het niet minder dan ruim 70 % van het totale creditsaldo der beide banken, in 1935 ongeveer 79 % en in 1940 zelfs 83 %. Na de oorlog is ook hierin een belangrijke wijziging gekomen. Het aandeel van de Kaatsheuvelse bank in het aantal leden was eind 1945 gedaald tot 51 %, het aandeel in het creditsaldo gestegen tot 44 %.

Het gemiddelde creditsaldo per lid was, de spaarbankboekjes der huisgenoten inbegrepen, in guldens uitgedrukt op 1 Januari als volgt:

| Jaren | Kaatsheuvel | Loon op Zand |
|-------|-------------|--------------|
| 1920  | 799         | 1.889        |
| 1925  | 167         | 456          |
| 1930  | 197         | 762          |
| 1935  | 200         | 1.066        |
| 1940  | 197         | 1.116        |
| 1946  | 6.206       | 8.044        |

Ook deze cijfers wijzen er dus op, dat de boeren in het Zuidelijk deel van de gemeente, m. n. in De Moer, welvarender zijn dan die rond Kaatsheuvel. Tenslotte wijzen zij uit, dat de economische positie der boeren van de gemeente Loon op Zand tussen de beide wereldoorlogen niet sterker is geworden.



Het contact tussen de boeren en de industrie is tegenwoordig, hoewel het weer groeiend is, niet zo groot als anderhalve eeuw geleden. Bij de volkstelling van 1810 waren in de gemeente in totaal 672 boeren en landarbeiders woonachtig (zie ook hierachter de bijlage), ofwel bijna de helft van de beroepsbevolking. In de volgende paragraaf zullen we zien, dat van de boeren in Kaatsheuvel in 1781 vermeld wordt, dat zij met hun klein bedrijf en wat wol te spinnen hun best moeten doen om de kost te krijgen. Het spinnen wordt hier dus uitdrukkelijk vermeld als een bezigheid van de agrarische bevolking in tegenstelling met het schoenmaken en weven. Bij de volkstelling van 1810 kwam aan het licht, dat er toen in de wijk Kaatsheuvel 60 spinsters en 22 spinners waren; in de wijk Loon op Zand (inclusief De Moer), welke dichter bij Tilburg is gelegen en waarin de agrarische bevolking toenmaals sterker vertegenwoordigd was dan in de wijk Kaatsheuvel, waren 100 spinsters en 6 spinners woonachtig.

Dit spinnen voor de industrie is met de verbetering der techniek verdwenen. Vermoedelijk is een groot deel der agrarische bevolking tegelijkertijd geheel overgegaan naar de industrie, met name de schoenindustrie, terwijl een ander deel de gemeente zal hebben verlaten. In 1930 was het aantal agrariërs immers belangrijk lager dan in 1810, vooral in verhouding tot de overige bevolking.

Tabel 13.

ALGEMENE BEROEPSINDELING DER BOEREN VAN DE  
GEMEENTE LOON OP ZAND, 1949.

| Landbouw:   | 1—2 ha | 2—5 ha | 5—10 ha | 10—50 ha | Totaal |    |    |          |
|-------------|--------|--------|---------|----------|--------|----|----|----------|
|             |        |        |         |          | K.     | L. | M. | gemeente |
| enig beroep | 17     | 49     | 104     | 70       | 143    | 56 | 41 | 240      |
| hoofdberoep | 3      | 31     | 24      | 7        | 50     | 8  | 7  | 65       |
| nevenberoep | 39     | 23     | 1       | 2        | 41     | 20 | 4  | 65       |
| Totaal      | 59     | 103    | 129     | 79       | 234    | 84 | 52 | 370      |

Van de band tussen de boeren en de industrie tussen de beide wereldoorlogen bestaan geen exacte gegevens. In Mei 1949 hebben wij aan de hand van de registers van de plaatselijke bureauhouder van de Provinciale Voedselcommissaris een overzicht samengesteld van de nevenberoepen, welke voorkomen bij de boeren, die minstens een ha cultuurgrond bezitten, alsmede van de industriële beroepen van hun gezinsleden <sup>4)</sup>.

<sup>4)</sup> Bij dit onderzoek was de medewerking van de Heer Broeders, plaatselijk bureauhouder en wethouder der gemeente, van doorslaggevende betekenis.

Tabel 14.

DE SOORT VAN DE AFWIJKENDE BEROEPEN, WELKE  
VOORKOMEN ONDER DE BOEREN VAN DE GEMEENTE  
LOON OP ZAND, 1949.

| Soort<br>van het beroep     | Landbouw<br>hoofdberoep | Landbouw<br>nevenberoep | Totaal   |             |
|-----------------------------|-------------------------|-------------------------|----------|-------------|
|                             |                         |                         | gemeente | Kaatsheuvel |
| Schoenmaker                 | —                       | 4                       | 4        | 3           |
| Leerlooier                  | 2                       | 7                       | 9        | 1           |
| Andere industrie            | —                       | 2                       | 2        | 2           |
| Schoenventer                | 1                       | 6                       | 7        | 7           |
| Veehandel                   | 11                      | 4                       | 15       | 13          |
| Andere handel               | 6                       | 10                      | 16       | 11          |
| Plaatselijke am-<br>bachten | 3                       | 5                       | 8        | 4           |
| Opperlui en<br>Grondwerkers | 17                      | 14                      | 31       | 29          |
| Voerlui e.d.                | 18                      | 2                       | 20       | 14          |
| Diversen                    | 7                       | 11                      | 18       | 7           |
| Totaal                      | 65                      | 65                      | 130      | 91          |

Een algemene indeling van de boeren naar de aard van hun landbouwberoep vindt men in tabel 13. Van de 370 boeren in de gemeente blijken er slechts 240 te zijn, voor wie de landbouw het enige beroep uitmaakt. Van de andere 130 boeren is de landbouw voor de helft hoofdberoep, terwijl voor de 65 anderen de landbouw slechts een nevenberoep is.

Deze laatsten treft men vooral aan onder hen, die 1—2 ha grond hebben. Zij zijn dan ook het sterkst vertegenwoordigd in Loon op Zand (dorp) e.o., dat in de tabel staat aangegeven met L., en het zwakst in De Moer (M.). In de wijk Kaatsheuvel treft men er veel aan, voor wie de landbouw weliswaar het hoofdberoep vormt, doch die daarnaast nog een nevenberoep uitoefenen. Dat er in de gemeente nog 17 boeren zijn met minder dan twee ha grond, die toch geen enkel nevenberoep uitoefenen, is niet zo merkwaardig als het op het eerste gezicht misschien lijkt. Immers het geldt hier veelal rustende boeren, weduwen of vrijgezellen, terwijl het ook voorkomt, dat andere huisgenoten in de industrie of elders de kost mede voor het gezin verdienen.

De soort van de andere beroepen, welke door de boeren zelf worden uitgeoefend, vindt men vermeld in tabel 14. Zeer opvallend is het, dat de schoenindustrie hierin zulk een bescheiden plaats inneemt. Slechts vier schoenmakers hebben nog een klein landbouwbedrijfje als nevenberoep. De looiers zijn echter sterker vertegenwoordigd, wat waarschijnlijk wel hieraan zal liggen, dat



een boer, vooral als hij al wat ouder wordt, gemakkelijker het werk van de leerlooier kan verrichten dan dat van de schoenmaker. Dat het werken in de industrie de laatste tijd toeneemt, schijnt zijn oorzaak vooral te hebben in de sociale voorzieningen (kinderbijslag). Het zijn niet alleen de kleinste boeren, die hierdoor worden verlokkt om hun bedrijf min of meer te laten liggen.

De boeren, die een bij- of hoofdverdienste zoeken als opperlui, grondwerkers enz., moeten vooral gezocht worden in de Zandschel c.o., terwijl de schoenventers in Berkdijk wonen. Tot de 11 diversen uit de tweede kolom van tabel 14 behoren 4 kloosters e.d. en 1 boomkweker. De voerlui tenslotte zijn voor het merendeel melkrijders.

Ook onder de gezinsleden van de boeren komt het betrekkelijk weinig voor, dat men werkt voor de schoenindustrie. In totaal noteerden wij 32 jongens en 19 meisjes, die werkzaam waren in de industrie, ambacht, handel of administratie. Hiervan werkten er resp. 6 en 14 in of voor de schoenindustrie (thuisstiksters). 5 Jongens en 8 meisjes waren evenwel afkomstig uit gezinnen, waarvan de vader de landbouw uitoefent als nevenberoep, zodat we hier al eigenlijk niet meer mogen spreken van jonge boeren of boerinnen, die in de schoenindustrie zijn gaan werken. De andere gezinsleden, die zich tot de schoenindustrie gewend hadden, waren allen afkomstig uit kleine bedrijven.

Van de grotere bedrijven troffen wij twee jongens aan in looierijen, twee in de zuivelindustrie, drie op cartonnagefabrieken, twee op de werkplaats der Nederlandse Spoorwegen te Tilburg, een op een viltfabriek en vijf in ambacht, handel of administratie. Ook van Gend en Loos en de Spoorwegen oefenen aantrekkingskracht uit op de jonge boeren. Het is echter opvallend, dat de schoenindustrie zo zeer gemeden wordt. We kunnen dan ook zeggen, dat de schoenmakers en de boeren twee geheel gescheiden volksgroepen zijn.

#### *4. De schoenindustrie in de gemeente.*

Over de oorsprong der schoenindustrie in de gemeente Loon op Zand verschaffen de historici ons nog weinig licht. Het oudste gegeven, dat ons zekerheid schenkt, treffen wij aan in het Register der Resolutiën van Scheepenen. Op 22 Mei 1781 vinden wij daarin nl. van Kaatsheuvel vermeld, „dat deze plaats hare negotie, schoon weinig, bestaat in eenige veehandelaars, verder hare handteeringe voor 't grootste gedeelte schoenmakers, eenige

wevers en winkels... ende dat vorders de inwoonderen meest zijn boerenmensen, die met hun kleijn bedrijf en wat wol te spinnen... hun best moeten doen om de kost te krijgen" <sup>1)</sup>). Men zal bemerkt hebben, dat ook hierin evenmin als in de volkstelling van 1810 looiers vermeld worden.

Van de Langstraat weten we, dat de schoenindustrie daar in de eerste helft van de 18e eeuw reeds een meer dan locale betekenis had. Immers in een request van 6 April 1742 klagen de Leidse schoenmakers bij het gerecht over de schadelijke concurrentie, welke zij door de geweldige toevoer van schoenen, in de Langstraat en elders ten platte lande gemaakt, ondervinden. Deze schoenen zouden  $\frac{1}{3}$  lager zijn geweest in prijs dan de Leidse en wel vanwege de geringere belastingen, welke de plattelanders behoefden op te brengen. Dit had tot gevolg, dat de „WelEd. Groot Agtb. Heeren, die van den gerechte der stad Leijden" de toevoer van dit schoenwerk verboden „na luijdt van diergelijke advertentiën in de couranten door de magistraten van Dordregt en 's Haege, welker kermisse mede aenstaende zijn,..." <sup>2)</sup>).

Het is niet onmogelijk, dat hiermede ook de schoenindustrie van Kaatsheuvel en/of Loon op Zand bedoeld werd. Twee zaken zijn echter duidelijk en wel ten eerste, dat de schoenindustrie in de gemeente Loon op Zand reeds in de 18e eeuw niet los stond van de volksnijverheid in de omgeving en ten tweede, dat zij in die tijd een meer dan locale betekenis kon krijgen door de gunstige positie, waarin het platteland verkeerde in de concurrentiestrijd tegen de stedelijke gilden. Deze gunstige positie was mogelijk ten dele een gevolg van de lagere belastingen, zoals het request zegt, doch sproot daarnaast zeker ook voort uit de grote armoede, welke in die dagen op het platteland heerste, en uit de lage levensstandaard, welke daarvan een gevolg was.

De uitkomsten van de volkstelling van 1810 doen vermoeden, dat de arme bevolking van het Vaartkwartier, zoals het Kaatsheuvels deel der gemeente certijds genoemd word, vooral zijn heil zocht in de schoenmakerij, zoals die van de Langstraat, terwijl men in het Straatkwartier, het Zuidelijke deel der gemeente, zich vooral aansloot bij de Tilburgse textiel. In het Vaartkwartier telde men immers in 1810 op elke 5 schoenmakers, pantoffelmakers inbegrepen, 3 spinners, spinsters of wevers, terwijl in het Straatkwartier deze verhouding ten gunste was van de textiel, nl. 5 tegen 13. Mag hieruit misschien ook geconclu-

<sup>1)</sup> D. A. Ond. Huisind., bladz. 279. Zie ook de lijst der afkortingen.

<sup>2)</sup> Idem, bladz. 278.



deerd worden, dat de schoenindustrie in Kaatsheuvel ouder was dan in Loon op Zand en dat zij vanuit het eerste dorp in het laatstgenoemde is doorgedrongen? In elk geval was de schoenmakerij in het Vaartkwartier reeds toen meer bij de bevolking ingeburgerd dan in het Straatkwartier. Van de beroepsbevolking van het eerste kwartier was 1 op elke 5 personen schoenmaker, van het laatste kwartier 1 op elke 15. Ook nu nog speelt de schoenindustrie in de wijk Kaatsheuvel (indeling volgens de volkstelling van 1947) een grotere rol dan in de wijk Loon op Zand. Van de beroepsbevolking zijn weliswaar geen recente gegevens aanwezig, maar het aantal personen, dat in 1947 betrokken was bij de Kaatsheuvelse schoenindustrie — een deel hiervan was van buiten de gemeente afkomstig — verhiel zich tot de bevolking van de wijk Kaatsheuvel als 2 : 7, terwijl deze verhouding in de wijk Loon op Zand was als 2 : 15, zodat ook nu de schoenindustrie van de wijk Kaatsheuvel relatief van grotere betekenis blijkt te zijn dan die van de wijk Loon op Zand.

Het grootste verschil tussen de beide schoencentra in deze gemeente is ongetwijfeld echter gelegen in hun geheel uiteenlopende karakters. Van het karakter der Loon op Zandse industrie kan men weinig bijzonders opmerken, het is in het geheel der Nederlandse schoenindustrie weinig opvallend. Kaatsheuvel daarentegen neemt een volkomen eigen plaats in. Misschien is het voornaamste kenmerk van dit dorp wel de moeizame ontworsteling aan het oude huiselijke karakter, welke nog steeds niet geheel tot stand is gekomen. Dit wil niet zeggen, dat er in Kaatsheuvel geen moderne bedrijven zijn, doch nergens in het land vindt men zovele kleine ondernemingen en keren deze na een tijdelijke uitschakeling weer zo ontwijfelbaar zeker terug. Kaatsheuvel is nog typisch het centrum der kleine baasjes. Ook het Berkdijkse bevolkingselement speelt hierin zijn rol. Tijdens en na de laatste oorlog werd goed verdiend met de schoenen en pantoffels, of met wat daarvoor door moest gaan, welke veelal in het geheim in een werkplaatsje of thuis in een kamer gemaakt werden. Oude lappen en vodden, welke men hier en daar opscharrelde, dienden als grondstoffen voor de pantoffels, zoals de traditie geleerd had. Vooral onder deze mensen schuilen de knoeiers, die aan Kaatsheuvel een slechte naam gegeven hebben.

Deze structuur van Kaatsheuvels industrie is tegelijker tijd haar kracht en haar zwakte. Haar kracht nl. speciaal in moeilijke tijden, als oorlog en naoorlogse omstandigheden aan anderen het werk onmogelijk maken. Onmiddellijk staan dan tientallen

kleine baasjes in dit dorp klaar om munt te slaan uit de ontwrichting. Tegelijkertijd ligt hierin echter ook haar zwakke zijde. Immers de moderne ontwikkeling, welke zich in normale tijden onverbiddelijk doorzet, biedt steeds minder plaats aan het kleine bedrijf, ook al behoort dit nog niet tot de zeer kleine. Vooral tussen 1934 en 1939 bleek duidelijk, dat een aanmerkelijk deel van de Kaatsheuvelse ondernemingen niet was opgewassen tegen de concurrentie van het moderne, gerationaliseerde grootbedrijf. Het is dan ook te verwachten, dat in de komende jaren vele der kleine ondernemingen van het dorp weer zullen verdwijnen.

In de volgende hoofdstukken zullen wij zien, dat de Kaatsheuvelse schoen doorgaans van een lagere prijs is dan de Waalwijkse. De reden hiervan is, dat Kaatsheuvel zich meer toelegt op het lichtere en goedkopere schoeisel, w. o. ook pantoffels. Onder het burgerschoeisel nemen de damesschoenen de eerste plaats in. De laatste jaren wordt ook enig luxe schoeisel geproduceerd. Het grote belang hiervan zal de toekomst kunnen uitwijzen. Immers juist in het burgerschoeisel is de concurrentie van het moderne grootbedrijf het hevigst.

In het dorp Loon op Zand was de schoenmakerij voorheen vooral bekend om haar soliede werkschoenen en polderlaarzen. Tegenwoordig is er een zeer gevarieerde schoenindustrie. Naast werkschoenen produceert men hier vooral heren- en jongenschoenen en fijne damesschoenen. Het is echter moeilijk de gang van zaken in de schoenindustrie van dit dorp nauwkeurig te volgen, zoals dat van Kaatsheuvel en andere centra tussen de beide wereldoorlogen wel mogelijk was. Vanwege de geringe omvang van dit centrum zijn de statistieken, welke het Centraal Bureau voor de Statistiek ons hierover verschaft, zeer beperkt. Ernstiger evenwel is het nog, dat zij telkens aan veranderingen onderhevig zijn. Na 1933 worden zelfs geen productiecijfers meer genoemd. In dit laatste jaar waren er in totaal 11 fabrieken, waarvan er 6 meer dan 5.000 paren per jaar produceerden, terwijl de gezamenlijke productie 357.000 paren bedroeg. In Kaatsheuvel waren dat jaar, de zeer kleine bedrijfjes niet medegerekend, in totaal 74 ondernemingen gevestigd, waarvan er 43 een jaarproductie hadden van minstens 5.000 paren. De productie bedroeg in dit dorp ruim 1.700.000 paren, dus ongeveer vijf maal zoveel als in Loon op Zand, terwijl er bijna zeven maal zoveel fabrieken waren. Hieruit blijkt ook, dat de ondernemingen in Loon op Zand gemiddeld groter waren dan in Kaatsheuvel.

In de tweede paragraaf zagen wij, dat in 1930 2.063 inwoners der gemeente Loon op Zand werkzaam waren in de



schoenindustrie, ofwel ongeveer 55 % van de beroepsbevolking. Het aandeel hierin van het dorp Loon op Zand mogen we schatten op 300 à 350. Immers in 1936 bedroeg het aantal arbeiders der Loonse schoenindustrie op 15 September 323 mannen en vrouwen. Op 31 December 1930 zullen dus ongeveer 1.700 à 1.750 personen rechtstreeks betrokken zijn geweest bij de schoenindustrie van Kaatsheuvel, ofwel ruim 45 % van de beroepsbevolking der gemeente en naar schatting ongeveer 60 % van de beroepsbevolking der wijk Kaatsheuvel, dus met inbegrip van Berkdijk, de Zandschel en de andere woonoorden in het Noordelijk deel van de gemeente.

Het gehele maatschappelijke leven in het dorp Kaatsheuvel is hierdoor afhankelijk van de gang van zaken in de schoenindustrie. In tijden van crisis en depressie zal men dan ook in deze plaats eerst dan spreken van malaise, wanneer het in deze industrie slecht gaat, terwijl omgekeerd een conjunctureel gunstige periode eerst dan voor het dorp als gunstig wordt aangemerkt, wanneer zij gepaard gaat met een grote bedrijvigheid in de schoenindustrie. Wij zullen dan ook zien, dat de gemeente Loon op Zand een andere ontwikkeling vertoont in de welvaart dan ons land over het algemeen. Bijzonder sterk kwam dit tot uiting tussen 1930 en 1934, toen ondanks de depressie de Kaatsheuvelse schoenindustrie haar positie wist te verbeteren.

De invloed van de gang van zaken in de schoenindustrie op de volkswelvaart zien we weerspiegeld in de statistieken van de inkomens en vermogens, in het spaarsaldo bij de Rijkspostspaarbank, in de werkloosheidscijfers, in het migratiesaldo en in de hoogte der lonen. Wat de inkomens en vermogens betreft, moet worden toegegeven, dat deze ondanks de aanwezigheid der schoenindustrie over het algemeen zeer laag zijn in de gemeente Loon op Zand, althans zeer laag waren tussen de beide wereldoorlogen. Zo lag het gemiddelde inkomen per inwoner dikwijls nog beneden de helft van het rijksgemiddelde, terwijl het gemiddelde vermogen aanvankelijk nog niet het vierde deel bedroeg van het vermogensgemiddelde over het gehele land. Beide, zowel het gemiddelde vermogen als het gemiddelde inkomen bleven eveneens beneden het gemiddelde in de provincie Noord-Brabant.

Toch mag men niet uitsluitend de schoenindustrie hiervoor aansprakelijk stellen, immers ook onder de andere beroepen komen uitgesproken arme gezinnen voor, zoals onder de Berkdijkse bevolking en onder de boeren en landarbeiders. Bovendien heeft een deel van de bevolking, zoals wij reeds opmerkten, de neiging om het verdiende geld ook weer vlot uit te geven. In

tijden van voorspoed, zoals Kaatsheuvel onlangs nog gekend heeft, vergeten velen maar al te gemakkelijk, dat ze zouden kunnen sparen voor de magere jaren, welke weer kunnen volgen.

Niettemin bestaat er een duidelijk aanwijsbaar verband tussen de schommelingen in de inkomstenstatistiek en de gang van zaken in de Kaatsheuvelse schoenindustrie, zoals wij nog zullen zien. Minder sterk blijkt dit verband bij de vermogenspositie der bevolking. Dit in tegenstelling met het jaarlijkse spaarsaldo op het postkantoor. Het is een voordeel, dat de boeren hun eigen spaarbanken hebben, zodat het aandeel van de industriële bevolking in het spaarsaldo van de Rijkspostspaarbank vermoedelijk groter is dan in de inkomens- en vermogensstatistiek.

Dat er een verband bestaat tussen de migratie en de schoenindustrie komt wel heel sterk naar voren, wanneer men de gang van zaken in de schoenindustrie vergelijkt met het jaarlijkse migratiesaldo. Wanneer na 1930 de schoenindustrie van Kaatsheuvel een onverwachte bedrijvigheid vertoont, is de migratie aanmerkelijk gunstiger voor de gemeente dan voorheen het geval was. Wanneer echter in de tweede helft van het decennium de schoenindustrie aan de rand van de afgrond geraakt, heeft er een uittocht plaats, zoals de gemeente vermoedelijk nog nimmer in haar geschiedenis gekend had.

Het grote gevaar van een eenzijdige economische oriëntering bleek deze jaren overduidelijk. En dit was te ernstiger, omdat nu kwam vast te staan, dat het industriële apparaat van Kaatsheuvel in zijn geheel te zeer was achtergebleven in ontwikkeling om te kunnen concurreren tegen het moderne, wetenschappelijk geleide bedrijf. Nadrukkelijk zij hier echter onderstreept, dat wij spreken over de Kaatsheuvelse schoenindustrie in zijn geheel, niet over de afzonderlijke ondernemingen. Immers niet op elke onderneming is het bovenstaande van toepassing. Doch ongetwijfeld had Kaatsheuvel zijn krachten te zeer versnipperd. Bijna iedere Kaatsheuvelse schoenmaker ziet een onafhankelijk bedrijf als zijn ideaal en daarom komen de kleine ondernemingen als paddenstoelen uit de grond, wanneer de kansen daar maar even gunstig voor zijn.

Dit is eigenlijk in de provincie Noord-Brabant een zeer opmerkelijk verschijnsel. Immers in hoevele gemeenten, en dat zelfs niet uitsluitend op het platteland, moet men niet constateren, dat de plaatselijke burgerij geen industriële initiatieven neemt. In zoverre kan men in Kaatsheuvel inderdaad van een gunstige uitzondering spreken, doch overdaad schaadt wel eens en zeker, wanneer de gezichtskring der ondernemers te beperkt is. Men



grijpt niet verder dan het vertrouwde schoenenvak en is er niet voldoende om bekommerd zijn bedrijfje zo in te richten, dat het de concurrentie der gerationaliseerde industrie het hoofd kan bieden. Het is zelfs nog een vraag, of dit bij volledige zelfstandigheid nog wel mogelijk is. Waar in dit dorp de bevolking echter duidelijk ondernemers-kenmerken vertoont, vragen wij ons af, of er geen weg zou kunnen worden gevonden, om het initiatief in vruchtbare banen te leiden.

In zekere zin mag het uitbreken van de tweede wereldoorlog voor Kaatsheuvel een redding worden genoemd. Immers had de ongunstige ontwikkeling der voorgaande jaren nog lang aangehouden, dan zou de ellende waarschijnlijk niet te overzien zijn geweest en zouden nog meer honderdtallen elders een levensbestaan hebben moeten zoeken. De kansen, welke de nu volgende schaarsteperiode echter bood, heeft men met beide handen aangegrepen, zodat de gemeenteadministratie op 15 September 1947 zelfs niet minder dan 81 schoenfabrieken en -fabriekjes telde. Bovendien hebben toen ongetwijfeld nog vele anderen, min of meer in stilte, thuis schoenen en pantoffels vervaardigd.

Van de 81 geregistreeerde ondernemingen hadden er bijna 30 nog geen 10 arbeiders en 27 andere minder dan 25. Slechts 4 ondernemingen hadden meer dan 100 arbeiders, doch waar-

Tabel 15.

DE SCHOEN- EN LEDERNIJVERHEID IN DE  
GEMEENTE LOON OP ZAND, OP 15 SEPTEMBER 1947.

| Aantal onder-<br>nemingen | Schoenen |      | Leer | Lederwaren |    | Totaal |    |       |
|---------------------------|----------|------|------|------------|----|--------|----|-------|
|                           | K.       | L.   | L.   | K.         | L. | K.     | L. | K.&L  |
| Bedrijfsgrootte           |          |      |      |            |    |        |    |       |
| minder dan 10 arb.        | 29       | 6    | 2    | —          | —  | 29     | 8  | 37    |
| 10—24 arb.                | 27       | 1    | 1    | 4          | 1  | 31     | 3  | 34    |
| 25—49 arb.                | 14       | 1    | 2    | 2          | —  | 16     | 3  | 19    |
| 50—99 arb.                | 7        | 2    | —    | —          | —  | 7      | 2  | 9     |
| meer dan 99 arb.          | 4        | 1    | —    | 1          | —  | 5      | 1  | 6     |
| Totaal                    | 81       | 11   | 5    | 7          | 1  | 88     | 17 | 105   |
| Aantal arbeiders          |          |      |      |            |    |        |    |       |
| Mannen                    | 1.323    | 287  | 93   | 100        |    |        |    | 1.803 |
| Vrouwen                   | 1.110    | 117  | 2    | 358        |    |        |    | 1.587 |
| Totaal                    | 2.433    | 404  | 95   | 458        |    |        |    | 3.390 |
| Idem in %                 | 71,8     | 11,8 | 2,8  | 13,5       |    |        |    | 100   |

K. = Kaatsheuvel. L. = Loon op Zand.

schijnlijk was er niet één bedrijf bij, dat 250 arbeiders haalde, zo deelde men ons mede. De kleine ondernemingen maakten het de grotere moeilijk om voldoende arbeiders aan te werven. Tot ver in de omtrek werden zij gehaald of werd thuis gestikt voor de Kaatsheuvelse fabrieken. Zo telde men op 15 September niet minder dan 413 thuiswerksters en 20 thuiswerkers onder de arbeiders. Daarnaast ondervond men ook een sterke concurrentie op de arbeidsmarkt van de snel opgekomen lederwarenindustrie, waarin te Kaatsheuvel alleen reeds ongeveer 340 meisjes werkzaam waren.

In tabel 15 hebben wij het resultaat opgenomen van de gemeentelijke enquête. In totaal bleken op deze datum niet minder dan 105 bedrijven aanwezig te zijn in Loon op Zand en Kaatsheuvel, welke zich bewogen op het terrein van de schoenen lederindustrie. Hiervan waren er 88 gevestigd te Kaatsheuvel. Deze 105 bedrijven hadden niet minder dan 3.390 arbeiders in dienst, waarvan er 461 thuis werkten. De leerindustrie te Loon op Zand (dus de looierijen) had hiervan slechts 93 mannen en 2 vrouwen. Haar betekenis voor de werkgelegenheid is vrij gering. In de Kaatsheuvelse industrie vonden dan ook meer dan vijf maal zo veel mensen werk als in de Loon op Zandse, nl. ruim 2.850 tegenover ruim 500. Het aantal arbeiders was echter mede daarom zo hoog, omdat de gemiddelde prestatie per arbeider geringer was dan voor de oorlog.

De grote bedrijvigheid na de oorlog in Kaatsheuvel bewijst, dat men in deze abnormale schaarstetijd een vooraanstaande plaats in de Nederlandse schoenindustrie heeft weten te bemachtigen. De toekomst zal echter moeten uitwijzen, of het dorp zijn positie hiermede ook blijvend heeft weten te versterken. De ongunstige jaren, welke onmiddellijk aan de laatste oorlog vooraf gingen, houden immers een ernstige waarschuwing in, zoals wij aanstonds nog nader zullen zien. Bijna 72 % van de arbeiders der leerindustrie van de gemeente Loon op Zand was in 1947 werkzaam in de schoenfabrieken van Kaatsheuvel, nl. 1.323 mannen en 1.110 vrouwen en meisjes. Het bestaan van ruim 2.400 arbeiders is dus betrokken bij deze nijverheid. Niet alleen voor de gemeente maar ook voor de omliggende plaatsen is het van groot belang zekerheid te hebben over het voortbestaan van deze industrie. Mocht zij tengevolge van de concurrentie van gemoderniseerde, grote ondernemingen geheel of ten dele ten onder gaan, dan is aan deze streek een belangrijke welvaartsbron ontvallen. Dat dit gevaar niet geheel denkbeeldig is, hopen wij in de volgende hoofdstukken aan te tonen.



## HOOFDSTUK II.

HET SCHOENCENTRUM KAATSHEUVEL IN  
NEDERLAND TOT 11 NOVEMBER 1918.*1. De concentratie der schoenindustrie in Noord-Brabant.*

In het vorige hoofdstuk zagen wij, dat in 1742 ten gevolge van klachten van de zijde der Leidse schoenmakers de toevoer van schoenwerk uit de Langstraat in deze stad werd verboden, zoals dat ook al geschied was in Dordrecht en 's Gravenhage. Reeds in deze tijd verkreeg de Brabantse schoenindustrie dus een meer dan plaatselijke betekenis. Hoe het in de eeuwen daarvoor was, is ons niet bekend. Het is niet uitgesloten, dat de schoenmakerij in Brabant evenals de leerindustrie is opgekomen, toen rond het jaar 1700 de looierijen in de Hollandse steden in verval geraakten <sup>1)</sup>.

Dat na het verbod van invoer in de genoemde steden de Brabantse schoenmakers nog gevreesde concurrenten bleven, blijkt wel uit het feit, dat in 1778 de invoer van schoenen uit Staats-Brabant in de gehele provincie Holland verboden werd <sup>2)</sup>. Aangezien met uitzondering van het oude dorp Waalwijk de Langstraatse schoencentra destijds deel uitmaakten van de provincie Holland, mag hieruit worden afgeleid, dat ook elders in Noord-Brabant de schoenindustrie reeds een meer dan plaatselijke betekenis had. Drie jaren later vinden we dan ook, zoals wij reeds zagen, in het Register van Resolutiën van Scheepenen de vermelding, dat te Kaatsheuvel de schoenmakerij het grootste deel uitmaakt van het ambacht. En wanneer we vernemen, dat in het begin der volgende eeuw de Brabanders ventend met schoenen door de Gelderse dorpen trokken <sup>3)</sup>, dan is het haast wel zeker, dat zich hieronder ook de kooplui uit Kaatsheuvel en Berkdijk hebben bevonden. Trekken en venten zat deze mensen immers in het bloed.

Doordat het gemeentearchief van Waalwijk in 1824 verbrand is, is er van de schoenindustrie in deze plaats vóór dat jaar weinig bekend. Vermoedelijk heeft Waalwijk echter met de later

<sup>1)</sup> Verster, op. cit. bladz. 31.

<sup>2)</sup> Idem, bladz. 29.

<sup>3)</sup> Blink schoen., bladz. 402.

geannexeerde dorpen Baardwijk en Besoyen reeds vroeg een belangrijk aandeel gehad in de Brabantse schoenenproductie. Veel jonger is de industrie van Dongen. Eerst rond 1830 kwam zij tot ontwikkeling en pas in de tijd van de Frans-Duitse oorlog tot bloei <sup>4)</sup>). Ouder is vermoedelijk de schoenindustrie van Moergestel, doch zij heeft nooit grote betekenis verworven. De schoennijverheid in de hier aangrenzende dorpen Hilvarenbeek en Oisterwijk kreeg eerst betekenis in de jaren tachtig. In Oisterwijk waren het toen enige looiers, die zich ook op de schoenmakerij gingen toeleggen. In het oudere schoencentrum Drunen waren het daarentegen de boeren geweest, die hun tijd trachtten aan te vullen met het maken van schoenen. Dit begon ongeveer in de Franse tijd en waarschijnlijk is nergens de combinatie boer-schoenmaker meer voorgekomen dan in dit dorp. De Drunense schoenmakers genoten al spoedig de reputatie van grote vakbekwaamheid en hun schoeisel voldeed aan hoge eisen. Het schijnt, dat de reputatie van de schoenmakers uit de gemeente Loon op Zand destijds minder gunstig was <sup>5)</sup>).

Een zeer belangrijke plaats in de schoenindustrie van midden Noord-Brabant werd ook veroverd door de Tilburgers. Op zijn laatst in de eerste helft van de vorige eeuw kwam de schoenmakerij in deze textielstad naar voren. De statistiek van fabrieken en trafijken besteedt echter in 1816 nog geen aandacht aan deze bedrijfstak en vermeldt slechts het bestaan van 10 looierijtjes met tezamen 4 arbeiders <sup>6)</sup>). Het overzicht over de jaren 1848/53 vermeldt daarentegen het bestaan van 130 schoenmakerijen en 3 laarzenmakerijen, waarin 85 arbeiders werk vonden <sup>7)</sup>). Later werd Tilburg met Waalwijk en Kaatsheuvel een der belangrijkste schoencentra van Nederland.

Ook de hoofdstad van Noord-Brabant heeft lange tijd een vooraanstaande plaats ingenomen in de schoenindustrie. Zij is er echter vrijwel geheel verdwenen. De vestigingen in de laatste jaren zijn overplaatsingen van elders. Ditzelfde geldt ook voor Oosterhout. Andere plaatsen in centraal Brabant, waar enige schoenindustrie in de vorige eeuw bestond, zijn Gilze-Reijen, Sprang-Capelle, Waspik en Vlijmen.

Meer naar het Oosten toe waren Eindhoven en Veldhoven tijdelijk van grote betekenis. Wat zij echter in de laatste decennia van de achttiende eeuw hadden opgebouwd, dreigde na 1800 ten onder te gaan ten gevolge van de invoerbelemmeringen van

4) D. A. Gedw. winkeln., bladz. 32.

5) Idem, bladz. 12, 18, 32, 36, 40 en 43.

6) Dr. P. C. Boeren, Het Hart van Brabant, Tilburg 1942, bladz. 53.

7) Idem, bladz. 65.



de Hollandse steden, hoewel de wet vrije in- en doorvoer waarborgde <sup>8)</sup>). Tenslotte vond men nog enige schoenindustrie langs de Maas, zoals te Ravenstein, Cuijk en Boxmeer. Van groot belang zijn deze plaatsen echter geen van alle gebleven. De vestiging van een grote buitenlandse onderneming te Best tijdens de contingeringsperiode tussen 1930 en 1940 geschiedde dan ook zonder terug te grijpen naar enige traditie in de streek van vestiging.

Het is aan de hand van de thans ter beschikking staande statistische gegevens nog niet mogelijk, om over de eerste helft van de vorige eeuw de betekenis van de Brabantse schoenindustrie voor Nederland vast te stellen. In 1819 waren er in de provincie 997 schoenmakerijen, waarin 1.002 arbeiders en 163 kinderen werkzaam waren <sup>9)</sup>). Het is niet mogelijk deze aantallen te vergelijken met die van andere provincies, doch gezien het feit, dat er in 1871 5.571 schoenmakerijen waren in geheel Nederland, lijkt ons de veronderstelling, dat in het begin der negentiende eeuw minstens een vijfde deel der schoenindustrie van ons land (huidige omvang) in Noord-Brabant gevestigd was, aannemelijk.

Een statistiek over 1859 vermeldt voor Loon op Zand 300 schoenmakerijen, voor Waalwijk 269, voor Tilburg 110 en voor Oisterwijk 6. Van Dongen en Nijmegen zijn in het geheel geen schoenmakerijen opgetekend, wel resp. 58 en 6 leerlooierijen. Bovendien heeft men verzuimd voor de provincies en het Rijk de totalen te berekenen. De statistiek maakt in haar geheel sterk de indruk van onvolledigheid en ruwe schattingen. Ook hieruit kunnen we dus nog moeilijk de plaats der Noord-Brabantse industrie in Nederland bepalen <sup>10)</sup>). Iets verder komen wij met een over het jaar 1871 gepubliceerde telling, welke wij hieronder hebben opgenomen in tabel 16. Daarnaast hebben wij in deze tabel enige gegevens over het jaar 1911 geplaatst, welke een duidelijke verschuiving in de veertig tussenliggende jaren demonstren.

De cijfers van 1871 werden ontleend aan de gemeenteverslagen <sup>11)</sup>). Zij vragen enig voorbehoud <sup>12)</sup>). Die van 1911 werden

<sup>8)</sup> D. A. Ond. Huisind., bladz. 279. Servaas van de Graaff, Historisch-statistische beschrijving van het Koninkrijk Holland, 1807, 1e stuk, bladz. 495.

<sup>9)</sup> Dr. L. G. Verberne, Noord Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870, Nijmegen 1947, bladz. 26.

<sup>10)</sup> Staat van de Nederlandsche fabrieken volgens de verslagen der gemeenten, die aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken worden gevonden, Haarlem 1859.

<sup>11)</sup> L. J. Brinckman, De Statistiek van de Fabrieks- en Ambachtsnijverheid in Nederland, getrokken uit de verslagen, welke door Burgemeester en Wethouders ingevolge art. 182 der gemeentewet jaarlijks de gemeenteraad worden aangeboden. 's Gravenhage 1874. In Waalwijk werden 75 stikkerijen medegesteld.

<sup>12)</sup> Dr. I. J. Brugmans, De Arbeidende Klasse in Nederland in de 19e eeuw, 's Gravenhage 1925, bladz. 28, noot 6.

samengesteld aan de hand van het centrale kaartregister der Arbeidsinspectie <sup>13)</sup>).

Tabel 16.

DE SCHOENINDUSTRIE IN NEDERLAND, 1871 EN 1911 <sup>1)</sup>.

| Provincies en gemeenten | 1871             | 1911             |                  |
|-------------------------|------------------|------------------|------------------|
|                         | aantal bedrijven | aantal bedrijven | aantal arbeiders |
| Noord Brabant           | 2.649            | 97               | 4.643            |
| Groningen en Friesland  | 1.673            | 6                | 161              |
| Drente en Overijsel     | 171              | 3                | 104              |
| Gelderland              | 417              | 7                | 380              |
| Utrecht, Noord-, Zuid-  |                  |                  |                  |
| Holland en Zeeland      | 435              | 24               | 659              |
| Limburg                 | 226              | 2                | 26               |
| Het Rijk                | 5.571            | 139              | 5.973            |
| Loon op Zand            | 197              | 25               | 864              |
| Waalwijk, Baard-        |                  |                  |                  |
| wijk en Besoyen         | 416              | 16               | 824              |
| Dongen                  | 199              | 10               | 508              |
| Tilburg                 | 165              | 13               | 884              |
| Oisterwijk              | 8                | 5                | 178              |
| Nijmegen                | —                | 3                | 36               |
| 's Hertogenbosch        | 60               | 3                | 692              |

<sup>1)</sup> De cijfers van 1911 hebben betrekking op ondernemingen met ten minste 10 arbeiders.

De maatstaf, welke de cijfers van 1871 bieden, is in zover nog ongelukkig, dat men nog geheel in het duister tast omtrent de gemiddelde bedrijfsgrootte. De weinige gegevens, welke wij bezitten van het aantal arbeiders, zijn een voldoende waarschuwing. Zo had Dongen 199 bedrijven, Loon op Zand, waartoe ook Kaatsheuvel behoort, slechts 197. Toch was Loon op Zand in die dagen veel belangrijker dan Dongen, want waren er in dit laatste dorp slechts 90 schoenarbeiders, in Loon op Zand waren er niet minder dan 1.672. In Waalwijk en Besoyen, waren er alles bijeen 894, dus ook nog minder dan in de gemeente Loon op Zand. Het is dan ook niet onmogelijk, dat Kaatsheuvel in die dagen het belangrijkste schoencentrum van Nederland geweest is, hoewel het in de kwaliteitsproductie wel niet de toon zal hebben aangegeven.

<sup>13)</sup> D. A. Ond. Huisind. bladz. 239 en 260.



Uit de cijfers van 1871 mogen wij dus concluderen, dat Noord-Brabant in dat jaar veruit de voornaamste plaats innam onder de Nederlandse provincies, doch hoe belangrijk deze plaats was, valt uit de bedrijfsaantallen niet af te leiden. Gezien echter de nog vrij geringe betekenis van centra als Dongen en Oisterwijk, zal het aandeel van Noord-Brabant in de totale Nederlandse productie in 1871 vermoedelijk nog niet het niveau bereikt hebben van 70 à 80 %, zoals in de twintigste eeuw. Uit een vergelijking met de statistiek van 1911 mag daarnaast worden afgeleid, dat Groningen en Friesland, welke provincies in 1871 30 % bezaten van de schoenondernemingen, aanmerkelijk aan betekenis hebben ingeboet. Dezelfde ontwikkeling kunnen we ook constateren bij de leerindustrie <sup>14)</sup>. In het begin van deze eeuw hebben naast Noord-Brabant nog slechts Gelderland en het Westen iets te betekenen.

Indien het aantal arbeiders, dat in 1871 werd opgegeven door het gemeentebestuur van Loon op Zand, juist is geweest, moeten wij aannemen, dat de schoenindustrie van deze gemeente in de volgende veertig jaren terrein heeft verloren, immers in 1911 waren er bij de schoenfabrieken in deze gemeente, de kleine bedrijven ook medegeteld, 1.545 arbeiders werkzaam, ofwel 127 minder dan in 1871, terwijl in Waalwijk en Besoyen in dezelfde tijd het aantal arbeiders toenam van 894 tot 1.136 <sup>15)</sup>.

Wanneer wij ons nu de vraag stellen, waarom de schoenindustrie zich geconcentreerd heeft in Noord-Brabant en speciaal in het centrum van deze provincie, dan is het logisch, dat wij een verband zoeken tussen deze concentratie en die van de leerindustrie. Toch achten wij de oorzaken, welke men aanhaalt voor de concentratie van deze laatste industrie niet bevredigend, en zeker niet geldend voor de schoenindustrie <sup>16)</sup>. In de eerste plaats constateert men, dat er rond 1815 nog geen sprake was van een concentratie in midden Brabant <sup>17)</sup>. En vervolgens houdt men er niet voldoende rekening mede, dat de concentratie van de leerindustrie in midden Brabant ten dele kan zijn voorafgegaan door een concentratie in de schoenindustrie <sup>16)</sup>.

Wanneer er inderdaad rond 1815 in centraal Noord-Brabant nog geen sprake was van een concentratie der looierijen en zelfs in 1861 deze bedrijfstak merendeels nog vrij regelmatig over de gehele provincie verdeeld was <sup>17)</sup>, dan moet de belangrijkste oorzaak van de concentratie van de leerindustrie in dit gebied

<sup>14)</sup> Verster op. cit. bladz. 32.

<sup>15)</sup> D. A. Ond. Huisind. bladz. 318.

<sup>16)</sup> Verster, op. cit. bladz. 38 e.v. (Vgl. ook D. A. Ond. Huisind. bladz. 278.)

<sup>17)</sup> Idem, bladz. 31.

zijn geweest de hieraan voorafgegane ontwikkeling der schoenindustrie. Bij deze industrie was er rond 1815 in midden Brabant immers wel reeds sprake van een opvallende omvang. Reeds het requêt van de Leidse schoenmakers van 1742 vermeldt met name de schoenindustrie van de Langstraat, terwijl het verder geen enkel gebied noemt. Eveneens zagen we in de laatste paragraaf van het vorige hoofdstuk, dat in 1781 de „handteeringe” der Kaatsheuvelse bevolking voor het grootste gedeelte bestond uit schoenmakers, terwijl bij de volkstelling van 1810 bleek, dat 20 % van de beroepsbevolking in dit dorp de schoenmakerij beoefende. Gezien de uitkomst van de bedrijfstelling in Noord-Brabant van 1819, mag worden aangenomen, dat in 1810 10 % of meer van de Brabantse schoennijverheid gevestigd was in de gemeente Loon op Zand. Tezamen met de schoenindustrie van de Langstraat <sup>18)</sup> vormde deze nijverheid in midden Brabant ongetwijfeld reeds een tastbaar centrum. Van de leerindustrie rond deze tijd weten we, dat er in Noord-Brabant naar schatting 250 looierijen waren, waarvan er in 1812 10 zich bevonden in Tilburg, 8 in 's-Hertogenbosch en 5 in Waalwijk <sup>19)</sup>. Bij de volkstelling van 1810 werd in de gemeente Loon op Zand geen enkele looier genoteerd.

De ontwikkeling in de gemeente Loon op Zand schijnt dus inderdaad aan te tonen, dat de leerindustrie in midden Noord-Brabant aangetrokken is door de schoenindustrie. In dit verband is het ook dienstig op te merken, dat het vermoeden, dat tussen 1775 en 1780 te Loon op Zand door een officier een looierij werd begonnen of overgenomen <sup>20)</sup>, geenszins bevestigd wordt door het patentregister van 1815, waarin de betrokkene uitsluitend vermeld staat als winkelier en venter van schoenen en muilen. Eerst in 1818 wordt een van zijn zoons in het patentregister ingeschreven als schoenmaker en tevens looier, terwijl hij voorheen uitsluitend werd vermeld als schoenmaker.

Hoewel de argumenten, welke Verster geeft van de concentratie der leerindustrie in midden Brabant in de loop van de negentiende eeuw, dus geen verklaring geven van de opkomst van de schoenindustrie aldaar, mag toch wel worden aangenomen, dat er een belangrijke wisselwerking heeft plaats gehad en dat aan de opkomst der leerindustrie een nog grotere groei van de schoenindustrie te danken is geweest. Zo werd b.v. in

<sup>18)</sup> Het Waalwijkse archief is in 1824 verbrand, zodat geen oude gegevens van dit dorp aanwezig zijn. D. A. Ond. Huisind. blad. 279. Ook in Drunen waren al verscheidene schoenmakers.

<sup>19)</sup> Verster, op. cit. blad. 30 en 31.

<sup>20)</sup> Idem, blad. 29.



Oisterwijk de schoenindustrie ter hand genomen door looiers, wat ook elders kan zijn geschied.

Waarom de schoenindustrie zich in de loop van de achttiende eeuw — of is zij er misschien nog ouder? — ontwikkeld heeft in de omgeving van Waalwijk en Kaatsheuvel, kan uit de thans ter beschikking staande gegevens niet worden vastgesteld. Een verwijzing naar de lagere productiekosten op het platteland verklaart wel de gunstige concurrentiepositie tegenover de schoenmakersgilden in de steden — het zogenaamde Langestraets werk was een derde goedkoper —, maar nog niet het feit, dat het juist dit gebied in Noord-Brabant geweest is, waar men van deze concurrentiemogelijkheid op zo grote schaal heeft geprofiteerd. Misschien heeft hierop invloed gehad het feit, dat er in deze streek zoveel kramers woonden, die de kermissen en de vrije jaarmarkten in de steden afgingen. Ook in Kaatsheuvel en Berkdijk woonden talrijke venters.

In de negentiende eeuw kan de schoenindustrie in Noord-Brabant evenzeer geprofiteerd hebben van de lage levensstandaard der bevolking. Men heeft berekend, dat tot 1870 plus minus 20 % van de Brabantse bevolking behoorde tot de behoeftigen <sup>21)</sup>. Het dagloon in de schoenmakerijen van de provincie bedroeg in 1819 gemiddeld slechts een- en vijftig centen <sup>22)</sup>. Overigens maakte de schoenindustrie in deze eeuw een geweldige evolutie door. In deze jaren immers deed de mechanisatie na ontelbare eeuwen handwerk haar intrede. Daarom was dit voor Noord-Brabant ook een critieke periode, want niet elke ondernemer paste zich tijdig aan en speciaal wel in Kaatsheuvel bleven velen aanvankelijk achter. Misschien heeft daarom Waalwijk dit dorp na 1871 voor een deel weten in te halen. Tot aan de eerste wereldoorlog heeft het oude schoengebied zich echter kunnen handhaven. Na deze oorlog treedt de industrialisatie dan in een nieuwe ontwikkelingsfase, nl. die van de rationalisatie en de massaproductie. Door de opkomst van het grootbedrijf, ten dele in Noord-Brabant buiten het oude centrum, en door de ontwikkeling van een jonge industrie te Nijmegen, dat in 1871 en 1911 nog vrijwel niets te betekenen had, werd in deze jaren, zoals wij nog zullen zien, op grote schaal afbreuk gedaan aan de positie, welke vele families in midden Brabant zich in de loop van de laatste eeuwen hadden weten te veroveren. Speciaal Kaatsheuvel en Tilburg werden van deze nieuwe ontwikkeling het slachtoffer.

<sup>21)</sup> Verberne, op. cit. bladz. 38.

<sup>22)</sup> Idem, bladz. 36.

## 2. *De mechanisatie doet haar intrede.*

Uit een afbeelding van omstreeks 1450 voor Christus blijkt, dat er toen reeds in Egypte handwerkers waren, die schoenen en sandalen vervaardigden. Men ziet op deze afbeelding een schoenmakerswerkplaats, een krukje, een hamer, een mes, een priem en een naald, kortom zowat alles, wat anderhalve eeuw geleden nog behoorde tot de uitrusting van elke schoenmakerij. Want ondanks de vele modewisselingen was de techniek sinds die dagen in het oude Egypte nog slechts weinig veranderd <sup>1)</sup>.

De eerste pogingen tot mechanisatie dateren van rond 1810. De machines, welke door Brunel werden uitgevonden voor het maken van gespijkerde schoenen voor de Franse troepen, gingen echter enige jaren later door brand verloren. Bijzonderheden over haar samenstelling zijn ons ook nu nog onbekend <sup>2)</sup>. Ook in Amerika begon men in deze tijd het overleer door kleine spijkers aan de zool te bevestigen, doch enige jaren later ging men over tot houten pinnen. In 1857 kwam de eerste houtpin-machine uit Amerika naar Europa <sup>1)</sup>. Van blijvend belang is deze uitvinding evenwel niet geweest. Eerst Blake slaagde er in 1858 in een machine samen te stellen voor het naaien der zolen en gaf hiermede de stoot tot de totale omwenteling in de industrie. Vooral toen Charles Goodyear in 1872 machines uitvond, waarmede langs machinale weg schoenen vervaardigd konden worden volgens het zgn. hand-naai-systeem, maakte de mechanisatie snelle vorderingen <sup>2)</sup>.

Intussen was voor de vervaardiging van de schachten (het bovenwerk, nl. het overleer met de voeringdelen) het gebruik van de in de jaren veertig uitgevonden stikmachine in zwang gekomen. De eerste schrede op de weg van de mechanisatie in Nederland werd dan ook gezet, toen in 1860 Gerrit van Loon de eerste stikmachine vanuit Engeland in Waalwijk importeerde. Spoedig vond deze nieuwe productiewijze hier haar weg. Het gemeenteverslag van Waalwijk over 1863 spreekt van een toenemend gebruik, terwijl Loon op Zand het volgende jaar vermeldt, dat er in deze gemeente reeds zestien stikmachines zijn ingevoerd <sup>3)</sup>. Rond 1880 begonnen de grotere Nederlandse ondernemers ook walsen, stanzen en doornaaimachines te gebruiken <sup>4)</sup> en van nu af neemt de mechanisatie der Nederlandse schoenindustrie hand over hand toe. Vooral de eerste Waalwijkse

1) Blink, schoen bladz. 398 e.v.

2) Schoenfabriek en Fabrieksschoen, Timtur Waalwijk 1937, bladz. 19.

3) D. A. Ond. Huisind. bladz. 280.

4) Idem, bladz. 282.



tentoonstelling in 1903 heeft hierop een grote invloed uitgeoefend, doordat zij voor vele fabrikanten aanleiding werd om de Amerikaanse Goodyear machines in hun bedrijf in te voeren. Dit ging des te gemakkelijker, omdat men ze alleen kon huren, zodat geen grote kapitaalsinvesteringen vereist werden. De huur werd berekend naar de hoeveelheid werk, welke de machines afleverden. Het handwerk werd nu voortaan tot een minimum gereduceerd <sup>5)</sup>).

Voor de niet deskundigen onder de lezers moge hier in het kort een overzicht volgen van de voornaamste onderdelen der moderne mechanische productie.

Wanneer de modellen gemaakt zijn en op de gradeermachine de patronen voor de verschillende maten zijn tot stand gebracht, wordt in de sorteerkamer het overleer beoordeeld op kwaliteit, kleur en geschiktheid voor de verwerking en ten slotte uitgegeven. In de snijderij wordt het voorblad, het voorste stuk van de schoen, dat het meeste te verduren heeft, uit de kern van de huid gesneden, de panden, ofwel de zijanten, uit de hals en de zijden. In de stikkerij worden diverse onderdelen van het overleer versterkt, waarna ze met de voering samengevoegd en gestikt worden, waardoor men de schacht verkrijgt, het bovenwerk van de schoen, dat aan een grondige controle wordt onderworpen.

Intussen zijn in de zoolleerstanzerij de zolen, binnenzolen, hakken en contreforts (de versterking rond de hiel) uit de zoolleerhuid uitgestanst en worden deze voor verdere behandeling klaargemaakt. Deze onderdelen komen met de schachten samen op de montage-afdeling. Nadat hier eerst contrefort en harde onderneus zijn vastgelijmd in de schacht, wordt deze laatste door de overhaalmachine over de leest gehaald, waarna de zwikmachine haar met kleine krammetjes bevestigt op de binnenzool. De voetholte wordt versterkt met de zgn. cambreur, de doornaaimachine voorziet de schoen van een zool, terwijl een andere machine de hak op zijn plaats bevestigt. Om de zoolkant nu een egaal oppervlak te geven, wordt deze op de zgn. schrooimachine gefraisd (afgeschaafd), waarna een andere machine de gefraide zoolkant met was bestrijkt en poleert. Aangezien het zoolleer zich slechts in vochtige toestand laat bewerken, wordt de schoen gedurende het productieproces verschillende malen vochtig gemaakt en daarna weer gedroogd in speciaal daartoe vervaardigde installaties. De schoen is nu zijn voltooiing genaderd, hij

<sup>5)</sup> Idem, bladz. 286.

wordt van de leest gehaald en van alle kanten gepoetst, terwijl het fabrieksmerk in de zool wordt gestempeld.

In deze fabricage komen enige variaties voor, zoals de Goodyear-Welt, waarbij door een horizontale kettingsteek de binnenzool, het overleer en de rand verbonden worden, terwijl een verticale stiksteek de vereniging van zool en rand tot stand brengt. De binnenzool behoeft hierdoor niet doorboord te worden. Voor sommige schoenen wordt ook het Mackay-systeem toegepast, waarbij binnenzool, overleer en zool door een verticale kettingsteek aan elkaar worden verbonden. Weer een andere variatie geeft een bevestiging van de schacht rechtstreeks aan de zool, zodat de binnenzool komt te vervallen, terwijl bij dameschoenen en kinderschoenen de zool door de zgn. opzoolmachine ook wel eens aan de schoen gelijmd wordt. Van groot belang is het steeds, dat de machines zo worden opgesteld, dat zowel arbeid als machine hun grootste rendement opleveren. Het transport van de ene machine naar de andere speelt hierbij een belangrijke rol <sup>6)</sup>.

Er zullen waarschijnlijk weinig artikelen bestaan van het prijsniveau van de schoen, waarvoor men zo'n grote verscheidenheid van machines kent. Voor de fabricage van een schoen moeten vaak ver over de honderd op zichzelf staande handelingen door machines worden verricht. Een goede fabriek heeft dan ook zeker minstens zestig verschillende machines. Het boven reeds genoemde huursysteem zou men dan ook voor de mechanisatie dezer industrie moeilijk hebben kunnen missen. De laatste jaren is er toch weer vraag gekomen naar een handwerkschoen, waarvoor men dikwijls hoge prijzen kan maken. Ook bij deze productie wordt de machine echter niet geheel uitgeschakeld.

Het valt te begrijpen, dat de geweldige evolutie, welke de mechanisatie in de laatste negentig jaren in de Nederlandse schoenindustrie tot stand bracht, vele slachtoffers onder de producenten eiste. Hiertegenover staan echter ook enorme voordelen. Zo heeft de mechanisatie niet alleen de schoen binnen ieders bereik gebracht, maar ook heeft zij het ambacht weer opgeheven uit de staat van verval, waarin het in de loop van de negentiende eeuw was komen te verkeren. Het terugdringen van de stedelijke gilden door de plattelandsnijverheid en ten slotte hun opheffing in 1789 deed allengs ook de grote vakbekwaamheid van de meester-schoenmakers te niet. Er was geen enkele bepaling meer, welke beunhazen kon verhinderen, zich ook als

<sup>6)</sup> Deze populaire uiteenzetting werd ontleend aan het bovengenoemd boekje der Timurfabrieken te Waalwijk.



„meester-schoenmaker” te vestigen. Terwijl het schoenmakers-gilde in staat was te voldoen aan de hoge eisen, welke een weelderige mode stelde, was de Noord-Brabantse schoenmaker over het algemeen slechts in staat het grovere werk te leveren, zodat men in de vorige eeuw voor de luxe schoenen lange tijd aangewezen was op het buitenland <sup>7)</sup>).

Wel begonnen de Brabanders geleidelijk aan deze modellen te imiteren, waarvoor men het overleer importeerde uit het buitenland, doch eerst in de tijd van de mechanisatie bereikten zij een product, dat met het betere buitenlandse werk kon concurreren. De productie van elegante schoenen zou echter vooral gestimuleerd worden gedurende de eerste wereldoorlog, toen vele vluchtelingen uit België en ook Frankrijk een veilig heenkomen binnen onze grenzen hadden gevonden.

Zoals wij zagen, is de mechanisatie begonnen met de stik-machine. Aanvankelijk werd deze gebruikt in de huisindustrie, doch men kwam er toch al vrij spoedig toe, verscheidene werkrachten te verenigen, teneinde een zo groot mogelijk profijt van de machine te trekken. Zo kwam men tot de combinatie van huis- en fabrieksarbeid. De schoenen, welke in de kleine werkplaats van de patroon gestikt waren, werden door de thuiswerkers aan het onderwerk bevestigd.

Het stikken bracht een belangrijke arbeidsbesparing met zich mede. In Loon op Zand (gemeente) bv. daalde het aantal volwassen meisjes en vrouwen, d.i. boven 16 jaar, van 391 in 1864 tot 289 in 1865, 176 in 1866 en 81 in 1871. Het aantal van de jongere meisjes, die werkzaam waren in de schoenindustrie, daalde van 141 in 1866 tot 37 in 1871. Gezien de wantoestanden, welke de vrouwenarbeid in die dagen vergezelden, mag men deze daling niet in alle opzichten betreuren <sup>8)</sup>). Tegelijkertijd vond er ook een stijging plaats in de lonen van de volwassen vrouwen en meisjes, nl. van f 2,— per week in 1866 tot f 2,75 in 1871. Dit heeft vermoedelijk samengehangen met de oorlogshausse. Ook de lonen van jongens en mannen vertonen soortgelijke stijgingen, terwijl in andere schoencentra hetzelfde werd waargenomen, zoals in Dongen en Oisterwijk <sup>9)</sup>). Een andere aanwijzing voor de hausse in de Kaatsheuvelse schoenindustrie tijdens en na de Frans-Duitse oorlog van 1870 is het feit, dat tussen 1870 en 1875 de bevolking der gemeente

<sup>7)</sup> Blink, schoen, bladz. 402 en 403. Schoenfabriek en Fabrieksschoen Timtur Waalwijk 1937, bladz. 7.

<sup>8)</sup> Dr. W. N. Schilstra, Vrouwenarbeid in Landbouw en Industrie in Nederland in de tweede helft der 19e eeuw, Amsterdam 1940, bladz. 39, 46 e.v.

<sup>9)</sup> D. A. Ond. Huisind. bladz. 281.

jaarlijks met 83 zielen toenam, terwijl dit van 1810 tot 1870 evenals in de jaren tussen 1875 en de eerste wereldoorlog jaarlijks gemiddeld slechts 38 was. Ook in de twintigste eeuw blijkt er een nauwe betrekking te bestaan tussen de bevolkingsaanwas der gemeente Loon op Zand en de gang van zaken in de Kaatsheuvelse schoenindustrie. Kenmerkend voor goede jaren in Kaatsheuvel is het overigens, dat er dan minder gelet wordt op kwaliteit dan op kwantiteit. Zo was het ook rond 1870.

Toen tegen 1880 de tweede fase inzette van de mechanisatie der schoenindustrie, welke ook het onderwerk betrof, werd dit door de arbeiders met lede ogen aangezien. Ook ontbrandde nu de strijd tussen het oude handwerk en de fabrieken. De handwerkslieden begonnen zich meer toe te leggen op het betere werk. Enige tijd scheen de toekomst inderdaad zelfs aan het handwerk te zullen behoren, maar de fabrikanten voerden steeds weer nieuwe en betere machines in en begonnen daarnaast door hogere lonen de arbeiders naar zich toe te lokken, zodat de beste krachten aan het handwerk kwamen te ontvallen. Toen tenslotte de regering verlangde, dat het militaire schoeisel machinaal zou worden vervaardigd, was het bestaan van de fabrieken verzekerd, terwijl de hoge eisen, welke aan dit schoeisel gesteld werden, er niet weinig toe bijdroegen de mechanische producten op een hoger peil te brengen. Van nu af namen de fabrieken steeds meer in aantal en grootte toe. Het provinciale verslag van Noord-Brabant van 1886 constateerde, dat machinale schoenfabrieken verzezen met 70, 100 en zelfs 180 arbeiders, terwijl een fabriek te Besoyen een weekproductie bereikte van 1.800 paren. Het handwerk kwam hierdoor in de knel en er waren vele kleine bazen, die de concurrentiestrijd moesten staken. Vooral in tijden van crisis en depressie en grote buitenlandse invoer werden zij zwaar getroffen. Velen van hen zagen zich tegen het einde van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw gedwongen als meesterknecht, snijder of in een andere functie in dienst te treden van de fabrieken <sup>10)</sup>.

Een nieuwe fase in de ontwikkeling begon in 1896, toen in Waalwijk de eerste stoomschoenfabriek werd opgericht, terwijl in het begin van deze eeuw de producten der fabrieken die van het fijne handwerk begonnen te overtreffen, zodat het handwerk, dat in 1896 nog overwegend was, naar de tweede plaats werd verdrongen. Tenslotte droeg de mechanisatie, welke vooral in het centrum van Noord-Brabant werd ingevoerd, veel bij tot de overwichtspositie, welke deze streek nu definitief veroverde.

10) Idem, bladz. 282 e.v.



Het taaist hield de kleine man echter vol te Kaatsheuvel, waar weliswaar verscheidene fabrieken werden opgericht, maar men toch in ontwikkeling achter bleef bij Waalwijk <sup>10)</sup>.

### 3. De toestand rond 1910.

In het begin van deze eeuw vindt men over de verspreiding van de schoenindustrie in Nederland reeds vele statistische gegevens. In het algemeen moet men hiervoor nog zeer op zijn hoede zijn. Meestal immers zijn deze gegevens samengesteld uit rapporten en mededelingen van uiteenlopende instanties, welke alle hun eigen maatstaven hierbij gebruikten. Wanneer men deze gegevens dan ook naast elkander legt, ontdekt men vele tegenstrijdigheden <sup>1)</sup>. Deze moeilijkheid wordt eerst volledig opgelost, wanneer na de eerste wereldoorlog het Centraal Bureau voor de Statistiek jaarlijks een uitvoerig verslag geeft van de gang van zaken in de schoenindustrie.

Een gunstige uitzondering was echter de enquête, welke de Directie van den Arbeid rond 1910 liet instellen naar de huisindustrie op het platteland in Noord-Brabant. Bij deze enquête werden immers vaste maatstaven aangelegd, welke ons ook nu nog bekend zijn en werd ook voor de kleine ondernemingen naar volledigheid gestreefd. Een nadeel was het overigens, dat deze enquête moest duren van 1908 tot 1911, doch een correctie op de hieruit ontstane onjuistheden trachtte men te bereiken door binnen de tijd van enkele maanden in 1910 alle patroons te bezoeken. Tegelijkertijd vond een beperkt onderzoek plaats in de steden, terwijl in Januari 1912 een overzicht werd samengesteld uit het centrale kaartregister der arbeidsinspectie van de bedrijven in Nederland met minstens tien arbeiders. Ook dit overzicht mag niet als een zuivere momentopname gelden. Immers de gegevens van dit kaartregister werden opgetekend, wanneer een ambtenaar een bepaald bedrijf bezocht. Vanzelfsprekend kunnen de tijden dezer bezoeken aanmerkelijk uiteenlopen.

Toch mogen wij de Directie van den Arbeid dankbaar zijn voor dit omvangrijke werk, want ondanks alle bezwaren heeft zij ons hiermede een beter overzicht over de toenmalige toestand in de schoenindustrie achtergelaten, dan men in die tijd op welke andere wijze dan ook zou hebben kunnen samenstellen <sup>2)</sup>.

In deze paragraaf zullen wij aan de hand van deze publicatie de positie trachten te bepalen, welke Kaatsheuvel voor de eerste

<sup>1)</sup> Blink schoen., bladz. 404 en 405. Mr. J. C. A. Everwijn, Beschrijving van Handel en Nijverheid in Nederland, 's Gravenhage 1912, bladz. 458. Vgl. ook de inleiding van dit laatste boek.

<sup>2)</sup> D. A. Ond. Huisind. bladz. 258 t/m 371.

wereldoorlog innam in de Nederlandse schoenindustrie. Het is te betreuren, dat de enquête buiten het platteland van Noord-Brabant zoveel beperkter is geweest, zodat wij ons bij de vergelijkingen in hoofdzaak moeten beperken tot de andere belangrijke centra van dit Brabantse platteland. Ook een andere onvolledigheid in de enquête moeten wij hier vermelden. Men heeft nl. onderscheid gemaakt tussen vier soorten van ondernemingen, doch men heeft verzuimd de thuisarbeiders overeenkomstig deze indeling te groeperen, evenals ook de arbeiders in de werkplaatsen.

Hierdoor weten wij slechts van het platteland van Noord-Brabant in zijn geheel, hoeveel arbeiders elke ondernemingsgroep in dienst had.

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk vermeldde wij hoevele ondernemingen met minstens 10 arbeiders gevestigd waren in verschillende gemeenten en in de provincies van Nederland, alsmede hoe groot de omvang was van het personeel dezer ondernemingen (tabel 16). Deze gegevens werden ontleend aan het zo juist genoemde overzicht, dat in Januari 1912 was samengesteld uit het centrale kaartregister der Arbeidsinspectie. Het is jammer, dat in dit overzicht Kaatsheuvel en Loon op Zand niet afzonderlijk vermeld werden. Tezamen hadden zij 25 van de 137 ondernemingen, ofwel 19 %, en 864 van de 5.973 arbeiders, ofwel bijna 15 %. De gemiddelde grootte der ondernemingen was er dus kleiner dan in de rest van Nederland.

In die tijd kende ons land reeds drie bedrijven met meer dan 200 arbeiders. Twee hiervan waren gevestigd te Tilburg en het derde te 's-Hertogenbosch. Zeven andere bedrijven hadden meer dan honderd arbeiders, nl. twee in Waalwijk, twee in Lichtenvoorde en de andere drie in Groenlo, 's-Hertogenbosch en Tilburg. In de gemeente Loon op Zand is eerst de volgende grootteklasse vertegenwoordigd, nl. die van 50 tot 99 arbeiders. Acht van de vijf en twintig ondernemingen behoren hiertoe. Van de overige zeventien hebben er nog zes meer dan 25 arbeiders. Bij de plattelandsenquête werden in Kaatsheuvel in totaal 134 ondernemingen geteld en in Loon op Zand 13. Hieruit volgt, dat er in de gemeente nog 122 bedrijven waren met minder dan 10 arbeiders. Hierin vonden 681 arbeiders werk.

Naar een globale schatting waren rond 1910 8.500 werknemers en werkgevers betrokken bij de Noord-Brabantse schoenindustrie en nog ongeveer 2.000 bij de industrie buiten de provincie. In Kaatsheuvel zullen het er ongeveer 1.550 geweest zijn, nl. 134 ondernemers, 1.351 arbeiders en 60 à 70 hulpen van de thuis-



werkers. In totaal dus ongeveer 15 % van het Rijkstotaal. De jaarproductie bedroeg in Kaatsheuvel volgens de plattelands-enquête ruim een miljoen paren, in geheel Nederland vermoedelijk zes of zeven maal zoveel.

De plattelandsenquête heeft de Directie van den Arbeid gebaseerd op de volgende indeling der bedrijven:

1. *Fabrieken.* Dit zijn de gemechaniseerde bedrijven, waarin men de handenarbeid zoveel mogelijk beperkte.

2. *Manufacturen.* Hierin werkte men wel samen in een ruimte en met arbeidsverdeling, doch zonder een algemene beweegkracht. De aanwezige machines dragen het kenmerk van kapitaalgebrek en worden vrijwel steeds met de voet of met de hand bewogen. De meeste machines zijn sterk verouderd, soms zelfs nog afkomstig van rond 1870.

3. *Huisindustrie.* Deze produceert bijna uitsluitend met thuiswerkers. Aan het huis van de patroon wordt het leer gesneden en worden de schachten gestikt. Het overige werk geschiedt door de arbeiders thuis zonder verdere arbeidsverdeling. Ook onder deze groep heerst veel kapitaalgebrek.

4. *Handwerkbaasjes.* Meestentijds werken zij geheel alleen en slechts bij hoge uitzondering treft men meer dan een knecht aan. In deze categorie vindt men vele prijsbedervers, die minderwaardig schoeisel afleveren.

Deze indeling is hierom van zulk groot belang, omdat zij duidelijk registreert, dat een dorp als Kaatsheuvel, ondanks het feit, dat het zelfs nog belangrijk meer produceert dan Groot Waalwijk (dus met inbegrip van Besoyen en Baardwijk), toch in ontwikkeling ver hierbij ten achter is gebleven. Zo werkt in Waalwijk nog slechts 35 % van het totaal aantal arbeiders thuis en ruim 50 % op de fabrieken, terwijl in Kaatsheuvel bijna 50 % thuis werkt en slechts ruim 33 % op de fabrieken. In Groot Waalwijk werden 10 handwerkbaasjes geregistreerd, in Kaatsheuvel nog 71 ofwel bijna  $\frac{3}{5}$  van het totale aantal handwerkbaasjes van het gehele Noord-Brabantse platteland. Tegenover de 12 fabrieken en 8 manufacturen van Groot Waalwijk telde Kaatsheuvel 9 fabrieken en 24 manufacturen, ofwel bijna de helft van het totaal aantal manufacturen van het gehele Brabantse platteland. Het aantal huisindustriële ondernemingen is in Waalwijk echter hoger nl. 59 tegenover 30 in Kaatsheuvel. De hier volgende tabel geeft het aantal ondernemingen, — gespecificeerd naar de soort — der voornaamste Brabantse schoenindustriedorpen en van het gehele platteland der provincie.

Tabel 17.

AANTAL ONDERNEMINGEN IN 1910 OP HET PLATTELAND  
EN IN ENIGE DORPEN VAN NOORD-BRABANT.

|                      | 1<br>fabrie-<br>ken | 2<br>manu-<br>facturen | 3<br>huis-<br>indus-<br>trie | 4<br>hand-<br>werk-<br>bazen | totaal | totaal<br>zonder<br>4 |
|----------------------|---------------------|------------------------|------------------------------|------------------------------|--------|-----------------------|
| Groot Waalwijk       | 12                  | 8                      | 59                           | 10                           | 89     | 79                    |
| Kaatsheuvel          | 9                   | 24                     | 30                           | 71                           | 134    | 63                    |
| Dongen               | 7                   | 2                      | 32                           | 1                            | 42     | 41                    |
| Oisterwijk           | 4                   | 2                      | 12                           | 3                            | 21     | 18                    |
| Platte land v. N.Br. | 40                  | 50                     | 248                          | 121                          | 459    | 338                   |

Tellen we de handwerkbazen niet mede, dan behoort van het resterende aantal ondernemingen in Waalwijk 15 % tot de fabrieken en 10 % tot de manufacturen. In Kaatsheuvel zijn deze percentages resp. 14 en 38, in Dongen 17 en 5 en in Oisterwijk 19 en 10. Kaatsheuvel is dus relatief het laagst in het aantal fabrieken en het hoogst in het aantal manufacturen.

Tabel 18.

GEMIDDELTE WEEKPRODUCTIE EN GEMIDDELD  
BEDRIJFSKAPITAAL PER ONDERNEMING <sup>1)</sup>.

|                                 | 1. fabrieken |      | 2. manu-<br>facturen |      | 3. huis-<br>industrie |     | 4. handwerk-<br>bazen |     |
|---------------------------------|--------------|------|----------------------|------|-----------------------|-----|-----------------------|-----|
|                                 | a            | b    | a                    | b    | a                     | b   | a                     | b   |
| Groot Waalwijk                  | 696          | 75,8 | 99                   | 4,9  | 44                    | 2,4 | 24                    | 0,2 |
| Kaatsheuvel                     | 922          | 92,2 | 337                  | 8,7  | 67                    | 1,3 | 15                    | 0,1 |
| Dongen                          | 950          | 68,1 | 187                  | 4,5  | 99                    | 2,2 | 15                    | 0,4 |
| Oisterwijk                      | 900          | 24,7 | 825                  | 12,5 | 67                    | 3,0 | 25                    | 0,5 |
| Platteland van<br>Noord Brabant | 850          | 60,3 | 290                  | 7,6  | 70                    | 2,0 | 18                    | 0,2 |

a = gemiddelde weekproductie in paren.

b = gemiddeld bedrijfskapitaal in duizendtallen guldens.

<sup>1)</sup> Deze cijfers, ontleend aan de enquête der Directie van den Arbeid 1910, vragen enig voorbehoud.

Bezien we nu in tabel 18 de weekproductie en de kapitaal-kracht per fabrieksonderneming, dan blijkt Kaatsheuvel hier respectievelijk de tweede en de eerste plaats te bezetten. Nemen we daarentegen de toenmalige gemeente Waalwijk apart, dan blijkt, dat de 7 aldaar gevestigde fabrieken gemiddeld ruim



95.000 gulden bedrijfskapitaal hebben en een weekproductie van 925 paren. De 5 fabrieken van Baardwijk en Besoyen zijn gemiddeld van een veel geringere omvang en drukken de cijfers van Groot Waalwijk. Het eigenlijke Waalwijk telde 6 bedrijven met meer dan 50 arbeiders, waarvan er twee zelfs meer dan 100 arbeiders in dienst hadden. Een der beide fabrieken van Besoyen had meer dan 50 arbeiders, de andere en de drie van Baardwijk waren kleiner.

Opmerkelijk is het hoge productiecijfer van de Oisterwijkse fabrieken tegenover de geringe kapitaalinvestering. Dit spruit voort uit de aard van de schoen. Naast het gewone burgerwerk worden in Oisterwijk nl. veel pantoffels vervaardigd, welke een veel eenvoudiger productieproces hebben. Ook in Kaatsheuvel worden veel pantoffels gemaakt. Het burgerwerk dateert hier voor een goed deel pas van het begin van deze eeuw. Nog altijd wordt er ook minderwaardig schoeisel geproduceerd m. n. door de kleine bazen. Ook later zullen dezen de naam van Kaatsheuvel nog menigmaal bederven.

In het dorp Loon op Zand bepaalde men zich in 1910 in hoofdzaak nog tot laarzen. Dongen heeft zich altijd toegelegd op het burgerwerk. Het betere werk kwam uit Waalwijk en Drunen. Ook al heeft Kaatsheuvel in deze eeuw Waalwijk nog wel eens overtroffen in productiehoeveelheid, toch heeft het dit dorp nimmer kunnen evenaren in kwaliteit of in bedrijfsuitrusting, zodat Waalwijk met recht het centrum genoemd kan worden der Nederlandse schoenindustrie.

Een teken van de Kaatsheuvelse achterstand in 1910 is het grote aantal manufacturen. Het vijfde deel van het Kaatsheuvelse bedrijfskapitaal is hierin belegd. Buiten Kaatsheuvel vindt men nog op 5 dorpen een manufactuur met meer dan 25 arbeiders. In Kaatsheuvel vindt men zelfs 7 bedrijven van deze grootteklasse. Vandaar dan ook het hoge kapitaalgemiddelde van de Kaatsheuvelse manufacturen. Het gemiddelde bedrijfskapitaal van een fabriek is echter bijna tienmaal zo groot als het gemiddelde van een manufactuur. Het gemiddelde bedrijfskapitaal daarentegen van een huisindustriële onderneming is slechts ruim een vierde van dat van de manufactuur. Hier is de overgang dus niet zo groot.

Ongeveer de helft van het personeel der Brabantse manufacturen is thuiswerker. Schootwerk komt hier nog meer voor dan onder de thuiswerkers der fabrieken, onder wie het modernere blokwerk overweegt. De totale productie der manufacturen is 14.610 paren per week tegen 31.525 paren der fabrieken van het

Brabantse platteland. In Kaatsheuvel is de totale weekproductie der manufacturen ongeveer even groot als die der fabrieken nl. ruim 8.000 paren. Waar zowel de machinecapaciteit als het aantal arbeiders er geringer moet zijn geweest, ligt het voor de hand, dat de manufacturen meer licht schoeisel geproduceerd hebben dan de fabrieken en daardoor een gelijke hoeveelheid, uitgedrukt in paren, konden bereiken.

De manufactuur-ondernemers zijn vaak meesterknecht of snijder geweest in dienst van een ander. Met steun en crediet van derden hebben zij zich meestal opgewerkt en sommigen brengen het geleidelijk nog tot fabrikant, alhoewel aanvankelijk in een fabriek de installatie dan nog weinig compleet is. Eerst de best gemechaniseerde fabrieken produceren het betere schoeisel.

Het is merkwaardig, dat in Kaatsheuvel in 1910 naar verhouding zo weinig huisindustriële ondernemers aanwezig zijn, terwijl ook het gemiddelde bedrijfskapitaal veel lager is dan elders. Vermoedelijk bestaat in dit dorp een snellere overgang van huisindustrie naar manufactuur dan elders. In verhouding tot het bedrijfskapitaal is de weekproductie per bedrijf in Kaatsheuvel echter vrij hoog (licht schoeisel). In minstens 8 huisindustriële bedrijven werkt geen vreemd personeel in de werkplaats. Ook komt er in Kaatsheuvel geen enkel bedrijf in deze klasse voor met meer dan 25 arbeiders, meer dan de helft heeft zelfs nog minder dan 6 arbeiders.

Uit een oogpunt van kostenbesparing gaan vele huisindustriële ondernemers over tot de invoering van het zgn. blokwerk in plaats van het oude schootwerk. Vooraf zijn in de werkplaats van de onderneming de schachten gestikt. De huisarbeider krijgt deze schachten van zijn werkgever mede naar huis evenals het onderwerk (leer voor zolen, hakken enz.). De kleine ingrediënten en het „omraad” (de benodigdheden voor de werktafel) komen geheel ten laste van de huisarbeider. Het zgn. blok wordt soms door de ondernemers vergoed. Wanneer het modernere blokwerk wordt verricht — dit geschiedt staande, in tegenstelling met het schootwerk — wordt een deel van de werkzaamheden overgenomen door de machine. Het meest voorkomende geval is, dat de blokwerker de schoen op een doornaaimachine laat doornaaien, maar haar verder thuis afwerkt. Voor de ondernemer betekent dit een belangrijke besparing in de productiekosten en voor de arbeider een verbetering van het loon. Het doornaaien geschiedt meestal tegen enige centen per paar bij een manufactuur, slechts bij uitzondering heeft een huisindustriële ondernemer een doornaaimachine in eigendom.



Het stikken van de schachten vindt plaats thuis bij de patroon. De meesten hebben echter zulk een kapitaalgebrek, dat zij de productie slechts lonend kunnen maken door gezinsarbeid. Niet minder dan 40 % van de vrouwen en meisjes, die werken in de werkplaats van de ondernemers, zijn gezinsleden. Ook de vrouwen van de ondernemers zitten in haar huiskamers vaak achter een stikmachine. Op deze wijze kan men aan de concurrentie der moderne bedrijven nog het hoofd bieden. Het is echter niet te verwonderen, dat bij de voortschrijding der techniek in latere jaren vele huisindustriële ondernemers weer verdwijnen in de massa der arbeiders of meesterknechts, waaruit zij veelal zijn voortgekomen. De hedendaagse techniek heeft de kansen om eigen meester te worden aanzienlijk beperkt.

De zwakke economische positie van de huisindustriëlen leidde ook tot een ander ernstig euvel, nl. de gedwongen winkelnering. In het begin van deze eeuw bloeide deze te Kaatsheuvel meer dan in enige andere plaats <sup>3)</sup>. Tegelijk met de huisindustrie heeft de Directie van den Arbeid ook dit laten onderzoeken. In het vooruitzicht van deze enquête, doch meer nog onder de druk van een krachtige actie van de zijde der Katholieke vakvereniging, verdwenen vele patroonswinkels. Voordien zagen de arbeiders slechts zelden geld. Eerst deden zij hunne inkopen en met de in ontvangst genomen winkelwaren werd zo goed als de gehele verdienste verrekend. Het spreekt vanzelf dat zulke werkgevers een voorkeur hadden voor gehuwde arbeiders met kinderen. Ongehuwden konden bij hen moeilijk werk vinden. De arbeider, die de euvele moed had de winkel van de patroon te negeren, werd ofwel ontslagen ofwel „doodgevoederd”, door hem lang te laten wachten op grondstoffen of deze van slechte kwaliteit te leveren.

De goederen, welke de patroon verkocht, werden dikwijls te duur betaald, ofwel uitsluitend in de duurste kwaliteit geleverd. De vrouw van de patroon hield boek op haar manier, aan de arbeidersvrouwen werd eenvoudig medegedeeld, hoeveel zij hadden te betalen. Contrôle was meestal uitgesloten, doordat de arbeidersvrouwen konden lezen noch schrijven. Vooral, wanneer ook ellegoed betrokken werd, waaronder ook kledingstukken voorkwamen, kon de schuld hoog oplopen. Stierf een werkmán, terwijl deze schuld nog niet was afgelost, dan werden zijn kinderen grif in dienst genomen om het restant te betalen. Deze laatste vorm van winkelnering was in Kaatsheuvel rond 1910

---

<sup>3)</sup> D. A. Gedw. Winkeln. blad. 8 e.v.

evenwel reeds vrijwel verdwenen. De gedwongen winkelnering bestond nog in hoofdzaak op het gebied van levensmiddelen en omraad.

Het waren over het algemeen de minst florerende bedrijven, welke het langst aan de winkelnering vasthielden. Voegt men hierbij het feit, dat de machinale fabrieken lonen uitkeerden, welke 20 tot 40 % hoger lagen, terwijl er 2 uren korter werd gewerkt, dan wordt het duidelijk, dat het behoud van de eenheid van arbeid en bezit der productiemiddelen voor de betrokkenen in deze omstandigheden weinig voordeel opleverde. Ook al was de fabrieksarbeider t.a.v. de productie een volkomen bezitsloze geworden, zijn bestaansmogelijkheden waren aanmerkelijk beter dan die der thuiswerkers.

De huisindustriële ondernemers hadden overigens ernstige concurrenten in de kleine handwerkbaasjes. De klachten der eersten over het prijsbederf der laatsten waren dan ook niet van de lucht. Evenwel vergaten zij, dat zij door hun onchristelijke practijken er zelf dikwijls de oorzaak van waren, dat een knecht genoeg kreeg van zijn dienstverband en zich als zelfstandig schoenmaker ging vestigen. Toch moest ook deze laatste niet denken nu het paradijs te hebben gevonden. Integendeel, vele kleine baasjes hadden een belangrijk lager inkomen dan de fabrieksarbeiders, moesten hiervoor veel langer werken en dikwijls ook nog hun gezinsleden laten meewerken. Hun verouderd schootwerk kon anders niet concurreren tegen de moderne productiemethoden. Hun zonen gingen dan ook steeds meer naar de fabrieken.

Dat dit in Kaatsheuvel, het schoencentrum der kleine baasjes bij uitstek, nog minder het geval was dan in Waalwijk, wijt de Directie van den Arbeid vooral aan de latere ontwikkeling der fabrieken dan elders. Moet men echter ook niet een oorzaak hierin zoeken, dat het zelf z'n kostje scharrelen de Kaatsheuvelse mens in het bloed zit? Een deel der bevolking m. n. het Berk-dijkse, heeft zijn kost vroeger steeds verdiend met venten van zwavelstokken, matten, bezems, schoeisel enz., of als scharen-slijpers en paraplu-verstellers. Ook nu nog, onder en na de tweede wereldoorlog, is deze zelfstandigheidsdrang in Kaatsheuvel weer naar boven gekomen. Velen werden weer kleine baasjes, al of niet clandestien, en zelfs als zij naar de stad getrokken waren, bestonden zij nog vaak van de pantoffeltjes en schoenen, welke zij in eigen werkplaats fabriceerden. Het verschil tussen Kaatsheuvel en Waalwijk moet men voor een groot deel wel zoeken in het karakter van de bevolking.



De meeste Kaatsheuvelse baasjes van rond 1910 werkten voor winkeliers in een wijde omgeving. Niet slechts in de Brabantse steden maar ook in de grote steden van het Westen, in Utrecht en in Arnhem. Enkelen werkten voor venters uit Heusden en Elshout, anderen weer gingen zelf venten of lieten dit aan hun vrouwen over. Het slechtst waren zij eraan toe, die werkten voor opkopers. Onder hen waren weekverdiensten van f 4,50 geen uitzonderingen. Zij waren veelal, doordat zij geen werk konden krijgen bij de huisindustrie, bv. omdat zij zich verzet hadden tegen de winkelnring, aan de willekeur der opkopers overgeleverd.

De hoogste verdienste van een kleine baas was ongeveer f 12,— per week. 80 % werkte minstens 12 uren per dag. Ongeveer de helft van de gezinnen had inkomsten uit een nevenberoep van de man of van de kinderen.

Het bedrijfskapitaal was vaak zeer gering, soms nog geen tien gulden. Practisch bestond er soms dan ook weinig verschil tussen klein baasje en thuiswerker. Beiden moesten zij lange dagen werken en waren zij overgeleverd aan de willekeur van patroon — winkelnring — of opkoper. En gelijk de zelfstandige baas moest ook de thuisarbeider voor zijn gereedschap zorgen. Hun economische positie loopt meestal niet ver uiteen. Over het algemeen hebben fabrieksarbeiders een rustiger en zorgelozer bestaan en een hoger inkomen. Het inkomen van de zelfstandige baas was f 4,— tot f 12,— per week, van de thuiswerker der huisindustrie f 4,— tot f 8,—, van de fabrieksarbeiders f 6,— tot f 11,—. Ook thuiswerkers werken wel eens met hulpen, in wier onderhoud zij zelf moeten voorzien.

Resumerend kunnen we dus zeggen, dat Kaatsheuvel in 1910 bij Waalwijk ten achter is gebleven in de ontwikkeling naar fabrieksindustrie en dat ook het product van Kaatsheuvel voor dat van Waalwijk onder doet. In de tabellen 19 en 20 zijn de totaalcijfers opgenomen van arbeiders, bedrijfskapitaal en jaarproductie, alsmede de verdeling van het bedrijfskapitaal over de verschillende soorten van ondernemingen. De eigen karaktertrekken der Kaatsheuvelse industrie spreken duidelijk, wanneer men deze cijfers onderling vergelijkt. De totale investering is in Kaatsheuvel vrijwel gelijk aan die van Waalwijk, doch de verdeling van het bedrijfskapitaal is er minder gunstig. In verhouding tot het aantal arbeiders is het bedrijfskapitaal zelfs nergens zo hoog als juist in Kaatsheuvel nl. f 804,— per arbeider tegenover f 756,— in Groot-Waalwijk, f 606,— in Dongen en f 461,— in Oisterwijk.

Tabel 19.

## ENIGE TOTAALCIJFERS.

|                                 | Aantal onder-<br>nemingen en<br>zelfstandigen | Aantal<br>arbeiders | Bedrijfs-<br>kapitaal<br>in guldens | Totale jaar-<br>productie<br>in paren |
|---------------------------------|-----------------------------------------------|---------------------|-------------------------------------|---------------------------------------|
| Groot Waalwijk                  | 89                                            | 1.441               | 1.089.210                           | 624.520                               |
| Kaatsheuvel                     | 134                                           | 1.351               | 1.086.507                           | 1.014.780                             |
| Loon op Zand                    | 13                                            | 194                 | 93.250                              | 92.560                                |
| Dongen                          | 42                                            | 919                 | 557.100                             | 530.920                               |
| Oisterwijk                      | 21                                            | 352                 | 162.150                             | 318.760                               |
| Platteland van<br>Noord Brabant | 459                                           | 5.824               | 3.498.087                           | 3.362.060                             |

Ook de jaarproductie per arbeider is na Oisterwijk nergens zo groot als in Kaatsheuvel nl. 751 paren tegen 433 in Waalwijk, 578 in Dongen en 906 in Oisterwijk. De soort en de kwaliteit van het schoeisel speelt hier een grote rol (pantoffels).

Tabel 20.

## PROCENTUELE VERDELING VAN HET BEDRIJFSKAPITAAL.

|                                 | 1. fabrieken | 2. manu-<br>facturen | 3. huis-<br>industrie | 4. kleine<br>zelfstandigen |
|---------------------------------|--------------|----------------------|-----------------------|----------------------------|
| Groot Waalwijk                  | 83,5         | 3,6                  | 12,7                  | 0,2                        |
| Kaatsheuvel                     | 76,4         | 19,3                 | 3,6                   | 0,7                        |
| Dongen                          | 85,6         | 1,6                  | 12,7                  | 0,1                        |
| Oisterwijk                      | 61,1         | 15,4                 | 22,6                  | 1,0                        |
| Platteland van<br>Noord Brabant | 74,4         | 10,8                 | 14,0                  | 0,8                        |

Ongetwijfeld nam Kaatsheuvel rond 1910 een belangrijke positie in Nederland in, doch anderzijds toch wel geen krachtige. Het schoencentrum in zijn geheel genomen blijft achter in de ontwikkeling naar het moderne bedrijf en maakt de indruk zich moeilijk te kunnen ontworstelen aan de oude, huiselijke verhoudingen.

## 4. De eerste wereldoorlog.

Wanneer wij aan het jaar 1913 denken, zijn wij dikwijls geneigd ons dit jaar voor te stellen als het slotjaar van een tijd, waarin het economische leven nog zoveel eenvoudiger verliep en men nog niet de grote problemen kende, welke de eerste wereldoorlog en de daarop volgende jaren aan de orde stelden. Nemen



wij echter het verslag van de Waalwijkse Kamer van Koophandel over dit jaar ter hand, dan valt het onmiddellijk op hierin dezelfde klachten aan te treffen, als die tussen de beide wereldoorlogen constant geuit werden.

Zij betreffen niet alleen de verdringing van het handwerk, verliezen door modeschommelingen en gebrek aan vrouwelijke arbeidskrachten, maar ook over een hevige concurrentie van de zijde van het buitenland, gepaard gaande aan overproductie in Nederland, wordt reeds nu gesproken, terwijl de binnenlandse afnemers door hun wanbetalingen de maat deden overlopen. De problemen, welke de jaren na de eerste wereldoorlog opleverden, waren in wezen dus niet nieuw, maar een voortzetting van een oude, door de oorlog onderbroken ontwikkeling. Wel zouden zij later onder de invloed van verschillende omstandigheden grotere afmetingen aannemen.

Een factor van betekenis echter, welke in de jaren twintig en dertig tot grote moeilijkheden zou leiden, was in 1913 nog onbekend, nl. de verdwijning van de Nederlandse export. Integendeel, tussen de vele klachten door over de gang van zaken in de schoennijverheid kon de Waalwijkse Kamer van Koophandel als goede noot vermelden de toenemende uitvoer van schoenen. Reeds in de tweede helft van de negentiende eeuw was de Nederlandse industrie begonnen zich op de internationale markt een plaats te veroveren. Vooral de Frans-Duitse oorlog had haar daarbij geholpen. Kende Nederland oorspronkelijk slechts import, in 1913 was er bijna reeds een evenwicht tussen de in- en uitvoer van schoenen. De invoer bedroeg dit jaar nl. f 1.649.000 en de uitvoer f 1.390.000, een verhouding dus van 20 : 17.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat een van de eerste reacties op de oorlogsverklaring was het maken van grootse plannen voor export, zodra de oorlog voorbij zou zijn. Men was er immers van overtuigd, dat de oorlogvoerende partijen nog vele jaren gebrek aan arbeidskrachten zouden hebben. Na de wapenstilstand zou de ervaring evenwel leren, dat de stroom van schoenen juist de tegenovergestelde richting zou inslaan. Overigens was de eerste reactie op het uitbreken van de oorlog niet onverdeeld gunstig geweest. Men moest eerst nog wennen aan de nieuwe toestand, voordat men van de intredende schaarste zou gaan profiteren. Vooral van de onverwacht scherpe stijging der lederprijzen was men geschrokken <sup>1)</sup>.

<sup>1)</sup> De gegevens over deze oorlogsperiode werden in hoofdzaak ontleend aan de jaarverslagen van de Kamer van Koophandel te Waalwijk.

De regering nam evenwel onverwijld haar maatregelen. De uitvoer van leder en fournituren werd verboden, terwijl ook de export van schoenen vrijwel kwam te vervallen. Voor de schoenfabrikanten was het een opluchting, dat de voorjaarsorders in November 1914 meevielen en dat de prijzen der schoenen zich goed aanpasten aan die van het leder. Bovendien scheen de mode haar macht te verliezen, zodat zelfs de oude voorraden weer van de hand konden worden gedaan. Speciaal de Belgische vluchtelingen stelden zich hiermede tevreden. En zo drong langzamerhand ook tot de schoenindustriëlen het besef door, dat zakendoen in de oorlogstijd zo slecht nog niet is. Met het toenemen der schaarste zouden steeds betere prijzen gemaakt worden.

Toch was het ook een moeilijke tijd. De geallieerden dreigden de Nederlandse invoer te verhinderen, zodat een combinatie van grote banken en scheepvaartmaatschappijen, de Nederlandsche Overzee-Trustmaatschappij, zich noodgedwongen tegenover de Entente verbond de ingevoerde goederen niet te zullen doorzenden naar Duitsland. Hierdoor controleerde Engeland onze handel <sup>2)</sup>. Doch niet alleen deze maatschappij, de N.O.T. genaamd, ook de Nederlandse regering werd om haar ingrijpen in het economisch leven het mikpunt van de kankeraars. Dit ingrijpen werd met name urgent toen de duikbootoorlog de gehele grondstoffeninvoer dreigde lam te leggen. Nu stegen de prijzen eerst recht tot fabelachtige hoogten. Arbeiders en ambtenaren geraakten in een benarde positie. De regering moest alle zeilen bijzetten om een catastrofe te voorkomen.

Voor huiden en leder werd in de loop van 1917 een Rijks-distributiebureau opgericht. De bevolking vreesde immers binnen korte tijd geen lederen schoeisel meer te zullen kunnen kopen en kocht daarom zoveel schoenen, als zij maar kon. De industrie kon deze vraag niet aan. Vele bedrijven werden uitgebreid. nieuwe bedrijven werden opgericht en inmiddels bleven de prijzen stijgen. Het Rijksbureau begon nu de looiers te verplichten bepaalde hoeveelheden leer tegen vastgestelde prijzen aan de regering te verkopen. Het effect van deze maatregel beantwoordde echter nog allerminst aan de verwachting. Wat de looiers te weinig meenden te ontvangen van de regering, wisten zij te verhalen op de schoenfabrikanten, zodat de prijzen, die deze laatsten voor het leder moesten betalen, met sprongen omhoog gingen. Het gevolg was natuurlijk een nieuwe overheids-

---

2) Dr. N. Japikse, Die Stellung Hollands im Weltkrieg, Haag 1921, bladz. 90.



maatregel. Op 21 September 1917 werd een vervoerverbod voor leer afgekondigd, 7 December werden maximumprijzen vastgesteld en tegen het einde van het jaar was in- en verkoop van leder officieel nog slechts mogelijk met toestemming van het Rijksdistributiebureau. Voor de minder bedeelden werd daarenboven een zogenaamde regeringsschoen ingevoerd, medio 1918 gevolgd door de standaardschoen, waarop de fabrikanten volgens hun zeggen verliezen leden.

Het einde van de gouden tijd was hiermede in zicht gekomen. Bovendien boekte de fiscus vele successen op zijn speurtochten naar oorlogswinst. Nog voor het sluiten van de wapenstilstand sprak men hierdoor in kringen van schoenfabrikanten zelfs weer van malaise en werden reeds vele arbeiders ontslagen. Uit een oogpunt van winst bezien is de oorlog echter een uitermate gunstige periode geweest. Toen in 1923 de schoenindustrie ter sprake kwam in de Eerste Kamer, wees hierop o.a. de Heer van den Bergh jr., die verklaarde 'gelieerd te zijn met een van de voornaamste ondernemingen van Noord-Brabant. In deze schoenfabriek, aldus de verklaring van de afgevaardigde, was een kapitaal geïnvesteerd van zes honderd duizend gulden. In de periode van 1915 tot 1921 werd door deze onderneming een nettowinst gemaakt van niet minder dan 1,4 miljoen gulden, ofwel gemiddeld 33 % per jaar. In het begin van de oorlog zal het percentage vermoedelijk lager zijn geweest dan in de volgende jaren.

Statistische gegevens over de gang van zaken in deze oorlogsjaren zijn nog zeer schaars. Van 39 flinke bedrijven heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek ons echter voldoende gegevens verstrekt om de gang van zaken in 1917 te vergelijken met die van 1913 en 1919 <sup>3)</sup>.

Tabel 21.

PRODUCTIESTATISTIEK VAN 39 ONDERNEMINGEN,  
1913—1917—1919.

| Jaren | Productie     |           | Waarde per paar<br>schoenen in gulden |
|-------|---------------|-----------|---------------------------------------|
|       | × 1.000 paren | × f 1.000 |                                       |
| 1913  | 2.761         | 8.516     | 3,08                                  |
| 1917  | 3.054         | 22.133    | 7,25                                  |
| 1919  | 2.450         | 26.351    | 10,76                                 |

<sup>3)</sup> Zie ook tabel 27.

Uit deze statistiek blijkt, dat de productie van deze ondernemingen, berekend naar het aantal paren, in 1917 slechts 11 % hoger was dan in 1913, de waarde daarentegen van de productie was gestegen met niet minder dan 160 % en de gemiddelde prijs per paar schoenen van f 3,08 tot f 7,25. Dat hiermede de hoogste prijs nog niet bereikt was, blijkt uit de gemiddelde prijs van 1919, welke f 10,76 bedroeg. Hoewel de productie in dit laatste jaar weer 600.000 paren lager was dan in 1917, was de totale verkoopwaarde toch nog met meer dan vier miljoen gulden gestegen.

In totaal telde het C.B.S. in 1917 niet minder dan 533 bedrijven, welke een jaarproductie hadden van minstens 1.000 paren. Tezamen vervaardigden zij 6.860.000 paren voor een verkoopwaarde van 45.309.000 gulden. De gemiddelde waarde per paar schoenen was dus van al deze bedrijven f 6,60 (tabel 26).

Het spreekt vanzelf, dat ook de Kaatsheuvelse industrie de vruchten van de oorlog rijkelijk geplukt heeft. Speciaal voor dit centrum was het een gunstige omstandigheid, dat het handwerk in deze jaren zijn kansen terugkreeg. Kaatsheuvel is immers het centrum der kleine baasjes bij uitstek. In geen enkele plaats telde het C.B.S. dan ook zoveel bedrijven in 1917. Van de 533 Nederlandse schoenfabrieken, welke dat jaar minstens 1.000 paren vervaardigden, waren er 132, ofwel een vierde deel, gevestigd in dit dorp. De vele kleine baasjes, die beneden dit productieminiimum bleven, zijn hier dan nog niet bijgeteld. Hun aantal laat zich moeilijk schatten (tabel 29).

Ook de wel geregistreerde ondernemingen waren in Kaatsheuvel gemiddeld van een geringere omvang dan die in de rest van Nederland. Zij produceerden tezamen immers 1.279.000 paren, ofwel 9.700 paren per onderneming. Voor het gehele land was het gemiddelde 12.871 paren per onderneming. Ook werden er in Kaatsheuvel naar verhouding meer schoenen van geringere of lichtere kwaliteit vervaardigd, immers de gemiddelde waarde per paar schoenen bedroeg slechts f 5,20, terwijl dit gemiddelde voor het gehele land f 6,60 was. Het aandeel van Kaatsheuvel in de Rijksproductie was dan ook, berekend naar de waarde, aanzienlijk minder dan berekend naar het aantal paren, nl. resp. 14,7 en 18,6 %. Indien men ook het werk van de kleine handwerkbaasjes in de statistiek had kunnen betrekken, zou het aandeel van Kaatsheuvel waarschijnlijk nog groter zijn geweest.

De welvaart, welke de oorlog met zich medebracht, kwam in Kaatsheuvel niet in handen van enkelen, doch bijna het gehele dorp was erbij betrokken. Behalve de 132 geregistreerde onder-



nemers en de talrijke niet geregistreerde kleine baasjes trachtten ook de arbeiders hun aandeel in de oorlogswinst zo groot mogelijk te maken. Wanneer er geld te verdienen valt, wordt de werklust van de Kaatsheuvelse bevolking niet gemakkelijk overtroffen. Een arbeider, die zijn dagtaak op de fabriek heeft volbracht, ziet er niet tegen op, thuis tot laat in de avond door te werken. Het gehele dorp draagt in zulke tijden duidelijk de sporen van welvaart. En omdat men het geld over het algemeen ook weer gemakkelijk uitgeeft, profiteren ook de winkeliers op grote schaal van zulke tijden van opleving.

Waarschijnlijk was in 1917 de positie van Kaatsheuvel onder de Nederlandse schoencentra veel gunstiger dan voor de oorlog. Solied was zij echter geenszins. In 1919 werden in plaats van 132 nog slechts 86 ondernemingen geregistreerd met een jaarproductie van minstens 1.000 paren, terwijl de totale productiehoeveelheid meer dan gehalveerd was. De slagen, welke de Nederlandse industrie toen troffen, waren wel zo onverwacht en zwaar aangekomen, dat slechts zij, die hun productieapparaat hadden aangepast aan de eisen van de tijd en daarnaast voor reserves hadden gezorgd, in staat waren deze met succes te trotseren.

## HOOFDSTUK III.

HET SCHOENCENTRUM KAATSHEUVEL IN  
NEDERLAND TUSSEN DE TWEE WERELDOORLOGEN.

## ALGEMEEN OVERZICHT.

1. *Van 713 tot 309.*

In 1919 werden 713 bedrijven geregistreerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek, 309 waren het er nog in 1939. Achter deze cijfers gaat een grote tragiek schuil. Natuurlijk waren het vooral de kleine handwerkschoenmakers, die de strijd voor een zelfstandig bestaan moesten opgeven, maar ook andere, zelfs flinke bedrijven van naam zagen zich genoodzaakt de productie stop te zetten. En toch mag niet zonder voldoening geconstateerd worden, dat Nederland, ondanks alle doorgestane ellende, tussen de beide wereldoorlogen een productie-apparaat verkregen heeft, dat met slechts anderhalf maal zoveel arbeiders meer dan drie maal zoveel schoenen kan voortbrengen.

Het was echter niet slechts de opkomst van het moderne grootbedrijf, welke tussen de twee oorlogen de ondergang betekende van tientallen ondernemingen, ook andere oorzaken, zoals de conjuncturele ontwikkeling, overmatige invoer en verdwijning van de uitvoer, wanbetaling door de afnemers en gebrekkige bedrijfsorganisatie eisten hun slachtoffers. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat de opkomst van het grootbedrijf juist hierdoor in zo'n korte tijd mogelijk werd. Immers de financiële reserves en het weerstandsvermogen van vele bedrijven waren reeds uitgeput, toen rond 1935 de vernietigende concurrentie van het grootbedrijf eerst recht begon. Dit jaar verschijnen voor goed een tweetal bedrijven in de ongevalstatistiek van de Rijksverzekeringsbank, welke meer dan 500 type-arbeiders (een type-arbeider = 300 werkdagen) in dienst hebben. Tezamen hebben zij dan reeds de beschikking over ruim 1.700 type-arbeiders, ofwel 14,3 % van alle type-arbeiders, die betrokken zijn bij de schoenindustrie, met uitzondering van de bedrijven met minder dan 5 type-arbeiders. In het oorlogsjaar 1940 was het aantal type-arbeiders van deze twee bedrijven reeds gestegen



tot ruim 3.400, ofwel ruim een vierde deel van het totale aantal type-arbeiders. Ook al houden wij rekening met de mogelijkheid, dat onder de type-arbeiders dezer twee bedrijven een hoger percentage kan schuilen van arbeiders, die niet rechtstreeks betrokken zijn bij de productie van schoenen, dan nog geven deze cijfers ons duidelijk te verstaan, dat het grootbedrijf in de schoenindustrie in de jaren, welke de tweede wereldoorlog onmiddellijk voorafgingen, zich ten koste van de kleinere en zwakkere ondernemingen de eerste plaats in Nederland veroverd heeft.

Het waren echter niet uitsluitend deze beide ondernemingen, welke, dank zij een sterk gerationaliseerde productiemethode en een intensieve reclamecampagne, een deel der markt naar zich toe wisten te trekken, ook onder de middelgrote ondernemingen waren er enige, welke deze wapenen met succes wisten te hanteren, zoals bv. enige bedrijven in Nijmegen. De strijd speelde zich vooral af op het gebied van het burgerschoeisel, op welk gebied de Kaatsheuvelse industrie zich in hoofdzaak beweegt.

Waalwijk was het enige oude centrum, waar een der grootbedrijven zich vestigde. Het is mede aan deze vestiging te danken, dat dit dorp zijn eerste plaats in Nederland behield. Het andere grote bedrijf vestigde zich op de Bestse heide zonder aan te knopen aan een reeds bestaande traditie. De verschuiving in de schoenindustrie deed zich in verschillende centra dan ook ernstig gevoelen, misschien wel het meest in Tilburg en Kaatsheuvel. Voor Tilburg was het echter een gunstige omstandigheid, dat de schoenindustrie er slechts van ondergeschikte betekenis is, de welvaart van Kaatsheuvel daarentegen is geheel van deze nijverheid afhankelijk. Het aandeel van dit schoencentrum, dat in 1917 naar het aantal paren 18,6 % was geweest, was in 1940 gedaald tot 7,1 %. De gevolgen van deze ontwikkeling zijn voor dit dorp dan ook niet uitgebleven, zoals wij zullen zien. Voor de industrie van dit dorp betekende de schaarste, welke ontstond ten gevolge van de nieuwe oorlog, een welkome herademing.

Ook het nabije Dongen kon zich tegen de scherpe concurrentie moeilijk handhaven, terwijl Oisterwijk aanvankelijk veroverd terrein weer moest prijsgeven, zulks in tegenstelling met Nijmegen. Over het algemeen waren die bedrijven tot verdwijnen gedoemd, welke nog te zeer vasthielden aan de oude verhoudingen. Nu heeft ook de Kaatsheuvelse industrie in deze jaren wel een grote ontwikkeling doorgemaakt, vooral rond het jaar dertig. Maar deze ontwikkeling kwam te laat en was niet ingrijpend genoeg, om het getij te kunnen keren. Ook al zijn er deze

jaren vele Kaatsheuvelse ondernemingen verdwenen, toch bleef het gemiddelde bedrijf in dit dorp kleiner dan elders in Nederland. Het spreekt van zelf, dat tien kleine bedrijven afzonderlijk zwakker staan in een felle concurrentiestrijd dan een groot bedrijf, dat over dezelfde productiecapaciteit beschikt als de tien eerste tezamen. Dit grote bedrijf kan immers meer gespecialiseerde krachten in dienst nemen, kan in de modestrijd een woord meespreken, kan zijn technische outillage op peil houden en is in staat een effectieve reclamecampagne te voeren. Op het gebied van het burgerschoeisel speelt deze laatste ongetwijfeld een zeer grote rol. Een omstandigheid, welke het voor de Kaatsheuvelse industriëlen ook niet gemakkelijk maakte, was het feit, dat Kaatsheuvel zich vooral heeft toegelegd op de productie van damesschoenen, het terrein van de mode bij uitstek. De mode dwingt de fabrikant zijn voorraad vlot van de hand te doen, elke voorraadvorming kan tot verlies leiden. Zij is een belangrijk wapen in de handen van het grote bedrijf, dat dit snel weet te hanteren.

Toch is niet de gehele periode tussen 11 November 1918 en 10 Mei 1940 voor Kaatsheuvel ongunstig geweest. Men staat zelfs verwonderd, wanneer men in de statistieken ziet, dat de productie van dit dorp zijn hoogtepunt bereikte juist in de depressiejaren, welke volgden op de crisis van 1929. De lijn, welke de ontwikkeling in de Kaatsheuvelse industrie weergeeft, loopt dan ook geenszins parallel met de ontwikkelingslijn van de Nederlandse schoenindustrie in haar geheel, gelijk wij in de volgende hoofdstukken nog zullen zien. Voor de indeling in hoofdstukken zullen wij ons evenwel het best kunnen houden aan de ontwikkeling van de schoenindustrie in haar geheel, want eerst in dit geheel kunnen wij de betekenis van de gang van zaken in de Kaatsheuvelse nijverheid doorzien.

Alvorens het verloop in Kaatsheuvel zelf na te gaan, zullen wij daarom in elk der volgende hoofdstukken eerst het algemene verloop in de Nederlandse schoenindustrie weergeven. Vooraf zullen wij in de volgende paragraaf het tijdvak voor ieder hoofdstuk afbakenen. Thans eerst nog een enkel woord over een andere ontwikkeling, welke door haar regelmatige, jaarlijkse terugkeer van het grootste belang is, nl. de opeenvolging van de seizoenen.

De seizoenen hebben voor de schoenindustrie vooral betekenis gekregen door het optreden van de mode. Immers hierdoor is het werken in voorraad voor verschillende soorten zeer riskant geworden. Bij de verkoop kunnen de modellen verouderd blijken.



Bijzondere omstandigheden voorbehouden, ligt het hoogtepunt van de bedrijvigheid elk jaar tegen het begin van de Lente. Na Pinksteren in de zomermaanden volgt dan doorgaans het dieptepunt, waaruit men eerst tegen de herfst weer opstaat.

Aan de hand van gegevens over de bedrijvigheid in de eerste week van elke maand, welke ons werden verstrekt door de Federatie van Nederlandse schoenfabrikanten, zijn wij in staat geweest de gemiddelde bedrijvigheid over de jaren 1932 tot en met 1938 te berekenen. Zij was in de eerste week der verschillende maanden als volgt:

|         |     |          |     |           |     |
|---------|-----|----------|-----|-----------|-----|
| Januari | 100 | Februari | 109 | Maart     | 113 |
| April   | 110 | Mei      | 104 | Juni      | 103 |
| Juli    | 91  | Augustus | 94  | September | 102 |
| October | 106 | November | 106 | December  | 102 |

Het maandgemiddelde ligt dus op 103. Januari, Juli, Augustus, September en December blijven hieronder, Februari, Maart en April komen er belangrijk bovenuit.

## 2. Perioden.

Een tijdvak van ruim 20 jaren is moeilijk te overzien zonder een nadere indeling in perioden. In het maatschappelijke leven behoudt een periode-indeling veelal echter een min of meer willekeurig karakter, vooral wanneer niet op een bepaalde dag een gebeurtenis heeft plaats gehad, welke voor de eerstvolgende tijd evident van essentiële betekenis is. Tot zulke gebeurtenissen kan men rekenen de ondertekening van de wapenstilstand op 11 November 1918 en de inval der Duitsers in Nederland op 10 Mei 1940. Ook de invoering van de schoenenwet op 29 Juni 1923 is een dergelijk feit, al moet men er rekening mede houden, dat deze invoering reeds zolang haar schaduw vooruit had geworpen, dat effect de eerste weken en maanden uitbleef. Meer effect had de aanneming van het verlengingsvoorstel Fleskens door de Staten-Generaal <sup>1)</sup>. Tussen de functionering van de schoenenwet en de invoering der contingentering op 1 Januari 1932 ligt een tijd, dat de schoenindustrie geen enkele steun ondervindt van de regering, toch kan men eerst de laatste maanden van 1930 zeggen, dat de schoenindustrie aan haar lot wordt overgelaten. Ook 1 Januari 1932 als begindatum van een nieuwe

<sup>1)</sup> De Schoenenwet van 6 Mei 1923 gaf de regering tot 1 Januari 1924 de bevoegdheid de invoer van schoenen te beperken. Door de verlengingswet van de Heer Fleskens bleef zij van kracht tot 1 Juli 1924. Zij is toegepast van 29 Juni 1923 tot 15 Juni 1924.

periode, de periode der contingenteringen, is niet geheel overtuigend, aangezien deze contingentering aanvankelijk erg soepel werd toegepast en resultaat nagenoeg uitbleef. De tijd van de contingentering was voor het grootste deel der industrie eigenlijk nog een malaise-tijd, totdat de tweede wereldoorlog aanklopte, waardoor 1939 een nooit geëvenaard topjaar werd. Een bepaalde datum te noemen als beginpunt der vooroorlogse drukte is echter ook weer uitgesloten. Men is zich geleidelijk aan bewust geworden, dat een oorlog onvermijdelijk zou zijn. Wanneer wij dan ook het tijdvak tussen de beide wereldoorlogen gaan onderverdelen in perioden, dan geschiedt dit, omdat het niet anders kan en omdat er ook duidelijk merkbare verschillen in de ontwikkeling zijn geweest. De afbakening van deze perioden blijft noodzakelijk enig karakter van willekeur behouden. Van de volgende indeling zullen wij bij de behandeling der stof uitgaan:

*1e periode: 11 November 1918—29 Juni 1923: Naoorlogse misère.*

Niet elke maand en elk jaar deed zich deze misère sterk gevoelen. Wel kan van deze gehele periode gezegd worden, dat zij een bittere teleurstelling is geweest voor de schoenfabrikanten, wier verwachtingen juist zo hoog gespannen waren. De voornaamste oorzaak van de slechte gang van zaken was wel de zware last, welke door de herstelbetalingen op de schouders van het Duitse volk was gelegd. Duitsland kon niet anders dan tegen elke prijs exporteren, wat maar geëxporteerd kon worden. Dit ging vergezeld van de grootste inflatie welke de geschiedenis gekend heeft. Een deel van de naoorlogse lasten heeft het Duitse volk hiermede weten af te wenden op de Nederlandse schoenindustrie, welke haar grote oorlogswinsten hieraan ver speelde.

*2e. periode: 29 Juni 1923—15 Juni 1924: De schoenenwet in werking.*

Tantae molis erat... zuchtte Virgilius over de stichting van het Romeinse volk. Zulk een enorme inspanning heeft het ons gekost, zouden ook de schoenfabrikanten hebben kunnen verzuchten, toen eindelijk de vrijhandelsbarrière doorbroken was en de Wetgever een einde maakte aan de onbepaalde import tegen elke prijs. Een kort inzicht in deze inspanning mag de lezer niet onthouden worden; zij is een graadmeter voor de hoogte, welke



de nood bereikt had. We zagen, dat de schoenenwet eigenlijk pas effect begon te sorteren, toen de Staten-Generaal het verlengingswetje van het Tweede-Kamerlid Fleskens aannamen.

De schoenenwet zou anders reeds op 1 Januari 1924 tot het verleden hebben behoord en met de enorme buitenlandse voorraden zou men deze tijd wel hebben kunnen overbruggen. Voordat ook deze tweede termijn weer verstreken was, had Dr. Schacht met zijn Rentenmark de situatie in Duitsland volledig gewijzigd. De toepassing der schoenenwet werd steeds soepeler en na 15 Juni 1924 werd er geen gebruik meer van gemaakt. De Nederlandse industrie kon weer op eigen krachten verder.

*3e periode: 15 Juni 1924—3e kwartaal 1930: Op eigen krachten verder.*

De schoenenwet had sanering gebracht, de weg naar de Nederlandse industrie was door de handel teruggevonden. Ondanks vele onvolmaaktheden en on vervulde wensen kunnen we deze periode achteraf als een der gunstigste beschouwen van het gehele tijdvak tussen de beide wereldoorlogen.

*4e periode: 4e kwartaal 1930—31 December 1931: Aan eigen lot overgelaten.*

De crisis liet zich in Nederland geducht voelen. Doch het was niet slechts deze crisis, welke de schoenindustrie andermaal in grote moeilijkheden bracht, een belangrijke oorzaak lag wederom in het buitenland, dat zijn overproductie plaatste, waar het deze nog plaatsen kon: Nederland, de enige vrije markt. Aan de andere kant verminderde de export tot een te verwaarlozen hoeveelheid. De Nederlandse schoenindustrie geraakte opnieuw in nood. De talrijke adressen mochten vooralsnog weinig baten; men was andermaal aan eigen lot overgelaten.

*5e periode: 1932—1938: De regering helpt en toch malaise.*

We weten, dat de contingentering aanvankelijk zo soepel werd toegepast, dat effect nog vrijwel uitbleef. Hierin kwam evenwel geleidelijk aan verbetering, zodat tenslotte de invoer nog slechts een te verwaarlozen fractie vormde. En toch was het nog volop malaise. Schuldig hieraan was niet slechts de deflatiepolitiek van het kabinet Colijn, welke land en volk arm hield, maar vooral ook de uiterst felle onderlinge concurrentie,

gestimuleerd door grote uitbreidingen en rationalisatie. Uit deze tijd dateert ook de hoge vlucht van de beide grootbedrijven, waaraan tal van andere ten offer vielen.

*6e periode: 1939—10 Mei 1940: De tweede wereldoorlog klopt aan.*

Toen het tot de mensen begon door te dringen, dat een tweede wereldoorlog onvermijdelijk zou zijn, kon men allerwege een verhoogde economische activiteit waarnemen. Ook in de schoenindustrie nam de activiteit terstond toe. Vanaf Maart 1939 bewoog zij zich op een niveau als men in geen jaren gekend had. De zomerinzinking was dit jaar nauwelijks merkbaar. Het hoogtepunt werd bereikt in het laatste kwartaal en hoewel de eerste maanden van 1940 iets minder waren, bleven zij nog altijd ver boven het niveau der vroegere jaren. Jammer, dat er een nieuwe oorlogsdreiging nodig was om een hogere rentabiliteit te bereiken.

### *3. Litteratuur over dit tijdvak.*

Behalve aan rechtstreeks verkregen inlichtingen en aan ter plaatse te noemen publicaties zijn de gegevens voor de tijd tussen de beide wereldoorlogen ontleend aan:

Economisch Technologisch Instituut, Ontwikkelingstendenzen in de Nederlandse Schoenindustrie, Tilburg 1943.

Jaarverslagen van de Nederlandse R. K. Bond van Schoenfabrikanten, 1919—1924.

Jaarverslagen van de Federatie van Nederlandse Schoenfabrikanten, 1928—1940.

Jaarverslagen van de Kamers van Koophandel te Waalwijk en Tilburg.

Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek <sup>1)</sup>.

C. B. S., Maand- en jaarstatistiek van de In-, Uit- en Doorvoer.

C. B. S. Statistisch Zakboek.

Rijksverzekeringsbank, Ongevallenstatistiek.

Een deel van de statistische gegevens werd overgenomen uit de bovengenoemde publicatie van het Economisch Technologisch Instituut of uit de genoemde jaarverslagen.

---

<sup>1)</sup> De hieruit overgenomen cijfers betreffende het personeel zijn steeds zonder de thuiswerkers.



## HOOFDSTUK IV.

## NAOORLOGSE MISERE.

11 NOVEMBER 1918—29 JUNI 1923.

*1. Een ongelijke strijd.*

Reeds voor de totstandkoming van de wapenstilstand was er dus een kentering gekomen in de gouden tijd voor de Nederlandse schoenindustrie. De wapenstilstand maakte het niet beter, het publiek begreep, dat het nu een afwachtede houding kon aannemen en rekende op een spoedige prijsverlaging. Vanzelfsprekend ontstond er onder de schoenfabrikanten een gedrukte stemming. Zij hadden nog grote voorraden ersatz- en standaard-schoenen. Enorme verliesposten, als zij onverkoopbaar zouden blijken. Bovendien haalde de regering een streep door de hoge exportverwachtingen, welke men de gehele oorlog gekoesterd had, door haar toestemming voor de uitvoer te weigeren. De voorsprong werd nu genomen door andere landen en de Nederlandse industriëlen moesten lijdelijk toezien. De malaise bepaalde zich overigens niet uitsluitend tot deze industrie, noch uitsluitend tot Nederland. De oorlog werkte alom na in onrust, stakingen, oproer en lusteloosheid.

Wanneer men echter de balans opmaakt over het jaar 1918, dan kan men dit in zijn geheel nog niet zo ongunstig noemen, daarvoor waren de resultaten in de eerste maanden te goed geweest. De komende jaren zouden evenwel een inzinking brengen, waaraan een paar honderd ondernemingen ten offer zouden vallen, terwijl de andere zich slechts met de grootste inspanning staande zouden kunnen houden.

De verwachte prijsdaling bleef langer uit, dan men vermoed had. Eerst in 1920 zou zij merkbaar doorzetten. Na het eerste kwartaal van 1919 kwam er zelfs weer een flinke bedrijvigheid. Het uitvoerverbod was nu opgeheven en onze Zuiderbuur plaatste flinke orders. Tot aan het najaar vernam men dan ook weinig klachten meer. Toen zou men echter een voorproef te verwerken krijgen van de ongelijke strijd tegen het buitenland, welke de Nederlandse schoenindustrie in deze periode zo noodlottig is geweest. Ditmaal waren het de Verenigde Staten van Amerika, waar de prijsverlaging eerder inzette dan bij ons, welke

de Nederlandse markt verstoorden. Op een congres van Nederlandse industriëlen, dat op 24 Februari 1921 te Amsterdam gehouden werd, sprak de Heer B. Timmermans, voorzitter van de R. K. Bond van Schoenfabrikanten, zelfs van dumping, waardoor in het laatst van 1919 en in het begin van 1920 ongeveer 40 % van de arbeiders werkloos zouden zijn geweest.

Wel bleek later, dat het Amerikaanse schoeisel niet of in slechte kwaliteit werd afgeleverd, de Nederlandse markt was door het aanbod intussen grondig gestoord. Het was een hele opluchting, toen er in het voorjaar van 1920 weer volop vraag was naar goed en solied schoeisel. De prijzen, welke de Nederlandse industrie hiervoor maakte, kon men niet slecht noemen. Deze adempauze zou echter slechts van korte duur zijn. De tweede helft van dit jaar stond in het teken van een crisis, welke de secretaris van de Bond van Schoenfabrikanten in zijn jaarverslag niet anders dan ontzettend kon noemen. De prijsdaling, in Amerika begonnen, had ons land nu via Engeland definitief bereikt.

Het buitenland vocht nu om de vrije Nederlandse markt te veroveren, waarbij Groot Britannië voorlopig met het leeuwen-aandeel ging strijken. Dit jaar wist het ruim een millioen kg naar ons land uit te voeren, ofwel 60 % van de totale invoerhoeveelheid en 52 % van de waarde. De andere landen lieten zich echter ook niet geheel onbetuigd. Vliegende winkels brachten grote quanta minderwaardig Amerikaans, Duits en vooral ook Tsjechisch schoeisel. Hierdoor geraakten de andere winkeliers weer meer in moeilijkheden en evenals de grossiers begonnen zij het crediet te rekken. Verschillenden van hen failleerden. De voorraden der fabrikanten — een groot deel was nog van dure grondstoffen vervaardigd — vulden steeds meer de magazijnen, retourzendingen waren aan de orde van de dag, maar sommige industriëlen rekenden nog te zeer op een spoedige terugkeer van betere tijden. Zij meenden hun arbeiders wel aan het werk te kunnen houden met als gevolg nog verdere aangroei van de voorraden.

Op het juist genoemde congres deelde de Heer Timmermans over het jaar 1920 mede, dat het buitenland hier voor twaalf millioen gulden aan schoenen verkocht tegen prijzen, welke 20 à 40 % beneden onze kostprijzen lagen. Het is altijd moeilijk de hoeveelheid van het ingevoerde schoeisel te vergelijken met onze eigen productie, immers, ook al zijn beide hoeveelheden uitgedrukt in aantallen paren, omtrent de soort, de kwaliteit en de maat is dan nog niets bekend. Hetzelfde geldt trouwens ook



voor een vergelijking van de productie van de verschillende ondernemingsgroepen of van de verschillende productiecentra. Bij de invoer komt er echter nog deze moeilijkheid bij, dat zij tot 1923 slechts werd uitgedrukt in aantal Kilogrammen. Van dit laatste jaar weten we echter, dat elke 100 kg der ingevoerde schoenen ongeveer 111 paren bevatten. Wanneer wij deze verhouding aanhouden en wij afzien van de verschillen in grootte, soort enz., dan mag, uitgedrukt in procenten van de Nederlandse productie, de omvang van de invoer ongeveer als volgt geschat worden:

|       |           |       |      |
|-------|-----------|-------|------|
| 1913: | 7 à 10 %  | 1921: | 50 % |
| 1919: | 19 %      | 1922: | 94 % |
| 1920: | 35 à 40 % | 1923: | 48 % |

Tot aan 1923 dus een scherp stijgende lijn, in dat laatste jaar een aanzienlijke daling vooral wel als gevolg van de invoering van de schoenenwet in de loop van de zomer.

In tabel 22 hebben wij een overzicht gegeven van de in- en uitvoer van het lederen schoeisel gedurende deze jaren en het laatste vooroorlogse jaar, 1913.

Tabel 22.

IN- EN UITVOER VAN SCHOENEN GEHEEL OF  
GROTENDEELS VAN LEDER, 1913, 1919 t/m 1923.

| Jaren | INVOER                         |                     | UITVOER                        |                     | INVOERSALDO                    |                     |
|-------|--------------------------------|---------------------|--------------------------------|---------------------|--------------------------------|---------------------|
|       | hoeveel-<br>heid ×<br>1.000 kg | waarde ×<br>f 1.000 | hoeveel-<br>heid ×<br>1.000 kg | waarde ×<br>f 1.000 | hoeveel-<br>heid ×<br>1.000 kg | waarde ×<br>f 1.000 |
| 1913  | 460 <sup>1)</sup>              | 1.649               | 348 <sup>1)</sup>              | 1.390               | 113 <sup>1)</sup>              | 259                 |
| 1919  | 867                            | 5.183               | 217                            | 2.193               | 650                            | 2.990               |
| 1920  | 1.683                          | 11.356              | 143                            | 1.063               | 1.540                          | 10.293              |
| 1921  | 2.384                          | 10.505              | 94                             | 790                 | 2.290                          | 9.715               |
| 1922  | 3.881                          | 14.236              | 122                            | 747                 | 3.759                          | 13.489              |
| 1923  | 2.012                          | 8.033               | 84                             | 410                 | 1.928                          | 7.623               |

<sup>1)</sup> Schatting. Voor de verklaring zie de tekst.

Het is te betreuren, dat over 1913 geen nauwkeurige hoeveelheidscijfers bekend zijn. Een berekening op basis van 100 kg per f 400,— werd voor de uitvoer aangehouden door Minister Aalberse in zijn Memorie van Toelichting bij de indiening der schoenenwet. Of zij echter ook voor de invoer mag gelden? Er zal vermoedelijk niemand meer gevonden worden, die hiervoor

de juiste verhouding kan aangeven. Ruim 73 % van deze invoer kwam uit Engeland en België. Ook in 1920 kwam ruim 70 % van de invoer uit deze landen. De verhouding tussen gewicht en waarde van de totale uitvoer was dat jaar 100 : 740, bij de invoer 100 : 670. Bij een evenredig verschil zou de invoer in 1913 geschat kunnen worden op 460.000 kg. We kunnen dus veilig aannemen, dat de invoer dat jaar 4 à 500.000 kg bedroeg. Reeds in 1919 lag de invoer al beduidend hoger, doch dit is nog niets in vergelijking met de volgende jaren. Van haar kant had de Nederlandse industrie na 1919 steeds minder kansen op de buitenlandse markt, zodat ook de exportfirma's medevochten om een plaats op die van hun eigen land.

Midden in deze zware strijd met het buitenland traden Aalberse's 48 uren in werking. Ons land stond hierin aanvankelijk vrijwel alleen. Van opvoering der arbeidsprestatie was nog geen sprake, wel werden loonsverhogingen verlangd en verkregen.

Ook de fiscus deed er een schepje bij en of de maat hiermede nog niet vol was, de banken begonnen met crediet-beperking, terwijl men nu juist meer dan ooit hierop was aangewezen. Vooral de bedrijven, welke geen reserves meer hadden, voornamelijk de kleinere, kwamen in grote moeilijkheden. Teneinde raad wendde men zich tot de Minister. Doch deze liet duidelijk doorschemeren, dat hij niets vermocht te doen. Voor invoer-beperking had hij de toestemming nodig van de Wetgever, die hiertoe zeker niet genegen zou zijn.

De jaarwisseling 1920—'21 vond dan ook plaats onder een zeer sombere stemming. Meer en meer zag men in, dat het zo niet langer ging. Sommigen sloten hun bedrijf, anderen gingen over tot drastische beperking der productie. De exportillusie — door de scherpe concurrentie kreeg Nederland vrijwel nergens een kans — had plaats gemaakt voor het harde bewustzijn zelfs in het eigen huis, welks voordeel wijd open stond, niet te zijn opgewassen tegen de buitenlandse collega's.

De onderbezetting en de onregelmatigheid van de productie, welke hiervan het gevolg was, hadden een ongunstige invloed op de Nederlandse kostprijs en daarmee ook weer op het concurrentievermogen der Nederlandse industrie. Deze fatale cirkelgang zou eerst worden doorbroken door de invoering van de schoenenwet. Pogingen om een toeslag te verkrijgen, ten einde zo het verschil tussen kostprijs en marktprijs te overbruggen — de gelden voor deze toeslag zouden dan in de plaats moeten komen van de werklozensteun — bleven zonder succes.



Tabel 23.

PRIJSGEMIDDELDE VAN DE IN- EN UITVOER EN  
VAN DE BINNENLANDSE PRODUCTIE.

| Jaren              | Gemiddelde waarde per kg. |          | Gemiddelde waarde p. paar |
|--------------------|---------------------------|----------|---------------------------|
|                    | Invoer                    | Uitvoer  | Binnenlandse productie    |
| 1913               | f 3,60(?)                 | f 4,—(?) | f 3,08 <sup>1)</sup>      |
| 1919               | „ 5,98                    | „ 10,11  | „ 10,36                   |
| 1920               | „ 6,73                    | „ 7,43   | „ —                       |
| 1921               | „ 4,41                    | „ 8,40   | „ 7,77                    |
| 1922               | „ 3,67                    | „ 6,12   | „ 6,41                    |
| 1923 <sup>2)</sup> | „ 3,99                    | „ 4,88   | „ 5,17                    |

<sup>1)</sup> 1913: 39 ondernemingen. 1919 en volgende jaren: ondernemingen met een productie groter dan 1000 paren per jaar.

<sup>2)</sup> In 1923 bedroeg de invoerwaarde per paar schoenen f 3,58, de uitvoerwaarde f 6,06.

Een zuivere vergelijking tussen de waarde van de ingevoerde schoenen en van die der eigen productie is uit de statistieken niet op te maken, aangezien zij, zoals wij zagen, niets zeggen van de soort of de maat der schoenen. Tot 1922 is bovendien de berekening der in- en uitvoerhoeveelheden geschied naar gewicht en niet naar het aantal paren. Toch blijkt uit tabel 23 duidelijk, dat de waarde der ingevoerde schoenen ver beneden die der eigen productie moet hebben gelegen, vooral als men in aanmerking neemt, dat de invoerwaarde per paar schoenen in 1923 nog belangrijk lager was dan per kg. Kwaliteitsbederf, lage valuta, geringere sociale lasten en langere arbeidsweken bezorgden, naar men meende in kringen van Nederlandse schoenfabrikanten, het buitenland zijn voorsprong.

Tegen alle verwachting in bracht 1921 toch enige herademing. De grote werkloosheid, waarmede het jaar begon, was in de lente weer vrijwel verdwenen. Ook na Pinksteren was er nog geen reden tot klagen. De geleidelijke verbetering der Franse en Engelse geldkoersen verlichtte de concurrentiestrijd voor de luxe schoenen. De Britse invoer, de grote concurrentie van 1920, werd vrijwel gehalveerd. Ook de Verenigde Staten waren weer grotendeels van de markt verdwenen. De fabrikanten van gewoon schoeisel bleven echter altijd door de buitenlandse concurrentie gevoelen. Toch was deze nog vrij matig tegenover hetgeen vanaf September tengevolge van de koersdaling van de Mark zou volgen.

## 2. *Op weg naar het één billioenste.*

De buitenlandse concurrentie, welke de schoenindustrie van ons land de eerste twee à drie jaren na het sluiten van de wapenstilstand ondervond met name van de zijde der Engelse en Amerikaanse exporteurs, had ongetwijfeld een ernstig karakter. In vergelijking evenwel met de concurrentie van Duitse zijde, welke in het najaar van 1921 grote afmetingen begon aan te nemen, zonk zij vrijwel in het niet.

Toen op 10 Januari 1920 het vredesverdrag van Versailles in werking trad, was de waarde van de Duitse mark ongeveer een tiende deel van de goudmark. Ook na de ondertekening van dit verdrag bleef de daling aanhouden. Voorlopig echter droeg zij een vrij matig karakter. In de tweede helft van 1921 begon eigenlijk eerst het grote koersverlies, dat twee jaren lang in een steeds toenemend tempo zou voortduren en in de geschiedenis altijd berucht zal blijven. Op 3 Juli 1922 was de papiermark nog slechts een honderdste deel waard van de goudmark, op 21 October van dit jaar zelfs niet meer dan het een duizendste. Wat 1923 daarenboven vertoonde, tart verder iedere verbeelding.

Op 15 Januari hadden de Fransen het Roergebied bezet. De woede, welke hierdoor in Duitsland werd opgewekt, leidde tot het op grote schaal en zonder scrupules drukken van bankpapier met de uitgesproken bedoeling de grondslagen van het muntstelsel volkomen te vernietigen <sup>1)</sup>. Van het een tienduizendste deel der waarde van de goudmark op 31 Januari en het een honderdduizendste op 24 Juli belandde de Mark op 20 November tenslotte op het een billioenste, de koers, waarop Helfferich en Schacht de stabilisatie zouden baseren <sup>2)</sup>. De sociale en economische gevolgen waren vèrstrekkend en fataal. De gehele industriële structuur van het land werd verwrongen, de spaargelden waren verdwenen, de schulden werden geliquideerd of niet meer erkend. In alle mogelijke vormen vond kapitaalvlucht plaats. Het buitenland, daarentegen, kwam profiteren van de lage koersen.

De export, nodig ter verkrijging van de deviezen voor de herstelbetalingen, werd door deze gang van zaken inmiddels sterk gestimuleerd: Duitsland kon leveren tegen de scherpst concurrerende prijzen. De voortdurende devaluatie hield de kostprijs steeds lager dan elders. Zo deelde b.v. de „Schuhmarkt”

<sup>1)</sup> Winston Churchill, Memoires over de tweede wereldoorlog, Deel I 1919—1939, Amsterdam/Brussel 1948, bladz. 22.

<sup>2)</sup> Wagemann, Wo kommt das viele Geld her?, Düsseldorf 1940, bladz. 36 e.v.



van 3 Januari 1923 mede, dat voor de schoenindustrie in de gemeenten der eerste klasse de lonen als volgt waren vastgesteld: 1 tot 15 Januari 432 Mark, 16—31 Januari 480 Mark per uur. Het jaarverslag van de Nederlandse R. K. Bond van Schoenfabrikanten 1922 berekende volgens de koersen van 2 en 16 Januari 1923 hieruit de volgende weeklonen: 2 tot 15 Januari f 7,24, 16—31 Januari f 3,57. Hiertegenover waren de weeklonen in Nederland voor loonklasse 1 f 24,70, voor loonklasse 2 f 21,70 en voor loonklasse 3 f 18,80 <sup>3)</sup>. Het is duidelijk, dat de concurrentie hiertegen wel buitengewoon moeilijk moet zijn geweest. -

Voor de export waren vooral de valuta-sterke landen, waartoe ook Nederland behoorde, in trek. Waar de andere echter tegenmaatregelen namen en Nederland halsstarrig vasthield aan het vrijhandelsbeginsel, richtte de export zich vooral naar ons land. Het meest ondervonden hiervan de weerslag de schoen- en lederindustrie.

De sterke toeneming der valuta-concurrentie voor de schoenindustrie blijkt uit de volgende invoercijfers.

Tabel 24.

INVOER VAN LEDEREN SCHOEISEL UIT DUITSLAND,  
1920 t/m 1923.

| Jaren | 1e halfjaar<br>× 1.000 kg | 2e halfjaar<br>× 1.000 kg | Totaal<br>× 1.000 kg |
|-------|---------------------------|---------------------------|----------------------|
| 1920  | 103                       | 192                       | 295                  |
| 1921  | 190                       | 1.062                     | 1.252                |
| 1922  | 1.704                     | 1.310                     | 3.014                |
| 1923  | 1.461                     | 111                       | 1.572                |

Deze verhoogde invoer trof niet slechts de Nederlandse industrie doch ook de exporteurs uit andere landen, m. n. Engeland, dat in 1920 bijna 60 % van onze import leverde nl. ruim 1 miljoen kg en in 1922 nog slechts 394.000 kg, of 10 %. Het Duitse aandeel daarentegen steeg van 17,5 tot 78 %.

Enige aanduiding omtrent de prijzenverhoudingen geeft een vergelijking van de waarde per kg ingevoerd lederen schoeisel.

<sup>3)</sup> Bladz. 7. De berekening der Duitse weeklonen geeft slechts een benadering van de werkelijkheid.

Tabel 25.

WAARDE PER KG INGEVOERD LEDEREN SCHOEISEL,  
IN GULDENS.

| Invoer uit:      | 1920 | 1921 | 1922 | 1923 |
|------------------|------|------|------|------|
| Duitsland        | 3,08 | 3,25 | 3,27 | 3,55 |
| Groot Brittannië | 5,94 | 5,14 | 4,88 | 5,70 |
| Totale invoer    | 6,73 | 4,41 | 3,67 | 3,99 |

De gemiddelde waarde der Duitse invoer van lederen schoeisel bewoog zich in het begin der jaren twintig tussen drie en een halve gulden per kg. De waarde der Engelse invoer lag daar anderhalve tot drie gulden boven. Toch rekende Duitsland niet altijd zijn laagste prijs, integendeel het streefde er naar niet méér onder de Nederlandse prijs te blijven, dan nodig was om de markt te beheersen. Elke prijsdaling van Nederlandse zijde werd dan ook prompt beantwoord. Vanaf de zomer van 1921 ging de Nederlandse schoennijverheid zodoende een uitermate zware tijd tegemoet.

Tegenover een Nederlandse productie van ruim vijf miljoen paren stond in 1921 een invoer van twee tot drie miljoen paren. Het volgende jaar liep de productie verder terug tot vier en een half miljoen paren, terwijl de invoer nog steeg en welhaast dezelfde hoogte bereikte. Dat er in 1922 dan ook slechts ternauwernood sprake was van enige voorjaarsopleving, is te begrijpen. Reeds voor Pinksteren moesten opnieuw arbeiders ontslagen worden. De werkloosheid nam van toen af een steeds grotere omvang aan.

Het was evenwel niet uitsluitend de Duitse valuta-concurrentie, welke een ongunstige invloed uitoefende, ook de algemene economische depressie droeg het hare bij tot de slechte gang van zaken. Men heeft geschat, dat de productie bij de jaarwisseling van 1922 en 1923 nog slechts 25 % bedroeg van normaal en ook het eerste halve jaar, dat hierop volgde, bracht nog geen verbetering. Zeer velen, die hun bedrijf in stand wilden houden, verkochten beneden de kostprijs. Waarschijnlijk hadden de kleine bedrijven, welke weinig vaste lasten hadden, het minst te lijden van de valuta-concurrentie. Het minder kapitaalkrachtige bedrijf werd evenwel zwaar getroffen door de credietbeperking, welke deze jaren zeer scherp werd doorgevoerd. Vele ondernemers kwamen in financiële moeilijkheden, wat nog erger werd,



toen in de loop van 1923 de Hanzebank te 's-Hertogenbosch faillleerde.

De hoge lasten van de fiscus en van de sociale voorzieningen drukten in deze tijd dan ook uitermate zwaar op het om zijn bestaan worstelende schoenbedrijf. Daarbij kwam nog de noodtoestand, waarin ook de winkeliers kwamen te verkeren. Onder de vlag van sinds jaren gevestigde zaken lokten de Duitse consortia het Nederlandse publiek rechtstreeks met hun zg. koopjes, meestal minderwaardig goed, terwijl zij eerst de overige winkels, geforceerd, hadden volgestopt. De bona-fide winkelier kon hierdoor geen omzet meer krijgen, ook niet al verlaagde hij zijn prijzen tot beneden de inkoopprijs. Hij was lelijk door de Duitse heren beetgenomen. Voor de Nederlandse fabrikant hadden deze nieuwe Duitse koopjes tot gevolg, dat het aantal wanbetalers nog meer toenam. Bovendien moest voor de import vaak vooruit worden betaald, wat nog al eens placht te geschieden ten koste van de betalingen aan de Nederlandse industrie. Deze leerde voorzichtiger te worden.

Van alle kanten had de schoenindustrie dus de wind tegen in deze jaren. Het is te begrijpen, dat er ook van de export weinig terecht kwam. De meeste landen weerden de schoenenimport of waren reeds op een meer voordelige wijze voorzien. De grote winsten, welke de oorlog had opgeleverd, verdwenen zo tengevolge van de moeilijkheden, waarin andere landen, doch wel vooral Duitsland, ons hadden gebracht. Het was een lichtpunt, dat de industrie nu noodgedwongen zocht naar sanering en goedkopere productie. Dit kwam de bedrijfsorganisatie en de rationalisatie ten goede.

### 3. *Op een lager niveau.*

De moeilijkheden, welke de Nederlandse industrie rond 1920 ondervond vanwege de scherpe buitenlandse concurrentie, worden duidelijk weerspiegeld in de productiestatistieken, welke het Centraal Bureau voor de Statistiek over deze jaren gepubliceerd heeft.

Het aantal der ondernemingen, welke minstens duizend paren schoenen per jaar vervaardigden, daalde van 533 in 1917 tot 383 in 1919 en tot 309 in 1923. De productie van deze ondernemingen daalde reeds van 1917 tot 1919 met bijna twee miljoen paren. Het dieptepunt werd bereikt in 1922 — over 1920 werden geen cijfers verstrekt —, in welk jaar de productie beneden vier en een half miljoen paren bleef. Ook 1923, toen in de loop van

de zomer de schoenenwet in werking trad, bracht hierin nog nauwelijks enige verbetering.

Tabel 26.

PRODUCTIESTATISTIEK 1917—1923 VAN DE  
ONDERNEMINGEN, WELKE MINSTENS 1.000 PAREN  
PER JAAR VERVAARDIGEN.

| Jaren | Aantal ondernemingen | Productie  |           | Waarde per paar in guldens |
|-------|----------------------|------------|-----------|----------------------------|
|       |                      | × 1.000 p. | × f 1.000 |                            |
| 1917  | 533                  | 6.860      | 45.309    | 6,60                       |
| 1919  | 383                  | 4.929      | 51.044    | 10,36                      |
| 1921  | 338                  | 5.185      | 40.296    | 7,77                       |
| 1922  | 310                  | 4.473      | 28.975    | 6,48                       |
| 1923  | 309                  | 4.601      | 23.790    | 5,17                       |

De waardecijfers van de productie lopen hiermede niet parallel. Na 1917 zijn de prijzen immers nog zozeer gestegen, dat de totale waarde der productie nog steeg van vijf en veertig tot een en vijftig millioen gulden in 1919. Doordat de prijzen in 1923 weer gehalveerd waren, was de productiewaarde dit jaar gedaald met ruim zeven en twintig millioen gulden, hoewel de productie sinds 1919 slechts was afgenomen met drie honderd duizend paren.

Waar het Centraal Bureau voor de Statistiek van 39 ondernemingen, welke op 15 September 1921 minstens 50 arbeiders in dienst hadden, de productiecijfers ook over het jaar 1913 gepubliceerd heeft, zijn wij in staat voor deze bedrijven een vergelijking te treffen met dit vooroorlogs jaar <sup>1)</sup>.

Tabel 27.

PRODUCTIEINDEX VAN 39 ONDERNEMINGEN 1913—1922.

| Jaren | productie   |        | waarde per paar |
|-------|-------------|--------|-----------------|
|       | hoeveelheid | waarde |                 |
| 1913  | 100         | 100    | 100             |
| 1917  | 111         | 260    | 235             |
| 1919  | 89          | 309    | 349             |
| 1921  | 91          | 247    | 272             |
| 1922  | 77          | 173    | 224             |

<sup>1)</sup> Zie ook tabel 21.



Vanaf 1917 weten wij, dat deze bedrijven bijna de helft voortbrachten van de Nederlandse schoenproductie. Bestond in 1913 dezelfde verhouding, dan zou in dat jaar de totale productie van onze industrie ruim zes miljoen paren hebben bedragen. Ondanks de schaarste aan grondstoffen was de productie in 1917 gestegen met 11 %, doch na de oorlog daalde de productie tot ver beneden het peil van 1913, dat toch ook geen gunstig jaar was, gelijk wij zagen. In 1919 was de productie dezer 39 ondernemingen nog geen 90 % van haar productie in 1913, hoewel de productiewaarde in totaal meer dan drie maal zo hoog was. Zelfs in 1922, toen de productie haast een kwart lager lag dan in het jaar voor de wereldoorlog, was de totale productiewaarde altijd nog 73 % hoger, doordat de waarde per paar schoenen gemiddeld nog ruim twee maal zo hoog was.

De schoenen waren alles dooreen in 1922 in verhouding tot 1913 meer in prijs gestegen dan de andere consumptiegoederen. In 1922 was het indexcijfer voor de kosten van het levensonderhoud in Amsterdam op basis van 1911-'13 = 100 182, in 's-Gravenhage op basis van 1913-'14 = 100 174. Het indexcijfer op basis van 1913 = 100 van de gemiddelde waarde per paar schoenen in de 39 genoemde ondernemingen was in 1922 224, dus aanmerkelijk hoger dan de indexcijfers voor de kosten van het levensonderhoud. Dit is ten dele waarschijnlijk een gevolg geweest van de noodtoestand, welke een deel der productiecapaciteit uitschakelde en daardoor de prijsverlaging afremde. Anderzijds kunnen ook de prijzen van grondstoffen hun invloed hebben uitgeoefend, hoewel zij na 1920 zeer sterk gedaald waren. Uit de sporadische gegevens, welke ons ter vergelijking met de prijzen van 1913 ter beschikking staan, blijkt immers, dat de groothandelsprijs van chroomgeitenleder in 1922 nog ruim het dubbele was van die in 1913. Daar staat tegenover, dat de groothandelsprijs van vetleder nog slechts ruim anderhalf maal zo hoog was.

Het spreekt van zelf, dat er in deze jaren vrijwel geen uitbreiding van de productieinstallaties meer tot stand kwam, over het algemeen had men immers een overcapaciteit. Deze was mede te wijten geweest aan de uitbreidingen, waartoe vele fabrikanten zich hadden laten verleiden door hun grote oorlogswinsten. Sommigen geraakten zelfs in moeilijkheden hierdoor, toen zij de hoge oorlogswinstbelasting moesten betalen. Wel bleef ook nu de mechanisatie en modernisering van de bedrijven voortgang vinden. Het handwerk werd dan ook andermaal ernstig bedreigd. De oorlog had voor deze productiewijze slechts

een adempauze in de strijd gebracht, geen definitieve omkeer. Het is een belangrijke les voor hen, die uit de levensvatbaarheid van het kleinere bedrijf onmiddellijk na de tweede wereldoorlog willen afleiden, dat het gevaar van het grootbedrijf is bezworen.

In 1921 waren er nog 524 handbedrijven (met minder dan 4 P.K. primaire kracht) tegenover 169 gemechaniseerde bedrijven, in 1923 niet meer dan 429 handbedrijven tegenover 165 gemechaniseerde. Het aantal ondernemingen, dat nog geen 1.000 paar schoenen per jaar produceerde, daalde tegelijkertijd van 355 tot 285, terwijl het aantal grotere ondernemingen gedaald was van 338 tot 309 <sup>2)</sup>. Relatief heeft het kleine handwerkbedrijf in deze jaren dus het meest terrein verloren. Wel lijkt het uit de statistiek, dat het van 1919 tot 1921 terrein zou hebben gewonnen ten koste van de grotere ondernemingen, immers het aantal ondernemingen, dat nog geen 1.000 paren per jaar vervaardigde, steeg in deze jaren van 330 tot 355, terwijl het aantal der grotere ondernemingen daalde van 383 tot 338. Het ligt echter voor de hand, dat hiermede in hoofdzaak slechts een verschuiving van kleine ondernemingen van de ene categorie naar de andere is geregistreerd. Onder de kleine fabrieken is deze jaren de slachting vermoedelijk minder groot geweest dan onder de dwergbedrijfjes. Volkomen zekerheid verschaffen de statistieken ons hierover wel niet, doch het was de gangbare mening in de kringen der schoenfabrikanten, dat de kleine fabriek in deze jaren zeker zo goed was opgewassen tegen de buitenlandse concurrentie als de grotere bedrijven, omdat zij minder vaste lasten had. Bovendien werd er in de tijd van de Duitse concurrentie minder gelet op de kwaliteit der schoenen. Wat onze Oosterbuur ons toezond was over het algemeen ook minderwaardig. Het is niet uitgesloten, dat vooral het kleinere bedrijf hiervan geprofiteerd heeft, zoals ook in het begin der jaren dertig de kleine knoeters goede zaken hebben gedaan.

Een aanwijzing voor de toenemende mechanisatie vinden we ook nog in de stijging van het primaire vermogen der krachtwerktuigen bij de ondernemingen, welke minstens 5.000 paren per jaar produceerden, nl. van 4.727 P.K. in 1921 tot 5.004 P.K. in 1923, waardoor het ondernemingsgemiddelde steeg van 25,6 tot 30,1 P.K. Vooral electro-motoren werden aangeschaft, kleine motoren, welke rechtstreeks op een machine konden worden aangesloten, waardoor men krachtverlies voorkwam. Toch blijft de gemiddelde P.K. per motor in 1923 nog 4,4. Eerst in de tweede helft van de jaren twintig neemt het gebruik van de

2) Hiervan produceerden er resp. 185 en 166 minstens 5.000 p.



kleine electromotor die afmeting aan, dat het gemiddelde vermogen per motor daalt tot slechts  $1\frac{1}{2}$  P.K.

#### 4. De schoenarbeiders.

Na de wereldoorlog was in vele landen een verandering merkbaar in de mentaliteit van de arbeider en in zijn verhouding tot de ondernemer. Grote onlusten kwamen in Nederland echter niet voor. De greep van Troelstra naar de macht in November 1918 was een mislukking. Wel bleven stakingen niet geheel uit en met name de bootwerkersstaking in 1920 bezorgde de Nederlandse handel en nijverheid veel last.

Het Christelijke kabinet Ruys de Beerenbrouck was intussen begonnen aan de uitvoering van zijn sociaal program. Zo kwam op 1 November 1919 de arbeidswet tot stand, tengevolge waarvan voor het merendeel der arbeiders op 24 October 1920 de acht en veertig uren werkweek van kracht werd.

Hoewel het onder de schoenarbeiders in deze jaren niet tot ongeregelde staking is gekomen, was toch ook onder hen een algemene geest van ontevredenheid en arbeidsmoeheid ontstaan. De schoenindustrie bleef dan ook niet achter bij de alom plaats vindende loonsverhogingen. Men zag bovendien in, dat de toenemende koopkracht van de arbeiders de productie stimuleerde. Alles bijeen nam Nederland in die dagen een voor-aanstaande plaats in op het gebied der sociale voorzieningen.

Toch hadden deze ook haar keerzijde. Immers zij waren er de oorzaak van, dat de productiekosten hier sterker stegen dan elders. De internationale valutaverhoudingen maakten eigenlijk een straffe deflatiepolitiek noodzakelijk. De invoering van de acht en veertig uren werkweek, waarmee ons land in den beginne nog vrijwel alleen stond, kwam dan ook ongelegen, temeer waar de opvoering der arbeidsprestaties aanvankelijk uitbleef en de Regering te zeer gebonden was door het dogma der vrijhandel, om de industrie tegemoet te kunnen komen. Dit wreekte zich tenslotte toch weer op de arbeiders zelf, die door werkloosheid werden getroffen, wanneer het de industrie slecht ging. In de schoenindustrie werd ruim  $\frac{1}{4}$  van het aantal arbeiders hiervan het slachtoffer, zoals blijkt uit het aantal type-arbeiders, dat in deze jaren werkzaam was in ondernemingen met meer dan 4 type-arbeiders. Dit daalde nl. van 9.745 in 1920 tot 7.135 in 1923.

De R. K. Bond van Schoenfabrikanten sloot intussen op 1 September 1919 een collectieve arbeidsovereenkomst met de

arbeiders. Deze bevatte behalve een loonregeling o.a. ook bepalingen betreffende arbeidsduur en ziekte-uitkering. Het volgende jaar kwam men echter niet tot overeenstemming met de arbeiders zodat op 15 November de bond zelf een loonbesluit afkondigde, dat de lonen der mannen verhoogde met f 3,— per week, de lonen der vrouwen en van jeugdige personen met 15 %. Deze regeling ging in op 20 November, doch werd op grond van de daling der indexcijfers op 28 Februari reeds door een nieuw besluit vervangen, dat op 15 Maart 1921 van kracht werd. Eerst op 1 April 1922 kwam een nieuwe arbeidsovereenkomst tot stand. Volgens deze regeling zouden de arbeidslonen steeds aan de indexcijfers van groot- en kleinhandelsprizen worden aangepast. Dit geschiedde reeds op 1 Juli en vervolgens op 1 Januari 1923. Tabel 28 geeft enige lonen weer van deze arbeidsovereenkomsten en loonbesluiten.

Tabel 28.

ENIGE WEEKLONEN VOLGENS COLLECTIEF CONTRACT  
OF LOONBESLUIT IN GULDENS, 1919—1923

I. Mannen, Steden.

|             | 1-9-'19 | 15-11-'20 | 28-2-'21 | 1-4-'22 | 1-7-'22 | 1-1-'23 |
|-------------|---------|-----------|----------|---------|---------|---------|
| 14 j.       | 6,60    | 7,75      | 7,—      | 8,25    | 7,90    | 7,50    |
| 18 j.       | 14,30   | 16,50     | 15,25    | 14,85   | 14,20   | 13,40   |
| 21 j. e. o. |         |           |          |         |         |         |
| III         | 19,80   | 22,80     | 20,80    | 20,80   | 19,80   | 18,80   |
| II          | 23,10   | 26,10     | 24,10    | 24,10   | 22,90   | 21,70   |
| I           | 26,40   | 29,40     | 27,40    | 27,40   | 26,10   | 24,70   |

II. Mannen, Platteland.

|             | 1-9-'19 | 15-11-'20 | 28-2-'21 | 1-4-'22 | 1-7-'22 | 1-1-'23 |
|-------------|---------|-----------|----------|---------|---------|---------|
| 14 j.       | 6,—     | 7,—       | 6,50     | 7,50    | 7,20    | 6,80    |
| 18 j.       | 13,—    | 15,—      | 13,75    | 13,50   | 12,90   | 12,20   |
| 21 j. e. o. |         |           |          |         |         |         |
| III         | 18,—    | 21,—      | 19,—     | 19,—    | 18,10   | 17,10   |
| II          | 21,—    | 24,—      | 22,—     | 22,—    | 20,90   | 19,80   |
| I           | 24,—    | 27,—      | 25,—     | 25,—    | 23,80   | 22,50   |

III. Vrouwen, Steden en Platteland.

|             | 1-9-'19 | 15-11-'20 | 28-2-'21 | 1-4-'22 | 1-7-'22 | 1-1-'23 |
|-------------|---------|-----------|----------|---------|---------|---------|
| 14 j.       | 5,—     | 5,75      | 5,25     | 6,50    | 6,20    | 5,90    |
| 18 j.       | 9,—     | 10,50     | 9,50     | 9,50    | 9,10    | 8,60    |
| 21 j. e. o. | 11,—    | 12,75     | 11,75    | 12,—    | 11,40   | 10,80   |



Wij zagen boven, hoe belangrijk deze lonen afweken van die in Duitsland. Buitendien werd nog een wachtgeldregeling en een kindertoeslagfonds in het leven geroepen. Hierbij kwamen dan nog de 20 % ziekte-uitkering en de kosten der rentezegels overeenkomstig de invaliditeitswet. Het is duidelijk, dat deze sociale lasten, gevoegd bij de betrekkelijk hoge lonen, de concurrentie met het buitenland verzwaaarden. De sociale verhoudingen in de schoenindustrie waren, ondanks de slechte tijd, voorbeeldig.

In verband met deze precaire toestand vroeg de schoenindustrie in het begin van 1921 aan Minister Aalberse een langere arbeidstijd, omdat door de invoering der 48-urige werkweek de lonen met meer dan 10 % zouden zijn gestegen en de meeste fabrikanten in een moeilijke economische en financiële positie waren gekomen. Dit verzoek vermocht evenmin succes te oogsten als het voorstel om de millioenen, welke werden uitgegeven voor de werkloosheidsbestrijding, aan te wenden teneinde het verschil tussen kostprijs en marktprijs te overbruggen (valuta-concurrentie). Wel bleek het, dat de Minister de lonen over het algemeen te hoog achtte.

Van 57 bedrijven zijn de volgende weekloongemiddelden bekend: 1914  $\pm$  f 11,—, 1920  $\pm$  f 26,90 en 1923  $\pm$  f 22,30. In vergelijking met 1914 zijn de lonen dus meer dan verdubbeld, terwijl de kosten van levensonderhoud in 1920 in Amsterdam en 's-Gravenhage slechts dubbel zo hoog waren als voor de oorlog en in 1923 nog slechts 60 à 70 % hoger.

De slechte gang van zaken wreekte zich intussen toch hard op de arbeiders en hun gezinnen. Minister Aalberse gaf van de werkloosheid onder de mannelijke arbeiders uit de schoen- en lederindustrie in gemeenten met 5.000 of meer inwoners het volgende beeld in zijn Memories van Toelichting en van Antwoord bij het ontwerp der schoenenwet:

|             |             |             |             |
|-------------|-------------|-------------|-------------|
| 1 Januari   | 1922: 450   | 6 Januari   | 1923: 1.300 |
| 1 Juli      | 1922: 606   | 10 Februari | 1923: 1.234 |
| 9 September | 1922: 843   | 7 Maart     | 1923: 1.126 |
| 7 October   | 1922: 1.093 |             |             |

De werklozensteun verschaftte deze mensen, die over geen enkele financiële weerstand beschikten, een erbarmelijk bestaansminimum. Voor de gemeenschap, vooral in de dorpen, was dit een zware last. Zowel de Katholieke en Christelijke arbeiders

als de gemeentebesturen hebben de schoenfabrikanten dan ook levendig gesteund bij hun actie voor de beperking van de buitensporige invoer.

De Christelijke Bond van Fabrieksarbeiders wendde zich op 14 December 1922 tot de Minister van Sociale Zaken en tot de heren Schokking en Colijn, voorzitter resp. van de C. H. en van de A. R. Kamerfractie. Hierbij deelde deze bond mede, dat van de bij haar aangesloten schoenarbeiders nog geen 10 % volledig werk had, terwijl plus minus 5 % ten dele werkte.

Het overgrote deel der schoenfabrieken stond eind 1922 geheel of gedeeltelijk stil. De werkloosheid was in geen bedrijfstak zo groot als juist in de schoen- en lederindustrie.

Het was dan ook opmerkelijk, dat juist van socialistische zijde zulk een krachtig verzet werd ondervonden tegen overheids-ingrijpen ten gunste van deze industrie en haar arbeiders.

Hoe zeer de werkloosheid intussen getemperd werd door de houding der fabrikanten, bleek duidelijk uit de Memorie van Toelichting op het ontwerp schoenenwet van Minister Aalberse. Deze deelde hierin nl. mede, dat in 11 grote bedrijven, waarin normaal 2.500 arbeiders 51.000 paren schoenen vervaardigden per week, nu (begin 1923) 1.350 arbeiders werkten met een weekproductie van slechts 14.000 paren. Het aantal arbeiders bedroeg dus 55 % van het normale aantal, de productie slechts 27½ %. Het gemiddelde weekloon was daarbij gedaald van f 26,90 in 1920 tot f 22,30. Dit bedrag was nog vrij hoog, doordat vooral het geschoold personeel in dienst werd gehouden. De Minister weer er tevens op, dat de kostprijs per paar schoenen in Nederland op f 6,50 à f 7,50 lag, terwijl in Januari 1923 de verkoopprijs van de uit het goedkoopste land ingevoerde schoenen gemiddeld f 3,20 per paar was. Van een verdere loonsverlaging in Nederland verwachtte hij derhalve geen merkbare verbetering. De kostprijs bleef intussen door het onregelmatige werk van de beste vaklui, die niet konden worden gemist voor de uitvoering van de nu en dan binnenkomende kleine orders, ongunstig beïnvloed.

Van de bittere ellende in de gezinnen der werklozen gaf de voorzitter van de R. K. Lederbewerdersbond enig inzicht op de grote protestvergadering, welke op 21 Februari 1923 in de Haagse Dierentuin gehouden werd. Het overgrote deel van de werkloze vaklui zou slechts f 9,60 steun ontvangen hebben. Hiervan moest plm. f 3,— af aan huishuur, zodat slechts ruim 6 gulden resteerde voor de andere, nodige uitgaven. Terecht merkte hij op, dat, alhoewel 80 à 90 % van de bedrijfseigenaren



voor onoverkomelijke moeilijkheden waren geplaatst, de grote schare arbeiders toch het meest zwaar en pijnlijk getroffen werd.

##### 5. *Ernstige weerslag in Kaatsheuvel.*

In 1917 had Kaatsheuvel een productie van ruim 1,2 miljoen paren schoenen, zoals wij boven zagen. Hiermede heeft dit dorp een hoogtepunt bereikt, dat eerst tijdens de depressie in de jaren dertig zou worden geëvenaard. Het einde van de oorlog bracht de productie van dit dorp meteen op een veel lager niveau. In tegenstelling met de eerste depressiejaren na 1930, toen Kaatsheuvel een uitzonderlijke vitaliteit vertoonde, kenmerken de eerste jaren na de oorlog in deze plaats zich door een grotere terugval dan elders. Tegenover de 132 bedrijven en bedrijfjes, welke in 1917 een productie hadden van minstens 1.000 paren, stonden er in 1922 nog slechts 64. De productie was hiermede teruggelopen van 1.279.000 paren tot 492.000, dus nog ver beneden de helft; het aandeel in de totale Nederlandse productie was gedaald van 18,6 tot 11,0 % naar de hoeveelheid en van 14,7 tot 10,7 % naar de waarde. De grote daling vond plaats van 1917 op 1919. Uit de grotere daling naar de hoeveelheid dan naar de waarde blijkt wel, dat het voornamelijk de bedrijven zijn geweest, welke minderwaardig schoeisel produceerden, welke het gelag moesten betalen. Vanzelfsprekend behoeft het verdwijnen uit de statistiek nog niet te betekenen, dat het bedrijf opgeheven is. Verschillende zullen ongetwijfeld hun productie op een kleinere schaal, dus beneden 1.000 paren per jaar, hebben voortgezet. Hierover zijn geen statistieken gepubliceerd. Toch mag worden aangenomen, dat een groot deel van de dwergbedrijfjes deze jaren voor goed verdwenen is. Vermoedelijk heeft in de goede oorlogsjaren bij deze miniatuurondernemers de spaarzin te zeer ontbroken, om in de onmiddellijk volgende depressie voldoende reserves te hebben, teneinde de schokken op te vangen.

De malaise in Kaatsheuvel komt duidelijk tot uiting in de productiestatistiek van het dorp, welke wij over de periode 1917—1923 in tabel 29 hebben weergegeven. Ook blijkt hieruit, dat het kleinere bedrijf in Kaatsheuvel een grotere plaats inneemt dan elders in Nederland. Bijna 30 % van de productie der ondernemingen, welke tussen 1.000 en 5.000 paren per jaar produceren, stamt uit Kaatsheuvel, terwijl het aandeel van de grotere ondernemingen uit dit dorp slechts ongeveer 10 % bedraagt van de landsproductie.

Tabel 29.

## PRODUCTIESTATISTIEK KAATSHEUVEL 1917—1923.

a. Ondernemingen met minimum jaarproductie van 1.000 paren.

| Jaren | Aantal onder-<br>nemin-<br>gen | Jaarproductie |              | aandeel in de<br>rijksprod. |             | Waarde per<br>paar schoenen |                        |
|-------|--------------------------------|---------------|--------------|-----------------------------|-------------|-----------------------------|------------------------|
|       |                                | ×<br>1.000 p. | ×<br>f 1.000 | hoe-<br>veel-<br>heid %     | waarde<br>% | Kaats-<br>heuvel<br>f       | overig<br>Nederl.<br>f |
| 1917  | 132                            | 1.279         | 6.664        | 18,6                        | 14,7        | 5,21                        | 6,92                   |
| 1919  | 86                             | 621           | 5.750        | 12,6                        | 11,3        | 9,26                        | 10,51                  |

b. Ondernemingen met jaarproductie van 1.000 tot 4.999 paren.

|      |    |     |     |      |      |      |      |
|------|----|-----|-----|------|------|------|------|
| 1921 | 46 | 103 | 487 | 29,7 | 21,6 | 4,73 | 7,26 |
| 1922 | 39 | 105 | 468 | 27,5 | 23,3 | 4,46 | 5,72 |
| 1923 | 46 | 107 | 391 | 29,6 | 25,1 | 3,65 | 4,57 |

c. Ondernemingen met minimum jaarproductie van 5.000 paren.

|      |    |     |       |      |      |      |      |
|------|----|-----|-------|------|------|------|------|
| 1921 | 29 | 526 | 4.156 | 10,9 | 10,9 | 7,90 | 7,86 |
| 1922 | 25 | 388 | 2.603 | 9,5  | 9,7  | 6,71 | 6,52 |
| 1923 | 23 | 468 | 2.316 | 11,0 | 10,4 | 4,95 | 5,28 |

Deze laatste categorie van ondernemingen bestaat gemiddeld echter ook uit kleinere bedrijven dan elders in het land. Zo was hun gemiddelde productie in 1921 slechts 18.000 paren tegen een waarde van 181.000 gulden, terwijl dit over het gehele land 26.000 paren bedroeg en 206.000 gulden. In Tilburg was de gemiddelde productiewaarde per onderneming zelfs meer dan 450.000 gulden.

Nog een ander feit komt in de productiestatistiek duidelijk naar voren, nl. dat de kleinere zaken goedkoper schoeisel produceren in Kaatsheuvel dan de grotere. Dit is ook elders in Nederland het geval, maar toch niet in zo'n sterke mate. De prijzen van het schoeisel der grotere ondernemingen van Kaatsheuvel wijken niet veel af van die der grotere bedrijven in de rest van Nederland. Het zijn dus vooral de kleine Kaatsheuvelse bedrijven, welke het lichtere en goedkopere schoeisel maken. Wanneer op bepaalde tijden dan ook gesproken wordt van knoeiers in dit dorp, dan moeten dezen hoofdzakelijk wel onder de kleine ondernemers gezocht worden.



De speciale kenmerken van de Kaatsheuvelse industrie komen nog scherper naar voren, wanneer wij dit dorp vergelijken met andere productiecentra. Daarom hebben wij in tabel 30 enkele statistische gegevens van Kaatsheuvel over het jaar 1921 vergeleken met die van drie aangrenzende gemeenten, te weten Waalwijk, Dongen en Tilburg. Het verschillend karakter van deze centra blijkt wel in de eerste plaats uit de samenstelling der productie. Op het gebied van damesschoenen blijkt Kaatsheuvel de eerste plaats in te nemen met niet minder dan 65,8 % van de gehele productie van de ondernemingen, welke minstens 5.000 paren per jaar voortbrengen. Ook in Waalwijk is de productie van damesschoenen dit jaar zeer belangrijk, nl. 62,5 %, maar een groot verschil met Kaatsheuvel is het, dat de kinderschoenen er een practisch te verwaarlozen onderdeel der productie uitmaken, zodat het aandeel van de herenschoenen bijna niet lager is dan over geheel Nederland genomen. Hier ligt dan ook al een eerste verklaring voor het feit, dat de gemiddelde waarde van de Waalwijkse schoen hoger is dan die van de Kaatsheuvelse. Meer gewicht zal waarschijnlijk in de schaal hebben gelegd de hogere kwaliteit van de Waalwijkse schoen. Men maakte in Kaatsheuvel vrijwel uitsluitend het goedkopere schoeisel.

De productie van Dongen bestond in 1921 voor de helft uit herenschoenen, terwijl ook het aandeel van de kinderschoenen er groter was dan in Waalwijk of Kaatsheuvel. Toch bleef Dongen met zijn productie van kinderschoenen nog beneden het Rijksgemiddelde in tegenstelling met Tilburg, dat dit overtreft. Hierin vinden we dan ook een van de redenen, waarom de gemiddelde waarde van de Tilburgse schoen zo laag is. Het centrum van de kinderschoenen bij uitstek is echter in deze tijd Nijmegen geweest met zijn omgeving, waar 95 % van de gehele productie bestond uit kinderschoenen.

Het is te betreuren, dat het C.B.S. deze statistiek in latere jaren niet meer gehandhaafd heeft. Zij geeft althans enige aanwijzing voor de beoordeling van de gemiddelde waarde per paar schoenen.

Het belangrijkste schoencentrum was ook in 1921 ongetwijfeld Waalwijk. Wel lag de productie, berekend naar het aantal paren in Tilburg aanmerkelijk hoger, doch het Waalwijkse aandeel naar de waarde overtreft alles, en wel in zulke mate, dat aan dit dorp ongetwijfeld de eer toekomt het eerste schoencentrum te zijn van Nederland. Van Kaatsheuvel is het opvallend, dat zijn aandeel zowel naar de waarde als naar de hoeveelheid gelijk is, nl. bijna 11 %. De kleinere ondernemingen zijn hierbij niet

medegerekend, anders zou het aandeel naar de hoeveelheid groter zijn geweest dan dat naar de waarde. In Dongen is evenals in Waalwijk de gemiddelde waarde per paar schoenen hoger dan over het algemeen elders in Nederland.

Tabel 30.

VERGELIJKING VAN KAATSHEUVEL MET ENIGE ANDERE  
PRODUCTIECENTRA OVER HET JAAR 1921.

Ondernemingen met productie van minstens 5.000 paren.

|                         | Kaats-<br>heuvel | Waalwijk | Dongen | Tilburg | Neder-<br>land |
|-------------------------|------------------|----------|--------|---------|----------------|
| Aant. ondernemingen     | 29               | 28       | 17     | 10      | 185            |
| aand. in de rijksprod.  |                  |          |        |         |                |
| a. naar de hoeveelheid  | 10,9 %           | 12,3 %   | 11,4 % | 14,0 %  | 100 %          |
| b. naar de waarde       | 10,9 %           | 18,2 %   | 12,6 % | 11,9 %  | 100 %          |
| waarde per paar in gld. | 7,90             | 11,69    | 8,71   | 6,68    | 7,86           |
| aand. herenschoenen     | 18,7 %           | 32,5 %   | 49,9 % | 27,8 %  | 35,7 %         |
| aand. damesschoenen     | 65,8 %           | 62,5 %   | 28,4 % | 43,9 %  | 39,7 %         |
| aand. kinderschoenen    | 15,5 %           | 5,0 %    | 21,8 % | 28,3 %  | 24,6 %         |
| arbeiders op 15 Sept.   | 1.013            | 1.398    | 1.025  | 905     | 8.544          |
| jaarproductie per arb.  |                  |          |        |         |                |
| a. in paren             | 519              | 424      | 537    | 747     | 566            |
| b. in guldens           | 4.103            | 4.961    | 4.673  | 4.990   | 4.447          |
| pk primair vermogen     |                  |          |        |         |                |
| a. totaal               | 480              | 735      | 491    | 299     | 4.727          |
| b. gemiddeld per ond.   | 16,6             | 26,2     | 28,9   | 29,9    | 25,6           |
| c. gemiddeld per arb.   | 0,47             | 0,53     | 0,48   | 0,33    | 0,55           |

De achterstand van Kaatsheuvel in technische ontwikkeling is misschien wel het belangrijkste feit, dat door de vergelijking van tabel 30 onderstreept wordt en dit niet zozeer door het geringe primaire vermogen der krachtwerktuigen als wel door de geringe productie, uitgedrukt in geldswaarde, per arbeider. Ook in Tilburg treffen we immers een gering primair vermogen aan, doch nergens is de productie per arbeider zo hoog als juist in deze stad. Het primair vermogen der krachtwerktuigen wijst hier, ondanks zijn geringe hoeveelheid, dus toch niet op een niet aangepaste techniek. Enerzijds is hierop van invloed de soort van de Tilburgse producten, terwijl anderzijds de gemiddelde bedrijfsgrootte in deze stad, welke er groter is dan elders, een grotere benutting van de aanwezige machine-installaties mogelijk



kan hebben gemaakt. De geringe bedrijfsomvang in Kaatsheuvel is op dit punt veel nadeliger. De gemiddelde jaarproductie per arbeider bedroeg in Tilburg en Waalwijk bijna 5.000 gulden, in Kaatsheuvel slechts 4.100.

Het is mogelijk, dat dit bedrag ongunstig beïnvloed is, doordat het aantal arbeiders slechts de toestand weergeeft van 15 September, doch anderzijds moet er ook op gewezen worden, dat ook in 1922 de gemiddelde jaarproductie per arbeider in Kaatsheuvel ruim drie honderd gulden lager was dan in de rest van Nederland. In dit licht bezien is de achterstand van de Kaatsheuvelse bedrijven in primair vermogen der krachtwerktuigen dus wel van betekenis. Ongetwijfeld ligt hierin een van de oorzaken van het feit, dat dit dorp in deze ongelukkige naoorlogse jaren sterker in zijn welvaart getroffen is dan vele andere schoencentra.

Het dieptepunt in de jaarstatistieken werd bereikt in 1922. In alle vier genoemde centra was het aantal arbeiders op 15 September weer aanzienlijk lager, het meest echter weer in Kaatsheuvel, nl. 405 lager dan in 1921 tegenover 338 in Tilburg, 326 in Waalwijk en 277 in Dongen. Bij een in de loop van het tweede halfjaar van 1922 in de gemeente Loon op Zand gehouden enquête, welke 36 fabrieken omvatte, bleek het, dat deze fabrieken in dit halfjaar tezamen slechts ongeveer 78.000 paren schoenen vervaardigden, terwijl dit normaal 300.000 paren zou zijn geweest. Aan arbeidsloon werd in deze tijd ongeveer f 490.000 uitgekeerd, dus meer dan zes gulden per paar schoenen, terwijl dit volgens de enquête normaal f 800.000 zou zijn geweest, ofwel ruim twee en een halve gulden per paar. Tevens bleek het, dat vele patroons hun arbeiders langer in dienst hielden, dan met het oog op de productie verantwoord was, zodat de werkloosheid, welke dit jaar steeg tot 1.120 arbeiders, hierdoor nog aanmerkelijk lager werd gehouden, dan de toestand eigenlijk rechtvaardigde.

In de looierijen van Loon op Zand was de situatie al niet minder hopeloos, enerzijds tengevolge van de malaise in de schoenindustrie, anderzijds wegens de ook hier ondervonden moordende concurrentie van de zijde van het buitenland. De werkloosheid bestond dan ook vrijwel geheel uit schoen- en lederarbeiders. De gemeente moest hierdoor zowel in 1922 als in het daaropvolgende jaar ongeveer f 40.000 opbrengen voor werklozensteun, wat een buitengewoon zware last betekende, zonder dat in de behoeften der getroffen gezinnen op bevredigende wijze was voorzien. Buitendien waren nog vele arbeiders

gedeeltelijk werkloos. Op 1 Januari 1923 waren er in totaal 750 geheel werklozen, terwijl het aantal der gedeeltelijk werklozen niet bekend was. Vanzelfsprekend werd indirect ook de winkelier door deze gang van zaken getroffen. Voor de hele dorpsgemeenschap waren het jaren van rampspoed.



## HOOFDSTUK V.

## DE SCHOENENWET IN WERKING.

29 JUNI 1923—15 JUNI 1924.

*1. De strijd voor de Nederlandse schoen.*

De ongekende malaise in 1920 was voor de Nederlandse R. K. Bond van Schoenfabrikanten het sein om zich tot de regering te wenden om hulp en steun. In Februari van dit jaar had het eerste onderhoud plaats met de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, de Heer IJselstein. Deze deelde echter mede, dat voor een invoerverbod de machtiging nodig was van de Staten-Generaal, welke machtiging deze waarschijnlijk wel niet zou willen geven. Ook een jaar later herhaalde Z. Exc. deze mededeling. Links zou er niemand voor zijn, ook niet Mgr. Nolens en de arbeidersafgevaardigden van de R. K. Staatspartij. Slechts enige Katholieken, enige Anti-Revolutionairen en enige Christelijk Historischen zouden hun steun aan een invoerverbod willen geven.

Minder afwijzend stond de Minister tegenover het voorstel van de bond, om de millioenen, welke nu werden uitgegeven ter bestrijding van de lasten der werkloosheid, aan te wenden als een toeslag op de productie, teneinde het verschil tussen marktprijs en kostprijs te overbruggen. Wel zou dan een accountants-onderzoek nodig zijn en zouden de lonen omlaag moeten.

Daarnaast drong de bond ook aan op een ruimere toepassing van de arbeidswet. In feite waren de lonen door deze wet immers met 10 % gestegen, terwijl er weinig terecht kwam van een opvoering der arbeidsprestatie. Op 25 April 1921 ontving men van Minister Aalberse echter een afwijzing op het verzoek om langere werktijden in de schoenindustrie.

Met Minister IJselstein werd intussen op 23 Maart nogmaals het denkbeeld besproken van een eventuele productietoeslag. Men beging na deze bespreking de onvoorzichtigheid hierover een communiqué aan de pers te verstrekken. Eige dagen later volgde een tegenbericht, dat scherper de nadruk legde op de restricties, welke de bewindsman gemaakt had. De pers noemde nu het eerste bericht misleidend.

In een artikel in de Schoenindustrie van 2 April kwam de bond

hier nog eens op terug en noemde het vreemd, dat de Minister zich niet met het eerste bericht had kunnen verenigen. Het is achteraf beschouwd echter niet te verwonderen, dat op medewerking van de regering niet kon worden gerekend. Er zaten immers belangrijke financiële consequenties vast aan dit voorstel. Men achtte in schoenkringen een gemiddelde toeslag van 16 % noodzakelijk. De productie bedroeg in 1921 ruim 40 miljoen gulden, 16 % hiervan zou reeds 6½ miljoen gulden betekenen ten laste van de schatkist.

De productie zou er echter belangrijk door zijn gestimuleerd zodat men de nodige staatsbijdrage op een 8 miljoen gulden per jaar zou kunnen schatten, m.a.w. acht maal zo hoog als een werklozensteun van 1.000 gulden aan 1.000 arbeiders. De steunbedragen lagen echter nog belangrijk lager in die tijd en het aantal werklozen over het gehele jaar was waarschijnlijk ook kleiner. Het Rijk zou ter verwezenlijking van dit denkbeeld dus wel zeer grote offers hebben moeten brengen, ongeveer 700 à 800 gulden per arbeider in de schoenindustrie, terwijl men langs andere weg, nl. verhoging der invoerrechten, er financieel nog wel bij zou zijn gevaren.

Intussen scheen men ook in de kringen van de schoenfabrikanten huiverig te zijn voor hogere invoerrechten, aangezien men vreesde, dat dan ook op leder de invoerrechten zouden worden verhoogd.

Tot aller verwondering en tegen elke verwachting in bleven in 1921 ook in de maanden na Pinksteren de orders vrij normaal binnenkomen en konden de fabrieken behoorlijk blijven werken. Op 4 Juli besloot daarom de bond haar actie voorlopig aan te houden.

Lang heeft het evenwel niet geduurd, of men geraakte weer in grote moeilijkheden. Omdat men echter overtuigd was van de regering slechts zeer moeilijk enige hulp te zullen verkrijgen, sloten de schoenfabrikanten zich in een commissie van overleg aaneen met de lederfabrikanten, de lederbewerkers, de schoenwinkeliers en de schoenmakerspatroons. Deze commissie kwam op 8 Mei 1922 te Tilburg tot stand. Op 20 Juli zond men gezamenlijk een schrijven aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, waarin de zorgvolle toestand werd uiteengezet en invoerbepierking van schoenen en van leder werd verlangd. Dit adres werd mede krachtig ondersteund door de Kamer van Koophandel te Waalwijk en enige tijd later ook door de Tilburgse Kamer. De Minister antwoordde, dat hij niet over de nodige middelen beschikte. Afgewacht moest worden het



resultaat van de behandeling in de Staten-Generaal van het wetsvoorstel Fleskens, dat beoogde de regering volmachten te verlenen, teneinde de invoer van door haar aan te wijzen goederen te beperken.

Inmiddels begon de actie haar eerste succes af te werpen. Het eerste Kabinet Ruys de Beerenbrouck had in deze zaken volkomen machteloos gestaan, omdat men bij de tot standkoming der coalitie met een toestand, als nu was gegroeid, generlei rekening had gehouden. Wel zag het kabinet in, dat er iets moest gebeuren en vermoedelijk was het dus een uitkomst een eerste uitstel te kunnen rechtvaardigen met een verwijzing naar de conferentie, welke van 11 April tot 19 Mei gehouden werd te Genua en waar behalve de Duitse herstelbetalingen ook de internationale handel ter sprake zou komen, en vervolgens met een verwijzing naar de verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Na deze verkiezingen echter bleek, dat de drie Christelijke partijen het er over eens waren geworden, dat aan de in nood verkerende industrie hulp moest worden geboden. Ook Mgr. Nolens behoorde thans tot de voorstanders. Alleen over de wijze, waarop deze hulp moest worden verleend, bestond nog geen onmiddellijke overeenstemming. De Brabantse schoenindustrie kende echter geen rust meer. Op 18 September richtte de Commissie van Overleg voor de schoen- en lederindustrie zich tot de Tweede Kamer met een verzoek de invoer van schoenen en leder te willen verbieden. Op dezelfde dag had zij een onderhoud met het Kamerlid Fleskens. Op 22 September met de A. R. Kamerfractie en op 4 October met de nieuwe Minister van Handel en Nijverheid, Aalberse. Deze bewindsman had zich voorgenomen besprekingen te voeren met de diverse industrieën, teneinde zich op de hoogte te stellen van hun noden. Het eerst nodigde hij daartoe werkgevers en werknemers uit van de schoen- en lederindustrie. Van de zijde der schoenindustrie werd op deze bespreking erop gewezen, dat de Nederlandse industrie kon concurreren tegen de wereldkostprijs, maar niet tegen de dodelijke concurrentie, welke thans uit de landen met lage valuta werd ondervonden. Op verzoek van de Minister heeft de commissie van overleg zich na deze bespreking nogmaals beraden over de meest juiste wijze om de schoen- en lederindustrie te hulp te komen. Zij kwam daarbij tot de overtuiging, dat men moest komen tot een invoerverbod van schoenen, met uitzondering van gummi-schoenen, alsmede van zoolleer en enige andere ledersoorten. Dit heeft men op 3 November in een schrijven aan de Minister medegedeeld.

Intussen waren de vooruitzichten nog weinig gunstig. Het was gebleken, dat men ten departemente tegenmaatregelen vreesde van het buitenland. Het voorlopig verslag der Kamer op het wetsvoorstel Fleskens, waarop men al zijn hoop had gevestigd, kwam daarenboven 23 November uit. Het was in één woord vernietigend. Teneinde raad besloot men de actie in plaats van uit Brabant enige weken in Den Haag zelf te gaan voeren. Reeds 28 November arriveerde men. De drie eerste dagen hield men als het ware zitting in het gebouw der Tweede Kamer, waar men een apart vertrek hiervoor kreeg toegewezen. Langdurige besprekingen werden gevoerd met de fractie-voorzitters der drie regeringspartijen en met tal van andere Kamerleden. Vervolgens ging men op audiëntie bij de Minister van Handel en Nijverheid, tweemaal op audiëntie bij de Minister van Financiën, eenmaal bij de Minister-President, voerde wederom besprekingen met de Kamerleden, richtte een uitvoerige nota tot de Ministers en de leden der Staten-Generaal en confereerde met departements-functionarissen en met een vertegenwoordiging van winkeliersbonden.

Intussen werd men als het ware op de voet gevolgd door de pers m. n. door de liberale, welke er op uit was het streven van de commissie verdacht te maken en daartoe vele onjuistheden lanceerde. Toch bleef deze intensieve actie niet zonder succes. Hoewel de parlementaire grootheden bleven tegen het voorstel Fleskens, dat volmachten zou verstrekken voor eventuele verboden van alle invoerartikelen, zagen velen toch in, dat de noodtoestand in de schoenindustrie een uitzondering rechtvaardigde.

Evenwel was het uitgesloten, dat er voor het Kerstreces der Tweede Kamer nog iets kon geschieden, te meer omdat Minister Aalberse ongesteld was. In ieder geval was men nu in de Residentie van goede wil, maar het zou toch nog een half jaar duren, alvorens de traag draaiende molen van de Nederlandse democratie deze goede wil in maatregelen zou omzetten. Het is dan ook niet te verwonderen, dat men in Brabant, waar de nood steeds hoger steeg, spoedig andermaal zijn geduld verloor.

Op 15 Januari 1923 vond te Tilburg een druk bezochte meeting plaats, waar dringende pleidooien gehouden werden voor de in stand houding der gewestelijke industrie. Naast schoenen en leder waren het vooral ook de sigaren en de textiel, waarvoor bescherming bepleit werd. Hoe ernstig de toestand in deze provincie was, blijkt ook uit het feit, dat niet alleen de industriëlen aan deze betoging deelnamen, maar ook Kamerleden, Gedeputeerden en zelfs de Commissaris der Koningin.



De Regering bleef echter doof en daarom besloot de commissie van overleg der schoen- en lederbranches op 21 Februari een massabetoging te organiseren te 's-Gravenhage zelf in de zaal van de dierentuin.

Alles, wat met schoenen en leder iets te maken had, fabrikanten en arbeiders, schoenmakers, winkeliers enz., was hier aanwezig of vertegenwoordigd. Het zal wel niet zuiver toevallig zijn geweest, dat de Regering de dag daarvoor eindelijk het ontwerp van de schoenenwet had ingediend. In een motie drong de protestvergadering daarom aan op een spoedige behandeling van het ingediende wetsontwerp en op andere, onverwijld maatregelen voor de lederindustrie, welke men geheel vergeten had.

De Regering verkeerde echter tussen twee vuren, want van de andere zijde ontstond er eveneens groot alarm, m. n. in de liberale en socialistische pers. Het ene blad achtte het geenszins bewezen, dat er sprake was van een noodtoestand in de schoenindustrie, het andere beweerde, dat de schoenen nu peperduur zouden worden, terwijl de Telegraaf slechts zwendelarij en bedriegerij verwachtte, waardoor de kleine man het zwaarst zou worden getroffen. Ook in de reacties in de Tweede Kamer kwam duidelijk naar voren, dat het vrijhandelsbeginsel nog diep zat ingeroest in de Nederlandse gedachtengang, maar de Regering wist nu de coalitiemeerderheid achter zich en op 3 Mei kon Brabant terecht juichen, toen ook de Eerste Kamer het wetsontwerp had aangenomen. Doch ook nu was men er nog niet. Nog tot 29 Juni werd aan Duitsland de kans gegeven zijn voorraden in Nederland verder aan te vullen. Het land der traditionele vrijhandel had nog te weinig ervaring in protectie om vlot maatregelen te kunnen nemen.

## *2. Het effect van de Schoenenwet.*

„Door ons kan op voordracht van Onzen Minister van Handel en Nijverheid worden bepaald, dat de invoer van schoenwerk is verboden, tenzij aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan. De vaststelling van die voorwaarden geschiedt bij algemeene maatregel van bestuur op voordracht van Onzen Minister van Handel, Arbeid en Nijverheid en nadat daarover een door Ons te benoemen commissie zal zijn gehoord”.

Aldus luiden de beide eerste zinnen van artikel 2 van de schoenenwet. In hetzelfde artikel van deze kleine wet wordt verder nog bepaald, dat zij, die willen invoeren, de kosten voor het verkrijgen van een vergunning moeten vergoeden, terwijl

nog een drietal artikelen gewijd zijn aan straffen op grond van overtredingen. Deze bepalingen werden van kracht daags na de afkondiging der wet op 6 Mei 1923 en zouden vervallen met ingang van 1 Januari 1924. Het departement had echter welhaast twee maanden nodig, vooraleer het deze wet in werking kon doen treden, doch eindelijk op 29 Juni was dan de invoer inderdaad aan banden gelegd. Het was een waardecontingentering. De importeurs mochten 25 % invoeren van het gemiddelde bedrag van hun invoer over de jaren 1920, '21 en '22. Als richtlijn stond de Regering voor ogen een vierde deel van de invoer van 1922. De toegewezen consenten waren weliswaar geringer, maar het resterende deel dacht men te gebruiken om prijsregulerend op te treden en om de landen met een vaste valuta te kunnen bevoordelen. Schoenen met rubberzolen werden daarenboven geheel vrij gelaten.

Een andere bijzonderheid van deze contingentering was de eis, welke verbonden was aan het verkrijgen van een consent, nl. om voor zes maal dat bedrag te kopen bij de Nederlandse industrie. Deze eis werd nadien drie maal verlaagd, zodat men ten slotte nog slechts voor een vierde deel van het geïmporteerde in Nederland zelf behoefde te bestellen. De bedoeling was natuurlijk de importeur de weg naar de Nederlandse industrie weer te leren.

Al spoedig bleek, dat de schoenenwet te kort van duur zou zijn om de beoogde uitwerking te bereiken. Immers zeer grote voorraden waren opgeslagen en men hoopte zonder veel tussentijdse aankopen dit halve jaar te kunnen overbruggen. Het Kabinet was echter door de afstemming van de vlootwet demissionair geworden, zodat, zo lang de Kabinetscrisis voortduurde, geen verlengingsvoorstel was te verwachten. Daarom nam de Brabantse afgevaardigde Fleskens hiertoe het initiatief en nog net op tijd, op 27 December hechtte ook de Eerste Kamer hieraan haar goedkeuring. Een nieuw verlengingsvoorstel, ditmaal weer van Minister Aalberse, ondervond in de Kamer veel vertraging, zodat in de plaats daarvan een nieuwe schoenenwet tot stand moest worden gebracht. Deze werd op 28 Juli 1924 door H.M. de Koningin getekend, doch behoefde niet meer te worden toegepast, al bleef zij van kracht tot 1 Juli 1925. De eerste schoenenwet was trouwens sinds 15 Juni 1924 al buiten werking geweest, wijl er van een abnormale concurrentie geen sprake meer was. Wel werd door de toeneming der invoer na het buiten werking stellen der wet de tot stand koming der nieuwe wet gerechtvaardigd, om, wanneer het nodig mocht worden, onmiddellijk te



kunnen ingrijpen. Immers de schoenindustrie was nog te weinig hersteld van de toegebrachte slagen, dan dat zij andermaal een ongebreidelde concurrentie zou kunnen hebben doorstaan.

De importeurs van schoenen vroegen na 29 Juni 1923 aanvankelijk maar weinig consentsen aan, immers de voorraden waren voorlopig nog voldoende. Eerst toen het waarschijnlijk werd, dat het parlement het verlengingsvoorstel Fleskens zou aanvaarden, liet men iedere reserve varen en werden ruime voorjaarsorders geplaatst bij de Nederlandse industrie.

Bij 132 fabrieken heeft men de invloed van de schoenenwet nagegaan. Het bleek, dat deze fabrieken op 1 Januari 1923 slechts werkten op 34 % van hun productiecapaciteit en 54 % van de volle arbeiderscapaciteit. Op 1 Juli 1923 waren deze percentages gestegen tot respectievelijk 45 en 68, op 1 Januari 1924 tot 66 en 81 en op 1 Mei 1924 tot 78 en 91. In deze beide laatste percentages zijn echter van 15 ondernemingen de gegevens niet meer verwerkt. In Mei 1924 was de weekproductie der 117 genöqueteerde bedrijven ruim verdubbeld sinds de inwerkingtreding der schoenenwet. Doordat men nu een groter deel van zijn capaciteit kon inschakelen, bleek het mogelijk het oude prijsniveau volkomen te handhaven. De rationalisatie kwam nu immers beter tot haar recht. De voorspellingen, dat de beschermende maatregelen de prijzen zouden doen stijgen, zijn dan ook niet bewaarheid. Onder invloed van de binnenlandse concurrentie gingen de prijzen zelfs geleidelijk omlaag tot 1927 toe.

De kleine man werd dus allerminst het slachtoffer van de schoenenwet. De werkloosheid onder de lederbewerker nam in enige belangrijke schoencentra af van 682 op 1 Juli 1923 tot 408 op 1 Januari 1924 en tot nog slechts 52 op 10 Mei 1924.

De gunstige werking van de schoenenwet werd ook gestimuleerd door het monetaire herstel in Duitsland, waar op 15 November 1923 de Rentenmark was ingevoerd en men geleidelijk terugkeerde naar normale verhoudingen. Repressaillemaatregelen van het buitenland bleven al evenzeer uit, jzelfs kon Minister Aalberse op 18 Juli 1924 in de Eerste Kamer verklaren, dat hij de wet ook dienstbaar had kunnen maken aan de behartiging der belangen van de Nederlandse Land- en Tuinbouw in het buitenland. Ook was de regering in staat geweest aan Groot Britannië en België wederom een groter aandeel in de schoenenimport te verschaffen, zoals ook blijkt uit de cijfers van tabel 31.

Omdat het jaar van werking der schoenenwet allerminst samenvalt met een kalenderjaar, kunnen we de omvang der

Tabel 31.

INVOER VAN ONDER DE SCHOENENWET  
VALLEND SCHOENWERK.

In duizendtallen guldens.

| Land van herkomst | 1 Juli 1923—Mei 1924 | Overeenkomstige maanden in 1922 |
|-------------------|----------------------|---------------------------------|
| Duitsland         | 1.475                | 9.355                           |
| Tsjecho-Slowakije | 159                  | 768                             |
| Groot Brittannië  | 1.029                | 1.714                           |
| België            | 227                  | 59                              |
| Totaal            | 3.436                | 13.171                          |

productie in dit jaar onmogelijk vaststellen. Uit de productie-statistieken van het voorafgaande en het volgende hoofdstuk (de tabellen 26 en 34) blijkt echter duidelijk, dat de gunstige wending in deze periode moet zijn ingetreden. De totale productie der bedrijven, welke minstens 1.000 paren vervaardigden, steeg immers van 4.473.000 paren in 1922 tot 4.600.000 paren in 1923 en 7.306.000 paren in 1924. Bij de ondernemingen met een minimum jaarproductie van 5.000 paren steeg daarnaast het aantal arbeiders van 5.322 op 15 September 1922 tot 6.349 op dezelfde datum in 1923 en tot 8.310 in 1924.

Doordat de prijzen in deze jaren nog verder bleven dalen, is de toeneming van de waarde der gemiddelde productie per onderneming veel geringer. In 1922 bedroeg deze nl. 93.000 gulden en in 1924 ruim 101.000 gulden. In het eerste halfjaar van 1924 was het echter een voordeel voor de industriëlen, dat overeenkomstig de collectieve arbeidsovereenkomst de lonen met 5 % verlaagd werden in overeenstemming met de daling der indexcijfers van de groot- en kleinhandelsprijzen. Na afloop dezer periode kwamen zij echter door een tegenovergestelde prijsbeweging weer te liggen op het niveau van 1 Januari 1923. Wel bleef het voor de tot de arbeidsovereenkomst toegetreden ondernemers een bezwaar, dat verschillende ondernemers, vooral kleineren, zich afzijdig hielden. Intussen traden nu ook de Christelijke arbeiders toe tot de collectieve overeenkomst.

### 3. In Kaatsheuvel matig herstel.

Het herstel, dat de schoenenwet gebracht heeft aan de Kaatsheuvelse industrie, zal zeker niet onwelkom zijn geweest, doch



het grote aandeel, dat het dorp in 1917 verworven had in de Nederlandse schoenindustrie, bleek nu definitief verloren. De schoenenwet heeft Kaatsheuvel niet meer vermogen te herstellen in zijn vorige positie, zij bracht geen relatieve winst. Het volgende staatje zal dit duidelijk maken.

Tabel 32.

DE VERHOUDING TUSSEN DE VOORNAAMSTE  
PRODUCTIECENTRA, 1921—1924.

ONDERNEMINGEN MET EEN JAARPRODUCTIE VAN MINSTENS 1.000 PAREN.

a. Naar het aantal paren, in % van de rijksproductie.

| Centra        | 1921 | 1922 | 1923 | 1924 |
|---------------|------|------|------|------|
| Kaatsheuvel   | 12,1 | 11,0 | 12,5 | 11,2 |
| Waalwijk      | 12,1 | 13,0 | 13,8 | 14,5 |
| Dongen        | 11,3 | 11,3 | 10,8 | 9,6  |
| Tilburg       | 13,2 | 11,0 | 10,7 | 13,4 |
| Oisterwijk    | 6,3  | 6,1  | 8,4  | 7,7  |
| Nijmegen e.o. | 4,8  | 5,8  | 7,4  | 7,4  |

b. naar de waarde, in % van de rijksproductie.

|               |      |      |      |      |
|---------------|------|------|------|------|
| Kaatsheuvel   | 11,5 | 10,7 | 11,4 | 10,7 |
| Waalwijk      | 17,9 | 20,1 | 21,2 | 21,5 |
| Dongen        | 12,4 | 12,6 | 11,7 | 11,2 |
| Tilburg       | 11,4 | 9,5  | 8,1  | 10,0 |
| Oisterwijk    | 4,7  | 4,6  | 7,4  | 6,3  |
| Nijmegen e.o. | 2,1  | 2,5  | 3,3  | 3,3  |

Hieruit blijkt immers, dat het aandeel van Kaatsheuvel naar de hoeveelheid der geproduceerde paren in 1924 nog 0,9 % van de rijksproductie lager is dan in 1921, het aandeel naar de waarde 0,8 %. In Waalwijk daarentegen is er in deze jaren een belangrijke winst, terwijl Tilburg tijdelijk verloren terrein voor een groot deel weet te heroveren. Nijmegen boekte een aanmerkelijke vooruitgang, terwijl Oisterwijk zijn winst niet geheel kon handhaven in 1924. Het grootste verlies in 1923 en 1924 was voor Dongen. Sinds 1922 liep het aandeel naar de hoeveelheid van dit dorp terug met 1,7 %, naar de waarde met 1,4 %. Kaatsheuvel stond dus geenszins alleen.

Het definitieve verlies was echter meer voelbaar voor het dorp

in zijn geheel dan voor hen, die aan de productie bleven deelnemen. Het aantal ondernemingen, welke minstens 1.000 paren per jaar vervaardigden, nam zelfs van 1922 tot 1924 weer toe met 11, nl. tot 75. In 1917 waren het er echter 132 geweest.

Voor de kleinste ondernemers brak met de schoenenwet daarenboven een zeer zorgelijke tijd aan. Immers de grondstoffenprijzen stegen, maar doordat de grotere ondernemingen thans een geringere onderbezetting hadden, behoeften zij hun prijzen niet mede te laten stijgen. Veeleer bracht de scherpe binnenlandse concurrentie een neiging tot prijsdaling. Voor de kleine baas lagen de problemen echter anders. Hij bezat geen kapitaalgoederen, zijn kostprijs werd bijna uitsluitend bepaald door de prijzen der grondstoffen en zijn eigen arbeidsloon. Gingen de grondstoffenprijzen omhoog, zonder dat hij zijn prijzen kon verhogen, dan werd zijn eigen, meestal toch reeds karig inkomen aangetast. Enige kleine bazen moesten dan ook in deze jaren hun bedrijfje staken. Zij traden in dienst bij grotere ondernemingen.

Een andere zorg was de debacle van de Hanzebank, waar velen uit deze streken verlies door leden. Gelukkig heeft dit echter slechts zelden catastrophale gevolgen gehad. De rekeningen bij de andere banken namen nu toe. Een derde moeilijkheid voor Kaatsheuvel was de altijd nog aanhoudende wanbetaling van vele winkeliers. Toch mag men alles bijeen deze tijd voor Kaatsheuvel niet ongunstig noemen. Een goede zijde van de binnenlandse concurrentie was het, dat vele ondernemers genoopt werden ter wille van de kostprijsverlaging te zoeken naar een meer economische bedrijfshuishouding.

Vanzelfsprekend brak nu ook voor de arbeiders een betere tijd aan. Misschien was de werkloosheid in geen enkel schoenencentrum zo hoog geweest als in Kaatsheuvel. Van de 682 werkloze schoenarbeiders der voornaamste productiecentra waren er althans op 1 Juli 1923 225 afkomstig uit de gemeente Loon op Zand, tegen bv. slechts 22 uit Dongen en slechts 115 uit de Langstraat (Waspik, Sprang-Capelle, Waalwijk en Drunen). Op 1 Januari van het volgende jaar was de werkloosheid in Loon op Zand gedaald tot 135 schoenarbeiders en in Dongen tot 7. In de Langstraat zou het aantal echter gestegen zijn tot 119. Op 10 Mei 1924 werden er noch te Loon op Zand, noch in de Langstraat werklozen onder de schoenarbeiders geregistreerd, in Dongen daarentegen op deze dag weer 10. Gezien het feit, dat er in September weer 102 geheel en 241 gedeeltelijk werkloze schoenarbeiders in de gemeente Loon op



Zand geteld werden, lijkt het ons niet geheel uitgesloten, dat er op 10 Mei in deze gemeente geen telling had plaats gehad. Het is mogelijk, dat er nog meer onjuistheden schuilen in deze cijfers. Toch mag worden aangenomen, dat in Mei 1924 de werkloosheid in ieder geval zeer gering is geweest, aangezien deze ook elders toen van weinig betekenis was.

## HOOFDSTUK VI.

## OP EIGEN KRACHTEN VERDER.

15 JUNI 1924—DERDE KWARTAAL 1930.

*1. Geleidelijke vooruitgang.*

De periode tussen de functionering van de schoenenwet en de grote crisis van het jaar 1930 is voor de Nederlandse schoenindustrie waarschijnlijk de meest gunstige tijd geweest tussen de beide wereldoorlogen met uitzondering van het jaar 1939, ook al deden in deze jaren de gebreken in onze schoenindustrie zich nog terdege gevoelen. Aanvankelijk liet de ontwikkeling zich zelfs allerminst gunstig aanzien. De bedrijven waren immers nog te weinig hersteld om op eigen kracht andermaal een concurrentie als voor enige jaren te kunnen doorstaan. Minister Aalberse deelde dan ook op 18 Juli in de Eerste Kamer mede, dat hij rekening hield met de mogelijkheid de nieuwe schoenenwet in werking te moeten laten treden, wanneer de invoer weer zou blijven toenemen. In de eerste helft van Juli was zij immers het dubbele geweest van de laatste vijftien dagen voor de buitenwerking stelling der schoenenwet.

Toch kwam het gelukkig niet meer zo ver. Het algemene herstel in de economische toestand strekte zich ook uit tot de schoenindustrie, de valutaverhoudingen waren verbeterd en ook in Duitsland was de sanering geslaagd, zodat er zelfs weer sprake was van enige export naar dit land. De verlaging der steenkolenprijzen en de iets mildere toepassing der arbeidswet misten in ons land evenmin hun uitwerking, al hoorde men daarnaast nog klachten in ondernemerskringen over de zware belastingdruk en de toenemende sociale lasten. Dat er nu echter een wezenlijke verbetering was ingetreden, blijkt wel uit het feit, dat de werkloosheid zich voortaan beperkte tot de normale seizoenswerkloosheid en dat men hier en daar zijn fabriek begon uit te breiden. De vooruitgang openbaarde zich in deze periode voorts in mechanisatie en toeneming der gemiddelde bedrijfsgrootte, waaraan onverbiddelijk de consequentie was verbonden, dat de zwakke achterblijvers werden uitgeschakeld. Vooral het handwerk ondervond hiervan de weerslag.



Enige vergelijkingscijfers tussen 1924 en 1930 zullen het hovenstaande verduidelijken:

|                                  | 1924      | 1930      |
|----------------------------------|-----------|-----------|
| ondernemingen 100—999 paren:     | 252       | 169       |
| ondernemingen 1.000—4.999 paren: | 147       | 109       |
| ondernemingen > 4.999 paren:     | 198       | 198       |
| ondernemingen                    | 7.400.000 | 9.700.000 |
| type-arbeiders:                  | 9.733     | 11.308    |
| primair vermogen in p.k.:        | 5.087     | 6.154     |

Het aantal type arbeiders is genomen van die bedrijven, welke minstens vijf type-arbeiders in dienst hadden (een type-arbeider = 300 arbeidsdagen), het primair vermogen der krachtwerktuigen van de ondernemingen, welke minstens 5.000 paren per jaar produceerden. De productie is van alle ondernemingen. Ondanks het feit, dat er niet minder dan 121 kleine ondernemingen uitvielen, namen productie, werkgelegenheid en mechanisatie in deze zes jaren dus beduidend toe.

De gemiddelde productie per onderneming steeg terzelfder tijd van 35 tot 47.000 paren en van 169 tot 209.000 gulden onder de bedrijven van de hoogste categorie. De gemiddelde bedrijfs-grootte nam dus ongeveer 30 % toe. Deze ontwikkeling zal in de nu volgende crisis- en depressiejaren nog grotere vormen gaan aannemen.

De plattelandsenquête van de Directie van den Arbeid gaf ons omstreeks 1910 een diepgaand inzicht in de structuur van het schoenbedrijf in die dagen. Het moet worden betreurd, dat sindsdien een dergelijk onderzoek niet meer gehouden is. Wel weten wij, dat het kleinbedrijf zich, zij het dan ook op beduidend lagere schaal, tussen de beide wereldoorlogen nog heeft weten te handhaven, hierbij gesteund door de opkomst van de electro-motor, welke krachtsopwekking op kleine schaal mogelijk maakte. De zgn. manufactures, waarin alles met de hand werd voortbewogen, gingen steeds meer verdwijnen, hoewel het andere euvel van deze zaken, het gebruik van verouderde machines, bij menig klein bedrijf bleef bestaan. Ook de huisarbeid kwam in deze jaren nog voor, statistische gegevens omtrent zijn omvang en ontwikkeling ontbreken evenwel. Van de kleine baasjes tenslotte weten wij, dat zij uitstierven, doch dat er ook van hen een zeker aantal wist stand te houden ondanks de moeilijke omstandigheden.

Voor de indeling der bedrijven zijn wij nu aangewezen op de indelingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In deze

periode heeft dit bureau naast de bovengenoemde indeling overeenkomstig de jaarproductie ook een onderscheid gemaakt tussen machinale bedrijven en handbedrijven. Bij gebrek aan gegevens rekent het bureau tot deze laatste categorie niet alleen de bedrijven, welke nog geen 4 p.k. primair vermogen ter beschikking hebben, maar ook alle kleine zaken, welke minder dan 1.000 paren per jaar vervaardigden. Omtrent de structuur der ondernemingen worden wij door het C.B.S. overigens in het onzekere gelaten. In 1921 telde het Centraal Bureau op deze wijze 524 handbedrijven, in 1925 nog 430 en in 1930 niet meer dan 296. Het aandeel in de landsproductie van deze groep ondernemingen daalde van 13,9 % tot respectievelijk 11,1 en 6,3 %.

Een nieuwe indeling, welke het C.B.S. in 1930 invoerde overeenkomstig de mate, waarin de bedrijven zijn gemechaniseerd, biedt ons de mogelijkheid van de bedrijven met een jaarproductie van minstens 5.000 paren nog de volgende onderverdeling te maken:

Tabel 33.

TECHNISCHE STRUCTUUR DER SCHOENFABRIEKEN MET  
EEN JAARPRODUCTIE BOVEN 4.999 PAREN IN 1930.

|                                                                               | Aantal<br>bedrijven | Jaarprod. in<br>1000 p. | Jaarproduc-<br>tie per<br>bedrijf | Jaarproduc-<br>tie per<br>arbeider op<br>15 Sept. |
|-------------------------------------------------------------------------------|---------------------|-------------------------|-----------------------------------|---------------------------------------------------|
| a. bedrijven zon-<br>der mechanische<br>drijfkracht                           | 3                   | 21                      | 7.000                             | —                                                 |
| b. bedrijven met<br>mechanische drijf-<br>kracht doch zon-<br>der zwikmachine | 47                  | 390                     | 8.297                             | 1.266                                             |
| c. bedrijven met<br>zwikmachines<br>doch zonder over-<br>haalmachines         | 55                  | 1.115                   | 20.271                            | 960                                               |
| d. bedrijven met<br>zwik- en over-<br>haalmachines                            | 99                  | 7.803                   | 78.818                            | 859                                               |

Het totale aantal bedrijven in deze statistiek is echter groter dan het aantal ondernemingen van een gelijke jaarproductie,



dat wij boven reeds hebben overgenomen uit de productie-statistiek (zie ook tabel 34), terwijl de totale productie dezelfde is. Dit wijst erop, dat enige der daarin genoemde ondernemingen uit verschillende bedrijven moeten zijn samengesteld. Tabel 33 wijst overigens uit, dat het overgrote deel der productie stamt van een honderdtal volledig gemechaniseerde bedrijven. De productie per arbeider is echter groter bij de minder gemechaniseerde bedrijven, wat er op wijst, dat deze zich relatief meer toeleggen op de vervaardiging van het lichtere schoeisel.

Veranderingen in de statistiek zijn echter niet altijd verbeteringen. Zo geeft het Centraal Bureau voor de Statistiek tot 1926 bv. de verkoopwaarde der productie zowel van bedrijven met een minimumproductie van 1.000 paren als van bedrijven, welke tenminste 5.000 paren per jaar produceren. Nadien beperkt het Centraal Bureau zich tot deze laatste categorie. Wij kunnen

Tabel 34.

## PRODUCTIESTATISTIEK 1924—1930.

a. Ondernemingen met een jaarproductie van 1.000 tot 4.999 paren.

| Jaar | Aantal onder-nemingen | productie × 1.000 paren | productie × 1.000 gulden | Waarde per paar schoenen in gulden | Indexcijfers prijzen der grondst. voor lederwaren <sup>1)</sup> |
|------|-----------------------|-------------------------|--------------------------|------------------------------------|-----------------------------------------------------------------|
| 1924 | 147                   | 344                     | 1,513                    | 4,40                               | 101,5                                                           |
| 1925 | 142                   | 341                     | 1,559                    | 4,57                               | 107,2                                                           |
| 1926 | 124                   | 310                     | 1,366                    | 4,41                               | 85,3                                                            |
| 1927 | 121                   | 308                     | —                        | —                                  | —                                                               |
| 1928 | 123                   | 305                     | —                        | —                                  | —                                                               |
| 1929 | 119                   | 311                     | —                        | —                                  | —                                                               |
| 1930 | 109                   | 280                     | —                        | —                                  | —                                                               |

b. Ondernemingen met een jaarproductie van minstens 5.000 paren.

|      |     |       |        |      |       |
|------|-----|-------|--------|------|-------|
| 1924 | 198 | 6.962 | 33.372 | 4,79 | 101,5 |
| 1925 | 191 | 6.823 | 32.345 | 4,74 | 107,2 |
| 1926 | 200 | 7.648 | 35.979 | 4,70 | 85,3  |
| 1927 | 196 | 8.146 | 38.010 | 4,67 | 111,3 |
| 1928 | 206 | 9.054 | 43.761 | 4,83 | 133,6 |
| 1929 | 199 | 9.037 | 42.990 | 4,76 | 93,4  |
| 1930 | 198 | 9.328 | 41.463 | 4,45 | 77,0  |

<sup>1)</sup> 1926—1930 = 100.

daarom voor de waarde slechts tot 1926 een vergelijking treffen tussen deze beide grootteklassen.

Hoewel de gemiddelde waarde per paar schoenen in de kleinere bedrijven altijd nog blijft beneden die der grotere, is het verschil in 1926 nog slechts 29 cent tegen 39 cent in 1924. Wijst dit er misschien op, dat vooral de producenten van het goedkopere schoeisel deze groep kwamen te ontvallen? Opmerkelijk is het overigens, dat de schoenenprijzen zich tot 1928 weinig schijnen aan te trekken van de prijschommelingen van het leder.

Duidelijk manifesteert zich in deze periode de geleidelijke groei naar het grootbedrijf. In 1928, het gunstigste jaar, wordt de vermindering in het aantal ondernemingen onderbroken. Het aantal der ondernemingen met een geringere productie dan 1.000 paren is dit jaar echter gedaald van 235 tot 200, zodat er m. n. onder de kleinste ook dit jaar toch nog vele gesneuveld zijn.

De grote oorzaak van het verdwijnen der kleine bedrijven moet natuurlijk gezocht worden in de uitbreidingen der grote, welke gepaard gingen met steeds perfectere mechanisatie en rationalisatie en dus kostprijsverlaging. Reeds in 1924 begonnen ondernemers, die nog iets over hadden van de oorlogsverdiensten, hun bedrijven uit te breiden. Wie niet meer over kapitaals-reserves beschikte, kwam achterop. De leiding der grotere bedrijven ging bovendien steeds meer wetenschappelijk te werk. Naast rationalisatie kwam men voor de massa-productie ook tot normalisatie. Een sterk wapen in de hand der grotere bedrijven was daarnaast de mode.

Gedreven door de scherpe binnenlandse concurrentie verviel men in steeds dollere fantasieën. Het kleine bedrijf miste hiervoor doorgaans de nodige gespecialiseerde krachten. De vele variaties brachten daarenboven hoge kosten mede, welke eigenlijk slechts in ondernemingen, welke speciaal zijn ingericht op het luxe fabrikaat of op massaproductie, voldoende op de schoenen konden worden verhaald. Bij het nabootsen voor de goedkopere soorten was het voor de andere moeilijk de hoge productiekosten te compenseren. Bovendien bracht de mode het gevaar mede, dat men tot onverkoopbare voorraadvorming kwam. De schoen-industrie werd hierdoor dan ook meer en meer een seizoenbedrijf. Had men zijn productie verkocht, dan kon echter altijd nog in de winkels blijken, dat een bepaald model niet vlot van de hand ging. Deze modestroppen waren zodoende de oorzaak van een groot deel van de wanbetalingen der afnemers, zoals wij nog zullen zien.



## 2. Moeilijkheden in de handel.

Tussen de beide wereldoorlogen is de handel steeds een bron van velerlei moeilijkheden geweest voor de Nederlandse schoenindustrie. In de voorgaande hoofdstukken zagen wij, hoe de buitenlandse concurrentie in de eerste jaren na de oorlog de Nederlandse industrie welhaast tot de afgrond bracht van haar bestaan, en ook na het uitbreken van de crisis van 1929 moet men hierin wederom de voornaamste oorzaak zoeken van de slechte gang van zaken in de Nederlandse industrie, totdat de contingentering andermaal uitkomst bracht.

In de tussenperiode, welke wij thans behandelen, blijft de zwakke positie van de Nederlandse schoenindustrie in het internationale handelsverkeer voortdurend een bron van klachten. Hiernaast zijn het vooral de wantoestanden in de binnenlandse handel, welke de grootste zorgen baren. Bij beide zullen wij even stil staan.

Tabel 35.

### IN- EN UITVOER 1923—1930.

| Jaren | INVOER            |          |                       |          | UITVOER           |          |                       |          |
|-------|-------------------|----------|-----------------------|----------|-------------------|----------|-----------------------|----------|
|       | Lederen schoeisel |          | Rubber schoeisel e.a. |          | Lederen schoeisel |          | Rubber schoeisel e.a. |          |
|       | × 1.000 paren     | × f1.000 | × 1.000 paren         | × f1.000 | × 1.000 paren     | × f1.000 | × 1.000 paren         | × f1.000 |
| 1913  | —                 | 1.653    | —                     | 266      | —                 | 1.390    | —                     | —        |
| 1923  | 2.242             | 8.033    | 2.937                 | 3.126    | 68                | 410      | 46                    | 116      |
| 1924  | 1.137             | 4.061    | 3.454                 | 3.678    | 341               | 1.900    | 133                   | 216      |
| 1925  | 908               | 3.651    | 3.629                 | 3.922    | 272               | 1.559    | 68                    | 108      |
| 1926  | 936               | 3.808    | 3.454                 | 3.594    | 309               | 1.676    | 37                    | 63       |
| 1927  | 973               | 4.032    | 2.441                 | 2.546    | 447               | 2.364    | 24                    | 45       |
| 1928  | 1.137             | 4.637    | 3.344                 | 3.443    | 660               | 3.864    | 151                   | 210      |
| 1929  | 1.169             | 4.578    | 3.739                 | 3.812    | 549               | 3.338    | 61                    | 88       |
| 1930  | 1.270             | 4.573    | 3.929                 | 3.991    | 449               | 2.568    | 58                    | 89       |

Uit tabel 35 blijkt duidelijk, dat de uitvoer bij de invoer ten achter blijft, vooral bij het rubberschoeisel e.a. Tendele is dit hieruit te verklaren, dat de ingevoerde schoen hier niet vervaardigd werd, zoals vooral bij het niet lederen schoeisel het geval was, tendeले echter moet dit verschijnsel ook worden toegeschreven aan de ongunstige positie, waarin de Nederlandse schoen op

de internationale markt bleef verkeren; een doorlopende steen des aanstoots voor de ondernemers. Niet alleen bleef Nederland immers ten achter bij de invoerrechten en andere invoerbelemmeringen, maar ook nam het geen maatregelen tegenover de buitenlandse exportbegunstigingen.

Tot in den treure werd van ondernemerszijde herhaald, dat het, bij een volkomen passieve houding van de overheid op het gebied der handelspolitiek, onbillijk was met hoge belastingen en sociale lasten de Nederlandse industrie in een ongunstiger positie te brengen. Dit werd te ernstiger, toen het einde van 1929 de grote internationale beurscrisis had gebracht, de tolmuren steeds hoger werden opgetrokken en de buitenlandse export sterk werd bevoordeeld. De Nederlandse schoenindustrie moest meedoen met de goedkopere productie en ondervond steeds sterker het nadeel van de talrijke sociale lasten, welke op de importschoen niet drukten. De 8 % invoerrechten wogen niet op tegen de gunstige positie, waarin de buitenlandse concurrenten verkeerden.

De cijfers van tabel 35 weerspiegelen deze toenemende buitenlandse druk. Een scherpe stijging van de invoer na 1927 en na het volgende jaar ook een daling van de uitvoer.

Tenslotte toont deze tabel nog aan, dat de Nederlandse exportschoen over het algemeen van een duurder prijsklasse was dan de schoen, welke hier werd geïmporteerd. Uit de statistieken valt echter niet op te maken, in hoeverre dat geweten moest worden aan kwaliteitsverschil en in hoeverre aan verschillen in de soort der schoenen. Veelal meende men, dat de geïmporteerde schoen gemiddeld van een lagere kwaliteit was. Dit was zeer zeker het geval tijdens de grote crisis rond 1930.

Het gevolg van de slechte kansen voor de Nederlandse schoen in het buitenland was, dat de concurrentiestrijd in het binnenland er des te feller door werd. De ondernemingen, welke zich op de export wilden toelleggen, werden zodoende weer op de Nederlandse markt aangewezen en daarenboven was de import van het niet lederen schoeisel sinds 1913 buiten alle verhoudingen gestegen. Op dit gebied had de Nederlandse export practisch niets te beduiden. De import betekende voor de Nederlandse industrie echter een verzwaring der concurrentiestrijd.

In deze concurrentiestrijd werd door menig fabrikant de noodzakelijkheid om de binnenlandse handel gezond te houden uit het oog verloren. Men zat reeds met de erfenis van de valutaconcurrentiestrijd, toen vele Nederlandse winkeliers zware verliezen hadden geleden en hun gezonde financiële basis, zo die



al aanwezig was geweest, hadden verloren. Vooral in de grote steden waren er teveel schoenwinkels geweest. Ondanks het feit, dat zij als paddestoelen uit de grond rezen, hadden zij zich door het hoge prijsniveau de eerste jaren na de oorlog nog vrij goed staande kunnen houden. Toen prijzen en omzetten echter terugliepen, ontstonden er enorme verliezen. Dit werd nog erger door de vliegende winkels, welke de minderwaardige Duitse schoenen voor een spotprijs aan de man brachten, en ook het opkomende grootwinkelbedrijf bedreigde het bestaan der middenstandszaken. Tengevolge van deze felle concurrentie gingen de fabrikanten er steeds meer toe over ook aan de zwakke winkeliers uitgebreide betalingsfaciliteiten te verlenen. Het gevolg was, dat reeds in de tweede helft van 1924 wanbetalingen, faillissementen en onderhandse accoorden schrikbarende afmetingen aannamen.

Bovendien liet de kleine, weinig kapitaalkrachtige winkelier zich vaak verleiden tot het aanleggen van grote voorraden. De mode maakte immers een grote verscheidenheid noodzakelijk. De geringe winstmarge bleek dan echter welhaast steeds ontoereikend om de modestroppen te dekken. Bij de geringste tegenslag kwam men voor financiële moeilijkheden. Sommige fabrikanten, die hun productie, koste wat het koste, wilden opvoeren, gingen over tot het oprichten van eigen winkelzaken, maar ook dit viel dikwijls tegen. Alles bijeen was het onbegrijpelijk, dat de industrie deze moeilijkheden nog doorstond, aangezien de prijzen toch al reeds zeer laag waren. Zeker is het verdwijnen van menig bedrijf te wijten geweest aan de betalingsmoeilijkheden der afnemers. Ook de gebrekkige vakkennis en administratieve onderlegdheid van vele winkeliers speelde bij dit alles een rol.

En juist de zwaksten onder hen verkregen dikwijls de grootste faciliteiten van de ondernemers, die hun afzet tegen elke prijs wilden forceren, daartoe dikwijls gedwongen door een tot stand gebrachte uitbreiding van de fabriek. Dezen werden hierdoor vaak gebracht tot inwilliging van de meest uiteenlopende wensen hunner afnemers, zonder voldoende na te gaan, of er wel gezonde zakelijke motieven voor waren. De modellen gingen elkander in steeds sneller tempo afwisselen, men bracht zgn. speciaal schoenwerk voor gevoelige voeten, hoewel de speciale voordelen niet altijd aanwezig waren. En als er van de prijs niets meer af kon, ging men de kwaliteit verminderen of tenslotte leveren beneden de kostprijs. Zo zouden de geforceerde uitbreidingen vele ondernemers uiteindelijk noodlottig worden.

Vanzelfsprekend waren de wanbetalingen voor de kleine en weinig kapitaalkrachtige ondernemingen over het algemeen ernstiger dan voor de zaken, die over behoorlijke kapitaalreserves beschikten, dit te meer omdat de banken vanaf het begin der jaren twintig aanmerkelijk stroever waren geworden in hun credietverlening. Het meest werden echter door wanbetalingen de kleine baasjes in hun bestaan getroffen. Dikwijls hadden dezen slechts een of twee afnemers, waarvan zij bijgevolg volkomen afhankelijk waren. Bovendien werden zij ook veel ernstiger getroffen door de prijsschommelingen in de grondstoffen. Toen in 1927 de lederprijzen stegen, hadden zij zich hiertegen niet tijdig kunnen dekken en ook konden zij niet, zoals sommige grotere ondernemingen deden, een uitweg zoeken in het brengen van een nieuw product. Wanneer de hogere prijzen van het leder echter niet op een of andere wijze konden worden doorberekend in de prijzen van de schoenen, had dit nog al eens de gehele of gedeeltelijke stillegging van het bedrijf tot gevolg.

Alles bijeen kostte deze ontwikkeling in de richting van het grootbedrijf aan het vijfde deel van de bestaande ondernemingen het leven. Mag deze periode dan ook over het geheel genomen al niet ongunstig worden genoemd, onder de zwakke en kleine ondernemingen vroeg ook zij haar offers.

### 3. *Toeneming der werkgelegenheid, afgeremd door de rationalisatie.*

Ww hebben gezien, dat de productie van 1924 tot 1930 steeg van bijna zeven en een half tot ruim negen en een half miljoen paren, terwijl het aantal type-arbeiders slechts opklom van 9.733 tot 11.308. In zijn rapport over de ontwikkelings-tendenzen in de Nederlandse schoenindustrie heeft het Economisch Technologisch Instituut bij benadering berekend, dat de jaarproductie per type-arbeider in 1922 664 paren bedroeg, in 1925 757 paren, in 1928 865 paren en in 1930 878 paren <sup>1)</sup>.

Deze toeneming van de productie per arbeider wijst op voortschrijdende rationalisatie en mechanisatie, hoewel ook verandering van het product een rol speelde. Hiernaast blijkt het, dat in deze tijd het gemiddeld primair vermogen, uitgedrukt in p.k. per duizend paren geproduceerde schoenen, eerder een neiging toont tot dalen dan tot stijgen. In 1921 bedroeg dit nl. 1,12 p.k. in 1925 0,73, in 1928 0,60 en in 1930 0,66 p.k. Verklaring hiervoor

1) Blz. 15, tabel 10<sup>e</sup>.



kan gelegen zijn in de verschuiving naar meer eenvoudige schoenensoorten en in een rationeler en vollediger gebruik van de machines.

Een ander gevolg van de mechanisatie en rationalisatie is het steeds stijgend aandeel van de vrouwen in het fabriekspersoneel. Van 25,3 % in 1924 stijgt het tot 27,6 % in 1930. In de crisissen depressiejaren zal dit verschijnsel zich nog verder doorzetten, zoals wij zullen zien, en een van de oorzaken worden van de toenemende werkloosheid onder de mannen. Het totale personeel op 15 September steeg in deze jaren met ruim 15 %, nl. van 8.890 in 1924 tot 9.657 in 1927 en 10.441 in 1930 bij de ondernemingen, welke tenminste 5.000 paren per jaar vervaardigden.

Het Collectief Arbeidscontract, dat in 1922 gesloten was tussen de R. K. Bond van Schoenfabrikanten en de arbeiders, kwam in de loop van 1926 te vervallen wegens opheffing van deze werkgeversbond, welke zich kort tevoren nog zulke grote verdiensten had verworven in de strijd voor de beperking van de schoeneninvoer en door de organisatie van de grote schoenententoonstelling te Waalwijk in 1925. Op 1 Juli 1924 waren de lonen weer op het niveau van 1923 gekomen en was de loondaling van 5 % overeenkomstig het indexcijfer van handelsprijzen wederom teniet gedaan. Ook over 1925 bleven deze lonen van kracht.

In 1927 werd in Tilburg de Federatie van Nederlandse Schoenfabrikanten opgericht. Hierop komen we in het volgende hoofdstuk nader terug. Deze federatie begon onmiddellijk te ijveren voor een nieuwe collectieve arbeidsovereenkomst, welke in 1928 tot stand kwam en op 1 Januari 1929 in werking trad.

Voor de mannen van 21 tot 60 jaar onderscheidde deze arbeidsovereenkomst wederom drie loonklassen, nl. voor geschoolden (I), geoefenden (II) en ongeschoolden (III).

Tabel 36 geeft een vergelijking van enige minimumweeklonen van deze arbeidsovereenkomst met de overeenkomstige weeklonen der vorige overeenkomst, zoals deze vanaf 1 Juli 1924 van kracht waren.

Over het algemeen liggen de lonen voor de mannelijke arbeiders in 1929 tussen de voormalige lonen voor steden en platteland in. De lonen voor jongens en meisjes van 15 jaar liggen lager dan de plattelandslonen van 1924. Hetzelfde geldt ook voor de vrouwen van 21 jaar en ouder.

De stuk- en tarief lonen moesten zo gesteld worden, dat minstens 10 % boven het minimumloon kon worden verdiend. De wachtgeldregeling bepaalde, dat minstens 70 % moest worden

Tabel 36.

## MINIMUMWEEKLONEN IN GULDENS 1924 en 1929.

|                  | 1 Juli 1924 |            | 1 Jan. 1929 |
|------------------|-------------|------------|-------------|
|                  | steden      | platteland |             |
| Mannen           |             |            |             |
| 15 jaar          | 7,50        | 6,80       | 5,28        |
| 18 jaar          | 13,40       | 12,20      | 12,48       |
| 21—60 jaar III   | 18,80       | 17,10      | 18,—        |
| II               | 21,70       | 19,80      | 20,50       |
| I                | 24,70       | 22,50      | 23,—        |
| Vrouwen          |             |            |             |
| 15 jaar          | 5,90        | 5,90       | 5,28        |
| 18 jaar          | 8,60        | 8,60       | 8,64        |
| 21 jaar en ouder | 10,80       | 10,80      | 10,56       |

uitbetaald, tenzij de werkgever gebruik maakte van zijn recht, de dienstbetrekking op te zeggen. Voor kinderen beneden 14 jaren werd vanaf het vierde kind een kindertoeslag ingevoerd van 75 cent per week.

Hoewel de Waalwijkse fabrikantenvereniging bezwaar maakte tegen ondertekening van het contract, zolang nog belangrijke fabrieken zich afzijdig hielden, werd de bovenstaande loonregeling toch ook door haar aangehouden.

Tezamen met de arbeiders richtte de nieuwe federatie tot de Minister van Arbeid, Handel en Nijverheid het verzoek om gedurende 13 weken in het jaar 53 uur te mogen werken. Dit verzoek werd ingewilligd voor de arbeiders van 16 jaar en ouder o.a. onder de voorwaarde, dat over het gehele jaar de werktijd niet hoger zou zijn dan 2.500 uren en dat na een periode van overuren een gelijke periode zou volgen, waarin tenminste 40 uren per week zou worden gewerkt.

Hiermede was tegemoetgekomen aan de moeilijkheden van de industrie in verband met de seizoenswisselingen. In het voorjaar van 1929 werd door toedoen der Federatie bovendien een bedrijfsvereniging opgericht tot uitvoering van de ziekteverzekering in de Nederlandse schoenindustrie. Men wilde voor het in werking treden der ziekwet het uitvoeringsapparaat klaar hebben.

Het C.B.S. heeft over 1924 en 1929 een enquête ingesteld bij 15 ondernemingen om het aandeel te bepalen van de lonen en salarissen in de kostprijs. In 1924 bleek dit aandeel 28,8 % en



in 1929 27,8 % te zijn. Dit is belangrijk minder nog dan de helft van het aandeel, dat de grondstoffen en de machinehuur en -afschrijving in de kostprijs hadden, nl. 59,9 % in 1924 en 61,9 % in 1929. Prijschommelingen van de grondstoffen waren in deze jaren voor de schoenindustrie dus van meer betekenis dan wijzigingen in de loonschaal. Door de daling in de lederprijzen en het lagere lederverbruik per paar schoenen wordt in de jaren dertig het aandeel van de grondstoffen in de kostprijs echter steeds geringer en het aandeel van de arbeidslonen steeds hoger. Dit wordt dan een stimulans voor verdere rationalisatie, terwijl ook naar steeds goedkopere arbeidskrachten wordt omgezien. Volgens een berekening van het Economisch Technologisch Instituut was het gemiddelde loonbedrag per paar schoenen in 1921 nog f 1,71, in 1925 f 1,20 en in 1930 f 1,09. Later zal dit verder dalen tot 60 ct. <sup>2)</sup>. Deze daling wordt zowel veroorzaakt door wijzigingen in de loonschalen, als door wijziging in het soort product, door gebruik van goedkopere arbeidskrachten en door voortgaande mechanisatie en rationalisatie. Het aantal arbeiders neemt in mindere mate toe dan de productie, uitgedrukt in aantal paren. Deze laatste was in 1930 welhaast tweemaal zo groot als in 1921 bij bedrijven, welke minstens 5.000 paar schoenen per jaar produceren, terwijl het aantal arbeiders slechts met een vijfde toenam.

#### 4. Kaatsheuvel herwint verloren terrein.

Na 1917 moest Kaatsheuvel een aanmerkelijk deel van zijn aandeel in de Nederlandse productie weer prijsgeven, terwijl het, zoals wij in het vorige hoofdstuk zagen, ook in de tijd van de schoenenwet er niet in slaagde verloren terrein te heroveren. In deze periode wordt het anders, zij het dan ook nog slechts op bescheiden schaal en in een zeer langzaam tempo, zoals onderstaand staatje, dat het procentuele aandeel weergeeft van Kaatsheuvel in de Rijksproductie, aantoon. Het betreft de ondernemingen, welke minstens duizend paren per jaar voortbrengen.

|       |      |
|-------|------|
| 1917: | 18,6 |
| 1924: | 11,2 |
| 1927: | 11,8 |
| 1930: | 12,3 |

Uitgedrukt in waarde was er eveneens enig herstel, nl. bij ondernemingen, welke minstens vijf duizend paren per jaar

<sup>2)</sup> Op. cit. bladz. 28, tabel 19.

vervaardigen, van 10,2 % van de Rijksproductie in 1924 tot 11,2 % in 1927 en 11,8 % in 1930. Deze relatief gunstige ontwikkeling zal zich, zoals wij nog zullen zien, in de eerstvolgende jaren, ondanks de malaise, in nog sterkere mate voortzetten.

Intussen blijft Kaatsheuvel zijn oude karaktertrekken nog voor een groot deel behouden. De productie blijft er verspreid over een groot aantal ondernemingen, waaronder talrijke kleine bedrijven. Over het algemeen blijft de productie van een lagere of lichtere kwaliteit dan in het aangrenzende Waalwijk. En ook al zijn er verscheidene bedrijven, welke zich aanpassen aan de moderne ontwikkeling en al komt de mechanisatie van andere bedrijven mede door de invoering van de kleine motor geleidelijk op een hoger peil, toch blijft de industrie van dit centrum in zijn geheel nog sporen dragen van achterstand in de ontwikkeling. Dit heeft natuurlijk zijn nadelige invloed niet gemist.

Zo is het te begrijpen, dat kleinere bedrijven, vooral wanneer zij de normale damesschoenen produceren, tegen de eisen van de mode minder goed zijn opgewassen dan de grotere bedrijven, welke de markt beter kunnen peilen en over goed geschoolde krachten beschikken, nodig voor de vervaardiging der modellen.

Tabel 37.

## PRODUCTIESTATISTIEK KAATSHEUVEL 1924—1930.

a. Ondernemingen met een jaarproductie van 1.000—4.999 paren.

| Jaar | Aantal ondernemingen | Jaarproductie |           | Aandeel in de rijksproductie |          | Waarde per paar schoenen |                  |
|------|----------------------|---------------|-----------|------------------------------|----------|--------------------------|------------------|
|      |                      | × 1.000 paren | × f 1.000 | hoeveelheid %                | waarde % | Kaatsheuvel f            | overig Nederl. f |
| 1924 | 39                   | 96            | 333       | 27,9                         | 22,0     | 3,47                     | 4,76             |
| 1926 | 33                   | 82            | 250       | 26,5                         | 18,4     | 3,05                     | 4,92             |
| 1928 | —                    | 65            | —         | 21,4                         | —        | —                        | —                |
| 1930 | —                    | 48            | —         | 17,2                         | —        | —                        | —                |

b. Ondernemingen met een jaarproductie van meer dan 4.999 paren.

|      |    |       |       |      |      |      |      |
|------|----|-------|-------|------|------|------|------|
| 1924 | 36 | 723   | 3.408 | 10,4 | 10,2 | 4,71 | 4,80 |
| 1926 | 40 | 842   | 3.904 | 11,0 | 10,8 | 4,64 | 4,71 |
| 1928 | 41 | 1.024 | 4.919 | 11,3 | 11,2 | 4,80 | 4,84 |
| 1930 | 42 | 1.136 | 4.881 | 12,2 | 11,8 | 4,30 | 4,47 |



Van de schoenfabrikant en het hoger personeel wordt steeds meer geëist. Mechanisatie en rationalisatie, concurrentiestrijd en mode verlangen een steeds meer wetenschappelijke bedrijfsvoering, waarvoor de kleine fabrikant, die vaak geheel alleen staat en geen dure krachten in dienst kan nemen, meestal noch over de bekwaamheid noch over de nodige middelen beschikt.

Tengevolge van deze ontwikkeling verdwijnen ook in Kaatsheuvel tussen 1924 en 1930 een aantal kleine bedrijven. Het C.B.S. geeft tussen 1926 en 1932 geen opgaven van het aantal kleine ondernemingen, doch de halvering der productie van 1924 op 1930 bij deze categorie, terwijl het aantal ondernemingen met een jaarproductie van meer dan 4.999 paren slechts met 6 is toegenomen (vgl. tabel 37), wijst op het verdwijnen van ongeveer een tiental ondernemingen.

Toch mag men zich in het Kaatsheuvelse kleine bedrijf niet vergissen. Ook al verdwijnt het in moeilijke tijden, het staat altijd weer klaar om, zodra de omstandigheden gunstiger zijn, opnieuw wortel te schieten. Het is echter opvallend, dat deze „gunstige” omstandigheden op zich genomen allerminst gunstig zijn. Zo zal na 1930 deze kleinindustrie nog twee malen haar kansen grijpen, nl. in de depressiejaren 1930—1933 en vervolgens tijdens en vooral na de tweede wereldoorlog. De hiertussen liggende tijd zal echter wel aantonen, dat op de duur de opkomst van het grootbedrijf de doodsteek moet zijn voor de meeste kleine ondernemingen.

Doch het zijn niet enkel de kleine bedrijven, welke in Kaatsheuvel bijzonder taai zijn, ook de kleine, zelfstandige baasjes houden het er beter vol dan over het algemeen elders. Zo daalde de productie van de bedrijfjes, welke tussen 100 en 1.000 paren per jaar produceerden, van 1925 tot 1932 in Kaatsheuvel met 17½ %, in overig Nederland met 32½ %.

In de productiestatistiek van tabel 37 valt het op, dat bij de kleine ondernemingen de gemiddelde verkoopwaarde per paar schoenen in 1926 aanmerkelijk lager is dan in 1924, terwijl deze waarde elders in Nederland gestegen is. Zijn de Kaatsheuvelse ondernemers er toe overgegaan nog lichter en goedkoper schoeisel te produceren om zich te kunnen handhaven, of zijn het de producenten van duurder schoeisel geweest, welke uit deze ondernemingscategorie verdwenen zijn? Gegevens van latere jaren, welke meer zekerheid konden verstrekken, zijn niet meer gepubliceerd.

De grotere ondernemingen, welke minstens 5.000 paren per jaar vervaardigen, nemen tussen 1924 en 1930 in aantal en

productie toe. In deze groep moeten dus de bedrijven gezocht worden, welke aan Kaatsheuvel geleidelijk een grotere betekenis hebben gegeven. Vermoedelijk zijn uit de lagere categorie, nl. van de bedrijven, welke tussen 1.000 en 5.000 paren per jaar produceren, enige ondernemingen naar deze groep overgegaan. De gemiddelde waarde per paar schoenen ligt hier belangrijk hoger dan bij de kleinere ondernemingen en wijkt niet veel af van die van soortgelijke ondernemingen in de rest van ons land.

Het belangrijkste feit in deze jaren is in Kaatsheuvel ongetwijfeld geweest het doorbreken van het besef, dat men in mechanisatie en moderne bedrijfsvoering een belangrijke achterstand had in te halen. Ook elders in de Langstraat begrijpt men, dat men op zijn hoede moet blijven. Het jongere geslacht, zo klaagt over 1927 het verslag van de Waalwijkse Kamer van Koophandel, stelt weinig belang in een goede vakopleiding en ook de arbeiders verbinden zich liever niet aan bedrijven, waar van hen geestelijke inspanning wordt vereist. Tezamen met de uitbreidingen gaat men zich in Kaatsheuvel nu toeleggen op modernere productiemethoden en verbetering van het fabrikaat. Vooral in 1929 en 1930 wordt er veel bijgebouwd. In deze jaren gaat men ook van de kleinindustrie spreken als van een opkomende nijverheid.

Dat het echter ook hoog tijd werd, blijkt wel uit het feit, dat het totale, primaire vermogen der krachtwerktuigen in Kaatsheuvel in 1929 nog zelfs lager was dan in 1921, nl. 452 tegen 480 p.k. Elders in Nederland was dit gestegen van 4.247 tot 5.040 p.k. Tabel 38 toont aan, hoe groot deze achterstand in verhouding tot andere centra geweest is en hoe zeer Kaatsheuvel in de eerste helft der jaren dertig getracht heeft deze achterstand in te halen.

Tabel 38.

PRIMAIR VERMOGEN DER KRACHTWERKTUIGEN  
IN ENIGE CENTRA.

(Ondernemingen met jaarcapaciteit van minstens 5.000 paren).

|             | Totaal aantal p.k. |       |       | Indexcijfers |      |      |
|-------------|--------------------|-------|-------|--------------|------|------|
|             | 1921               | 1929  | 1935  | 1921         | 1929 | 1935 |
| Kaatsheuvel | 480                | 452   | 822   | 100          | 94   | 171  |
| Waalwijk    | 735                | 968   | 1.385 | 100          | 132  | 188  |
| Dongen      | 491                | 696   | 830   | 100          | 142  | 171  |
| Tilburg     | 299                | 631   | 640   | 100          | 211  | 214  |
| Nederland   | 4.727              | 5.492 | 8.293 | 100          | 116  | 175  |



Terwijl in Waalwijk, Dongen en Tilburg in de jaren twintig een aanmerkelijke uitbreiding van de krachtwerktuigen plaats vond, vooral wel in de laatste stad, zien we in Kaatsheuvel een daling van het totale primair vermogen, zodat in 1929 niet eens meer de helft van het Waalwijkse primair vermogen bereikt wordt. De uitbreidingen in Kaatsheuvel worden in de nu volgende jaren zo groot, dat de verhouding in 1935 tot de andere centra weer bijna even gunstig is als in 1921. Toch zal het bedrijfs-gemiddelde in Kaatsheuvel altijd uitzonderlijk laag blijven, zolang het kleinbedrijf overheeft. In 1929 was dit gemiddelde in Kaatsheuvel nog geen 11 p.k., terwijl het in overig Nederland meer dan 32 p.k. bedroeg. Als Kaatsheuvel in 1935 een gemiddelde bereikt van 22,8 p.k., dan is dit in de rest van Nederland reeds gestegen tot een gemiddelde van 46,1 p.k., terwijl in Waalwijk het gemiddelde van 55 p.k. dan reeds is overschreden. Het grote nadeel hiervan voor de Kaatsheuvelse industrie in haar geheel is natuurlijk, dat verspreid over een groot aantal ondernemingen de hoeveelheid primair vermogen minder effectief kan worden aangewend dan geconcentreerd in enige, grotere bedrijven.

De werkgelegenheid heeft zich in deze jaren in Kaatsheuvel weer geleidelijk hersteld, zoals blijkt uit het volgende staatje van het aantal arbeiders op 15 September in ondernemingen, welke minstens 5.000 paren per jaar vervaardigden:

|       |       |           |
|-------|-------|-----------|
| 1921: | 1.013 | arbeiders |
| 1922: | 608   | „         |
| 1924: | 861   | „         |
| 1927: | 1.145 | „         |
| 1930: | 1.267 | „         |

Tegenover 1921 was de werkgelegenheid in 1930 te Kaatsheuvel dus toegenomen met 25 %, tegenover 1922 met meer dan 100 %. In Waalwijk, Dongen en Tilburg was de werkgelegenheid in 1930 in verhouding tot 1921 toegenomen met resp. 33, 13 en 31 %, over het gehele land met 22 %. De ontwikkeling is in Kaatsheuvel dus geenszins ongunstig geweest. Doordat de weer-slag er in 1922 sterker was dan in de andere centra, heeft het in dit dorp ook langer geduurd voordat men het niveau van 1921 weer bereikt had, nl. tot 1927. Anderzijds is Kaatsheuvel evenwel de enige plaats geweest, waar de werkgelegenheid zich tot 1930 ononderbroken in opwaartse richting heeft bewogen. Waalwijk had zijn hoogtepunt in 1926, Dongen en Tilburg in 1928. Het meest opmerkelijke feit tussen de beide oorlogen is

zelfs, dat in Kaatsheuvel ook na 1929 de werkgelegenheid nog blijft toenemen midden in de crisis en depressie, zelfs tot 1934 toe. Wel is het een vraag, of dit wel in alle opzichten een gezonde ontwikkeling is geweest, want in de daarop volgende jaren is bijna geen enkel schoencentrum zo zwaar getroffen door de concurrentie van de opkomende grootindustrie als juist dit dorp.

Tabel 39.

DE GEMIDDELDE PRODUCTIE PER ARBEIDER  
IN ENIGE CENTRA.

Ondernemingen met een jaarproductie van minstens 5.000 paren.

|                 | Kaatsheuvel | Waalwijk | Dongen | Tilburg | Nederland |
|-----------------|-------------|----------|--------|---------|-----------|
| In aantal paren |             |          |        |         |           |
| 1921            | 519         | 424      | 537    | 747     | 566       |
| 1926            | 902.        | 582      | 660    | 1.036   | 827       |
| 1930            | 897         | 618      | 774    | 904     | 893       |
| In guldens      |             |          |        |         |           |
| 1921            | 4.103       | 4.961    | 4.673  | 4.990   | 4.447     |
| 1926            | 4.184       | 3.977    | 3.689  | 4.012   | 3.890     |
| 1930            | 3.852       | 3.906    | 4.224  | 3.642   | 3.971     |

Ondanks het feit, dat de mechanisatie in deze periode te Kaatsheuvel nog niet tot ontwikkeling was gekomen, was de gemiddelde productie per arbeider naar het aantal paren er doorgaans toch hoger dan in de rest van ons land. Ook naar de waarde was dit soms het geval, zoals in 1924 en 1926. Het is echter moeilijk met de beschikbare gegevens op dit punt een zuivere vergelijking met de andere centra te treffen. Immers de werkgelegenheid op 15 September behoeft niet representatief te zijn voor die van het gehele jaar en bovendien is het ook niet bekend uit welke soorten van schoenen de productie van elke plaats is samengesteld. Wel kunnen we met zekerheid vaststellen, dat de grotere productiehoeveelheid in Kaatsheuvel en Tilburg wijst op een groter aandeel van minder bewerkelijk schoeisel, dit in tegenstelling met Dongen en vooral Waalwijk.

Van Tilburg is het zeer opvallend, dat de gemiddelde productie per arbeider na 1926 terugloopt, terwijl ook de waarde hiervan beneden het Rijksgemiddelde komt te liggen. Dit valt samen met een vermindering van het aandeel van deze stad in de totale Nederlandse productie. Ook in Waalwijk lag in 1929 en 1930 de



gemiddelde productie per arbeider, berekend naar de waarde, beneden het landelijke niveau, terwijl ook het aandeel in de Rijksproductie, zowel naar de hoeveelheid als naar de waarde aan het einde van deze periode aanmerkelijk lager was dan in de aanvang. Vermoedelijk is de ontwikkeling van de schoenindustrie voor deze beide centra in deze periode naar verhouding dus minder gunstig geweest.

Over de lonen van de arbeiders in de verschillende centra heeft de Federatie van Nederlandse schoenfabrikanten vanaf 1929 zeer uitvoerige gegevens verzameld bij hare leden. Teneinde hieruit een eenvoudig overzicht omtrent de loonshoogte te kunnen samenstellen, hebben wij deze gegevens herleid tot indexcijfers. Hiervoor hebben wij van elke plaats de som genomen van zes loongemiddelden, nl. van de jongens van 14 jaar, van de mannen van 21 jaar en ouder, afzonderlijk voor de drie loonklassen, van de meisjes van 14 jaar en van de meisjes en vrouwen van 21 jaar en ouder. De som van deze zes loongemiddelden voor het gehele land in 1929 hebben wij herleid tot 100. Dit is dus het basiscijfer voor de andere indexcijfers. In tabel 40 hebben wij deze indexcijfers opgenomen voor de drie eerste jaren van deze loonenquête.

Tabel 40.

## LOONSVERHOUDINGEN 1929—1931.

| Jaren | Kaatsheuvel | Waalwijk | Dongen | Tilburg | Oisterwijk | Nederland |
|-------|-------------|----------|--------|---------|------------|-----------|
| 1929  | 99,2        | 102,3    | 95,8   | 102,7   | 107,7      | 100       |
| 1930  | 99,2        | 102,1    | 97,1   | 106,2   | 107,1      | 101,5     |
| 1931  | 95,8        | 104,6    | 98,3   | 105,8   | 104,2      | 100,8     |

Nederland 1929 = 100.

In 1929 en 1930 liggen de lonen in Kaatsheuvel dus gemiddeld lager dan in Waalwijk en Tilburg, doch iets hoger dan in Dongen. Het hoogst is het loonniveau in Oisterwijk. Zeer opmerkelijk is het, dat de lonen voor volwassen meisjes in Tilburg het laagst waren, in 1929 zelfs bijna 7 ct. per uur lager dan in Waalwijk, waar zij het hoogst waren. Kaatsheuvel lag hier tussenin. In Tilburg, waar de schoenindustrie slechts een ondergeschikte plaats inneemt, kon men in deze jaren rijker putten uit een vrouwelijke arbeidsreserve dan in Waalwijk en Kaatsheuvel, waar de schoenindustrie welhaast een monopoliepositie inneemt.

Nog enkele andere verhoudingscijfers, welke het C.B.S. gepubliceerd heeft, kunnen ons inzicht in de positie van Kaatsheuvel gedurende deze jaren verhelderen. In tabel 41 hebben wij deze weergegeven over de jaren 1924 en 1930.

Tabel 41.

## VERHOUDING TUSSEN ENIGE CENTRA, 1924 EN 1930.

|                                                                                     | Kaatsheuvel | Waalwijk | Dongen | Tilburg | Nederland |
|-------------------------------------------------------------------------------------|-------------|----------|--------|---------|-----------|
| Aandeel in de<br>Rijksproductie<br>naar de hoeveel-<br>heid in % <sup>1)</sup> 1924 | 11,2        | 14,5     | 9,6    | 13,4    | 100       |
| 1930                                                                                | 12,3        | 12,6     | 9,7    | 11,3    | 100       |
| naar de waarde<br>in % <sup>2)</sup> 1924                                           | 10,2        | 21,7     | 11,0   | 10,3    | 100       |
| 1930                                                                                | 11,8        | 18,1     | 11,8   | 10,4    | 100       |
| lederverbruik per<br>paar in guldens <sup>3)</sup><br>1924                          | 2,21        | 3,02     | 2,58   | 1,74    | 2,26      |
| 1930                                                                                | 2,00        | 2,94     | 2,49   | 1,74    | 2,03      |
| waarde per paar<br>in guldens <sup>2)</sup> 1924                                    | 4,71        | 7,11     | 5,54   | 3,59    | 4,79      |
| 1930                                                                                | 4,30        | 6,53     | 5,46   | 4,03    | 4,45      |
| productie per on-<br>derneming in<br>1.000 gld. <sup>2)</sup> 1924                  | 95          | 278      | 183    | 493     | 169       |
| 1930                                                                                | 116         | 258      | 288    | 332     | 209       |

<sup>1)</sup> Ondernemingen met een jaarproductie van minstens 1.000 paren.

<sup>2)</sup> Ondernemingen met een jaarproductie van minstens 5.000 paren.

<sup>3)</sup> Als 2, doch over 1924 ook een aantal kleinere ondernemingen.

In deze tabel valt wel het meest op, dat de gemiddelde productie in Kaatsheuvel per onderneming nog zoveel lager blijft dan elders, wat natuurlijk zijn verklaring vindt in het grote aantal kleine ondernemingen. De grootste ondernemingen vindt men over het algemeen in Tilburg, doch in deze stad heeft zich een zekere evolutie voltrokken. Dit blijkt niet alleen uit de sterk verminderde productie per onderneming, maar ook uit het feit, dat het gemiddelde lederverbruik per paar schoenen alleen in deze stad niet daalde, terwijl de gemiddelde waarde, welke overall per saldo was afgenomen, in de Tilburgse industrie per paar



schoenen in 1930 44 ct. hoger lag dan in 1924. Er heeft zich in deze stad dus een verschuiving voltrokken naar de productie van duurdere schoenen. De andere in de tabel opgenomen centra zijn, wat dit betreft, veel meer zich zelf gebleven.

Een zelfde verschijnsel zien we echter ook in het in deze jaren snel opkomende centrum van Nijmegen en omgeving. De gemiddelde waarde per paar schoenen stijgt hier zelfs van f 2,26 in 1924 tot f 3,05 in 1930. Naast de kinderschoenen nemen de schoenen voor de volwassenen in deze stad een steeds belangrijker plaats in. Er ontwikkelt zich een krachtige industrie, welke o.a. door een effectieve reclamecampagne een hechte plaats op de Nederlandse markt weet te veroveren. In deze periode stijgt het aandeel van Nijmegen naar de waarde van 3,6 tot 6,5 %. Een ander snel in betekenis toenemend centrum is Oisterwijk, waarvan het aandeel stijgt van 6,4 tot 8,3 %, doch een waardestijging per paar schoenen vindt hier per saldo niet plaats.

De vooruitgang, welke wij in Kaatsheuvel gedurende deze periode waarnemen, blijft ten achter bij die van Nijmegen en Oisterwijk, doch steekt wel gunstig af bij de drie aan de gemeente Loon op Zand grenzende centra, welke in tabel 41 zijn opgenomen. Het lederverbruik per paar schoenen blijft echter vrij laag. Van kwaliteitsverbetering zal dan ook wel weinig te bespeuren zijn geweest. Het aandeel van Waalwijk in de Nederlandse productie is in de loop van deze jaren gedaald, terwijl Tilburg, dat in 1926 een buitengewoon goed jaar had, het veroverde terrein evenmin wist te handhaven.

Welhaast in alle plaatsen bleek tenslotte, dat de stijging der schoenenprijzen, welke rond 1928 was aangevangen, in 1930 weer had plaats gemaakt voor een daling. Het was een symptoom van de begonnen crisis.

## HOOFDSTUK VII.

### AAN EIGEN LOT OVERGELATEN.

VIERDE KWARTAAL 1930—1931.

#### *1. De grote crisis.*

28 October 1929 brak de grote paniekstemming uit op de New Yorkse Beurs, onmiddellijk overgenomen door Amsterdam en Londen. Het einde van de hausse had voor de schoenindustrie echter zijn schaduw reeds vooruit geworpen, toen in de loop van 1928 de huidenprijzen begonnen te dalen. Maar het is moeilijk te zeggen, wanneer precies de invloed dezer crisis op onze schoenindustrie zo sterk werd, dat men ook daar van malaise zou gaan spreken. Zeker valt dit eerst in de tweede helft van het jaar 1930 en werd dit pas in de laatste maanden van dit jaar algemeen zo gevoeld. De opgave, welke het C.B.S. verstrekt van het fabriekspersoneel op 15 September geeft voor 1930 nog een stijging aan in vergelijking met de voorafgaande jaren. Het is daarom gewettigd dit hoofdstuk eerst na deze datum te beginnen. Onze keuze is tenslotte op 1 October gevallen, niet als zou dit de datum zijn geweest, waarop de omkeer plaats vond, maar als begindatum van het laatste kwartaal van 1930, het kwartaal, dat zeker het sterkst in het teken van deze omkeer gestaan heeft.

Natuurlijk is de algemene malaise van grote invloed geweest op de slechte gang van zaken in de schoenindustrie, maar ook de gebreken, welke wij in het vorige hoofdstuk bespraken, kwamen nu feller dan voorheen naar voren en verscherpten in hoge mate de noodlottige gang van zaken. Zo wezen wij uitvoerig op het euvel, dat vele fabrikanten terwille van een hogere productie hun afzet forceerden, waardoor men financieel zwakke winkelbedrijven in het leven riep of hield met allerhande faciliteiten. Dit moest zich wreken, toen eind 1930 de winkeliers hun omzetten snel zagen afnemen en de strijd tegen het grootwinkelbedrijf verscherpte. Ook de ongunstige positie tegenover de buitenlandse concurrentie, welke in vele gevallen bescherming of steun genoot van de overheid, terwijl de Nederlandse industrie niet slechts hiervan verstoken bleef, maar bovendien zware sociale en fiscale lasten had te dragen, had in de crisisperiode een fatale



uitwerking <sup>1)</sup>. De Nederlandse industrie verloor hierdoor een deel van haar buitenlandse afzet, terwijl het aandeel van het buitenland op de Nederlandse markt groter werd. Vooral in het laatste kwartaal van 1931 nam dit beangstigende afmetingen aan, zoals wij aanstonds nog zullen zien.

Tabel 42.

AANDEEL DER NEDERLANDSE PRODUCTIE OP  
DE BINNENLANDSE MARKT, 1921—1931.

| Jaren | Aandeel der Nederlandse productie |               | Indexcijfer Nederlandse productie | Invoersaldo<br>× 1.000 paren |
|-------|-----------------------------------|---------------|-----------------------------------|------------------------------|
|       | naar hoeveelheid %                | naar waarde % |                                   |                              |
| 1921  | 58                                | 78            | 100                               | —                            |
| 1922  | 41                                | 63            | 86                                | —                            |
| 1927  | 71                                | 85            | 160                               | 2.943                        |
| 1928  | 65                                | 83            | 177                               | 3.670                        |
| 1929  | 64                                | 83            | 177                               | 4.298                        |
| 1930  | 64                                | 83            | 181                               | 4.692                        |
| 1931  | 60                                | 80            | 174                               | 5.279                        |

Tabel 42 toont aan, hoezeer de Nederlandse industrie in 1927 terrein had teruggewonnen op het buitenland en in welke mate nadien de buitenlandse druk wederom toenam. Dit laatste blijkt o.a. uit het invoersaldo, dat in 1931 zelfs 79 % hoger was dan in 1927. De Nederlandse productie was slechts met 9 % gestegen. Reeds in 1929 begon dit spanningen op te wekken, doordat de Nederlandse productiecapaciteit toch gestadig werd uitgebreid. Wel bleef het aandeel van het buitenland beneden het peil van 1922, maar de Nederlandse productiecapaciteit was nu ook veel aanzienlijker. In de laatste maanden van 1930, toen de winkeliers minder snel begonnen af te nemen, werd de crisis door deze buitenlandse druk verscherpt, hoewel de invoer niet groter was dan in de voorafgaandé maanden van het jaar.

Deze toenemende buitenlandse invoer was te ernstiger, omdat ook de invoer van het lederen schoeisel aanmerkelijk toenam. In 1931 bedroeg deze het dubbele van 1927. Deze invoer kwam voor een groot deel uit Duitsland, dat zijn buitenlandse handel forceerde, uit Tsjecho-Slowakije (vooral in 1931), waar het grote

<sup>1)</sup> De mening, dat de Nederlandse industrie zwaardere sociale en fiscale lasten zou hebben moeten dragen dan de buitenlandse, treffen we herhaaldelijk aan in jaarverslagen e.d. Feitenmateriaal, waaruit dit afdoende zou blijken, hebben wij evenwel niet gevonden.

Bat'a-bedrijf de schoenen, welke in andere landen op invoer-verboden stieen, op de vrije Nederlandse markt zoch te plaatsen, en uit Engeland, dat op 20 September 1931 de gouden standaard verliet. De invoer uit België nam daarentegen af.

Voor al in de laatste maanden van 1931 nam de invoer zulk een omvang aan, dat voor de Nederlandse schoenindustrie andermaal een noodtoestand ontstond. In tabel 43 hebben wij enige cijfers opgenomen, welke dit aantonen.

Tabel. 43

INVOER VAN LEDEREN SCHOEISEL IN 1931.  
IN 1.000 PAREN.

|                      | Duitsland | België | Groot<br>Brittannië | Tsjecho-<br>Slowakije | Totaal |
|----------------------|-----------|--------|---------------------|-----------------------|--------|
| Januari t/m Sept.    | 298       | 139    | 231                 | 541                   | 1.285  |
| Id. gem. p. kwartaal | 99        | 46     | 77                  | 180                   | 428    |
| October t/m Dec.     | 91        | 36     | 221                 | 285                   | 659    |
| Idem gem. p. maand   | 30        | 12     | 74                  | 95                    | 220    |
| December             | 39        | 10     | 89                  | 136                   | 279    |
| Totaal 1931          | 389       | 175    | 452                 | 826                   | 1.944  |

In het laatste kwartaal van 1931 werd meer dan de helft ingevoerd van de totale import van lederen schoeisel in de 9 voorafgaande maanden. Deze invoer kwam m. n. uit Groot-Brittannië en Tsjecho-Slowakije. De totale invoer van alle soorten schoeisel was in 1931 als volgt:

Januari t/m September 4.129.000 paren, d.i. 1.376.000 paren per kwartaal, of 459.000 paren per maand.

October t/m December 1.693.000 paren; d.i. 564.000 paren per maand.

De ernst der toestand in de laatste maanden blijkt wel hieruit, dat  $\frac{1}{4}$  van de Nederlandse productie van 1931 2.319.000 paren bedraagt, terwijl in het laatste kwartaal van dit jaar 1.693.000 paren werden ingevoerd. De veronderstelling, dat in dit kwartaal ongeveer de helft van de Nederlandse markt in handen van het buitenland is geweest, lijkt ons dan ook niet onaannemelijk.

Tegelijk met deze toeneming van de import nam de export af. De belangrijkste afnemers waren Duitsland, België, Groot-Brittannië, Noorwegen, Denemarken en Nederlands-Oost-Indië.

Het sterkst nam de uitvoer af naar Duitsland. In 1931 bedroeg deze export nog slechts 10 % van 1928. Dit werd veroorzaakt



door de sterke protectionistische maatregelen van de Weimar-republiek. Aanvankelijk werd het hogere invoerrecht slechts toegepast op schoenen van 600 tot 1.200 gram. In 1931 werd dit invoerrecht ook van toepassing verklaard op het lichtere schoeisel. Groot-Brittannië, Noorwegen en Denemarken verlieten in September 1931 de gouden standaard, zodat de Nederlandse producten te duur waren geworden.

Hoe belangrijk voor sommige ondernemingen de export ook was, toch is voor de schoenindustrie in haar geheel de toeneming van de import veel fataler geweest. Het Nederlandse invoerrecht bedroeg 8 %. Bij de wet van 19 December 1931 werd dit recht verhoogd tot 10 %. Het is duidelijk, dat deze verhoging geen gewicht in de schaal kon leggen. Eerst de contingentering, welke in 1932 werd ingevoerd, bracht uitkomst.

Een gevolg van de algemene malaise was ook, dat het publiek zich meer ging interesseren voor het goedkope schoenwerk. Vooral de fabrikanten van het fijnere schoeisel werden hierdoor gedupeerd. Over het algemeen brachten deze jaren een belangrijke vermindering van de kwaliteit. De importschoenen waren over het geheel genomen van een mindere kwaliteit dan de Nederlandse productie, terwijl het lederen schoenwerk ook enig terrein verloor aan het rubberschoeisel.

Zowel groot- als kleinbedrijf werden door deze ontwikkeling getroffen, het zwaarst wel weer de zeer kleine. Toch waren er nog enige fabrieken, die hun afzet wisten op te voeren en daarom

Tabel 44.

## PRODUCTIESTATISTIEK 1929—1931.

|      | Aantal ondernemingen |     |     | Productie in 1.000 paren |     |    | Idem in f 1.000 | Waarde per per paar in guldens |
|------|----------------------|-----|-----|--------------------------|-----|----|-----------------|--------------------------------|
|      | a                    | b   | c   | a                        | b   | c  | a               | a                              |
| 1929 | 199                  | 119 | 188 | 9.037                    | 311 | 68 | 42.990          | 4,76                           |
| 1930 | 198                  | 107 | 169 | 9.328                    | 280 | 60 | 41.463          | 4,45                           |
| 1931 | 196                  | 87  | 155 | 9.011                    | 211 | 54 | 33.743          | 3,74                           |

a: Ondernemingen met een jaarproductie van minstens 4.999 paren.

b: Ondernemingen met een jaarproductie van 1.000—4.999 paren.

c: Ondernemingen met een jaarproductie van 100—999 paren.

wederom overgingen tot uitbreiding van het bedrijf, terwijl andere het leven lieten of werden stilgelegd.

Tabel 44 geeft een indruk van de slechte gang van zaken in deze tijd. De productie is in 1931 ruim 9 miljoen gulden lager dan in 1929, de gemiddelde verkoopwaarde per paar schoenen is ruim een gulden afgenomen, het totaal aantal ondernemingen daalde van 506 tot 438, waarvan er 65 voor rekening kwamen van de kleinere bedrijven, welke nog geen 5.000 paren per jaar produceren.

De prijsdaling van de schoenen werd mede mogelijk gemaakt door de prijsdaling van de grondstoffen, welke voor de schoenindustrie sinds 1928 veel belangrijker was dan over het algemeen voor de andere bedrijven, zoals de indexcijfers van het C.B.S. aantonen. Op basis van 1926/'30 = 100 was het indexcijfer voor de grondstoffen van de lederwarenindustrie gedaald van 134 in 1928 tot 77 in 1930 en 53 in 1931. Het indexcijfer voor alle grondstoffen was deze jaren resp. 106, 85 en 62.

Hierdoor werd het arbeidsloon een steeds toenemend bestanddeel van de productiekosten en zo is het te begrijpen, dat de industriëlen naar verlaging ervan streefden. De Federatie van Nederlandse schoenfabrikanten constateerde dan ook in 1931, dat, hoewel de C.A.O. verlengd was tot 1 Juli 1932, sommige bedrijven onder de minimum-lonen gingen. Vrees voor ontslag bij de arbeiders belette, dat de arbeidersorganisaties de juiste gegevens in handen kregen. Immers velen waren reeds ontslagen, terwijl vrijwel algemeen de werktijd werd ingekrompen en ook leidende ondernemingen met de ondergang werden bedreigd. Bij 74 fabrieken daalde het aantal arbeiders van 1 December 1930 tot 5 December 1931 met 22 % nl. van 7.053 tot 5.511. De werktijd van deze laatsten was gemiddeld ingekrompen tot  $\pm$  33 uur, zodat de eigenlijke vermindering der werkgelegenheid nog veel groter was. En ook deze werktijd was nog meer dan voldoende, maar men verlaagde haar niet verder, omdat de patroon volgens de bepalingen van de arbeidsovereenkomst de verplichting had om in slapte aan de arbeiders, die hij in dienst hield, 70 % van het loon uit te betalen. In ondernemingen met meer dan 4 type-arbeiders daalde het totaal aantal type-arbeiders van 11.308 in 1930 tot 10.436 in 1931. Minder sterk was de daling van het fabriekspersoneel op 15 September volgens de enquête van het C.B.S. bij de grotere bedrijven (minstens 5.000 paren) nl. slechts van 9.674 tot 9.407. De grote toename van de import moest, zoals wij zagen, toen echter nog beginnen.



## 2. *Nieuwe strijd voor het behoud van de schoenindustrie.*

Toen in 1927 te Tilburg de Federatie van Nederlandse Schoenfabrikanten werd opgericht, had deze een slechts zeer beperkte werkingssfeer. Zij kende twee soorten van leden, nl. plaatselijke verenigingen en individuele fabrikanten. Deze laatsten moesten, als zij lid wilden worden, minstens vijftig arbeiders in dienst hebben.

Tussen de leden bestond slechts een zeer zwakke band. De Federatie kon geen bindende besluiten nemen, doch uitsluitend adviseren. Deze adviezen werden evenwel meestal opgevolgd. Zo hebben ook de Waalwijkse fabrikanten de loonregeling van de Collectieve Arbeidsovereenkomst aangehouden, al meenden zij deze overeenkomst niet te kunnen tekenen.

Aanvankelijk bewoog de Federatie zich bijna uitsluitend op sociaal terrein. Toen echter eind 1930 de algemene malaise intrad, zag zij zich genoodzaakt ook de economische belangen van de leden te behartigen. Zij stelde zich hierbij ten doel de gevolgen van de verschillende exportbelemmeringen en van de toenemende invoer tot zo gering mogelijke proporties terug te brengen. Evenals rond 1921 werd ook nu contact opgenomen met de lederindustrie. Tezamen met deze en met de schoenwinkeliers, de werknemers en de vertegenwoordigers werd een commissie gevormd voor werkverruiming in de schoenindustrie. Deze voerde een intensieve reclamecampagne voor het gebruik van Nederlands schoeisel en bracht de nood van de industrie onder de aandacht van de bevolking.

Het bepleiten van maatregelen bij de regering nam de Federatie echter zelf ter hand. Op 9 Februari 1931 had zij een bespreking met de Secretaris-Generaal en met de Chef van de Afdeling Handel en Nijverheid van het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid. Zij wees hierbij op de slechte gang van zaken en op de waarschijnlijkheid, dat een noodtoestand zou ontstaan, wanneer na Pasen de voorjaarsorders zouden zijn uitgevoerd. Zij bepleitte derhalve verschillende maatregelen o.a. verhoging van het invoerrecht van 8 tot 15 %, een exportpremieregeling, de instelling van een verplichting voor de winkeliers om 60 à 65 % binnenlands schoeisel te verkopen en de beperking van de invoer van schoeisel, dat ten dele van papier vervaardigd was of andere kwaliteitseisen miste.

Toen met het verlopen der maanden de moeilijkheden toenamen, bleef de Federatie herhaaldelijk op onverwijld steun aandringen. Evenals tien jaren tevoren bleek de regering ook

nu huiverig om af te wijken van de traditionele vrijhandel. Op 27 October deed de Federatie de regering een overzicht toekomen van de invoerrechten, welke in 34 landen geheven werden op inkomend schoeisel. Hieruit bleek duidelijk, hoe uitzonderlijk laag onze 8 procenten waren. Bovendien wees zij de regering op het gevaar van de Deense en Engelse devaluatie. Elke export dreigde voor Nederland verloren te gaan en de Nederlandse markt zelf geraakte in buitenlandse handen. Daarom deed de Federatie een beroep op de Minister om onverwijld de nodige wetsvoorstellen bij de Staten-Generaal in te dienen.

Het was gelukkig, dat de strijd in 1931 niet zo lang tevergeefs gevoerd moest worden als tien jaren tevoren. Reeds op 24 December nam de Eerste Kamer de crisis-invoerwet aan, welke de regering de bevoegdheid gaf om de invoer te beperken, wanneer enige Nederlandse industrie door de buitenlandse invoer in de verdrukking dreigde te geraken. Op 28 December richtte de Federatie tezamen met de Katholieke en Christelijke arbeiders een noodkreet tot de regering om spoedige toepassing van deze wet. De laatste weken van December was de toestand immers zozeer verslechterd, dat hier en daar zelfs al tot algehele stopzetting van het bedrijf was besloten.

Aan de hand van statistische gegevens toonde de Federatie aan, hoe enorm de invoer in vergelijking met de overeenkomstige maanden van 1930 was toegenomen. Zij drong er daarenboven op aan, dat de regering geen waardecontingentering zou invoeren, zoals tijdens de schoenenwet, maar een hoeveelheidscontingentering met als basis de jaren 1928, '29 en '30. De invoer van lederen schoeisel zou slechts 20 % mogen bedragen, die van rubber schoeisel 50 % en die van de andere schoenen 25 %. Tevens bepleitte de Federatie, dat aan het verlenen van consumenten de voorwaarde zou worden verbonden, dat men een bepaalde hoeveelheid afnam van de Nederlandse industrie.

Intussen werd het verzoek om hulp nog door veel andere instanties en door particuliere ondernemers ondersteund o.a. door de Kamer van Koophandel te Waalwijk, de Kaatsheuvelse fabrikantenvereniging en verschillende gemeenten. Deze aandrang op de regering bleef niet zonder succes. Een van de eerste goederen, waarvoor de contingentering in werking trad, was het schoeisel. Reeds op 5 Februari 1932 werd bij Koninklijk Besluit deze contingentering afgekondigd met terugwerkende kracht tot 1 Januari 1932.

Zoals wij later zullen zien, waren de percentages belangrijker minder gunstig voor de Nederlandse industrie dan de Federatie



had voorgesteld. Bovendien werd niet strak de hand gehouden aan de contingenten, zodat de contingentering aanvankelijk een zeer beperkt resultaat opleverde. De eendrachtige samenwerking had echter haar macht bewezen, zij zou ook later in de strijd om verbetering in de contingentering tot successen leiden.

### 3. *De crisis in Kaatsheuvel minder ernstig?*

Natuurlijk ging de crisis aan Kaatsheuvel niet ongemerkt voorbij en werden ook in dit dorp zowel grote als kleine bedrijven erdoor getroffen. Toch lijkt het, of de Kaatsheuvelse industrie in haar geheel minder ernstig getroffen is dan die van vele andere centra. Zo spreekt het jaarverslag der Waalwijkse Kamer van Koophandel in 1930 nog van 10 fabrieksuitbreidingen in de gemeente Loon op Zand, terwijl er het volgende jaar nog vier ondernemers waren, die hun afzet wisten te verruimen en daarom tot uibreiding overgingen. Ongetwijfeld betrof dit vooral de schoenindustrie. De leerindustrie van het dorp Loon op Zand maakte zeer zorgelijke jaren door. Zij werd immers getroffen door grote waardedalingen van de huiden- en ledervoorraad en ondervond daarnaast de weerslag van de slechte gang van zaken in de Nederlandse schoenindustrie in haar geheel. De jonge lederwarenindustrie, welke o.a. fietskappen en kettingkasten vervaardigde, bleef zich echter ondanks de malaise evenals de schoenindustrie gunstig ontwikkelen.

Ook uit de productiestatistiek van 1930 en 1931 blijkt het, dat de Kaatsheuvelse industrie zich deze jaren beter handhaafde dan vele andere schoenfabrieken. Het aandeel van Kaatsheuvel in de Rijksproductie — ondernemingen met een jaarproductie van minstens duizend paren — steeg nl. van 12,1 % in 1929 tot 12,3 % in 1930 en 13,5 % in 1931 van de totale Nederlandse productie, berekend naar het aantal paren. Ook naar de waarde der productie was er vooruitgang en wel van 11,6 % in 1929 tot 11,8 % in 1930 en 12,4 % in 1931. Deze laatste cijfers hebben echter alleen betrekking op de ondernemingen, welke minstens vijf duizend paren per jaar vervaardigden. Dat evenwel niet alle ondernemingen zich gunstig bleven onderscheiden, blijkt uit de daling van het aantal ondernemingen uit deze laatste categorie van 42 in 1929 en 1930 tot 39 in 1931. Vermoedelijk hebben de Kaatsheuvelse schoenfabrikanten, wier productie in deze jaren toenam, hun positie weten te versterken door zeer goedkope schoenen te brengen, waarnaar in het begin van de crisis- en depressietijd een grote vraag bestond. Men

verneemt zelfs in deze jaren nu en dan klachten over de slechte kwaliteit, waarbij men waarschijnlijk wel te zeer gegeneraliseerd heeft. Dit heeft de naam van Kaatsheuvel dan ook geen goed gedaan.

Een aanwijzing hiervoor vinden we ook in de gemiddelde waarde per paar schoenen. In 1929 lag deze te Kaatsheuvel immers slechts 3 % beneden die van de rest van Nederland, in 1931 reeds ruim 7 % en het volgende jaar zelfs bijna 10 %. Deze goedkopere productie werd mede bereikt door de lonen te verlagen. Het loongemiddelde van Kaatsheuvel lag in 1931 be-  
duidend beneden dat van de andere centra (vgl. tabel 40).

In de laatste weken van 1931 is de malaise te Kaatsheuvel niet minder ernstig geweest dan elders in het land. Was het aantal arbeiders op 15 September van dit jaar bij de ondernemingen van de hoogste categorie nog hoger geweest dan het voorafgaande jaar, ondanks het feit, dat er nu 3 ondernemingen minder waren, de Federatie van de Nederlandse Schoenfabrikanten constateerde, dat op 5 December van het jaar 1931 het aantal arbeiders bij haar 12 Kaatsheuvelse leden 33 % lager lag dan op 1 December 1930, nl. 640 arbeiders tegenover 955. In Waalwijk was deze vermindering 25 %, in Dongen 21 %, in Tilburg 11 % en over alle leden tezamen 22 %. De R. K. Bond van schoenfabrikanten te Kaatsheuvel maakte van haar kant bekend, dat in het begin van December 1931 de prestatie van de nog in dienst zijnde arbeiders slechts 40 % bedroeg van de normale. In deze dagen deed de druk van de malaise zich dus ook in Kaatsheuvel in

Tabel 45.

VERGELIJKING VAN KAATSHEUVEL MET ANDERE CENTRA,  
1929—1931.

| Schoencentra  | Procentueel aandeel in de rijksproductie |      |      |                              |      |      |
|---------------|------------------------------------------|------|------|------------------------------|------|------|
|               | naar de hoeveelheid <sup>1)</sup>        |      |      | naar de waarde <sup>2)</sup> |      |      |
|               | 1929                                     | 1930 | 1931 | 1929                         | 1930 | 1931 |
| Kaatsheuvel   | 12,1                                     | 12,3 | 13,5 | 11,6                         | 11,8 | 12,4 |
| Waalwijk      | 11,7                                     | 12,6 | 12,6 | 17,4                         | 18,1 | 17,7 |
| Dongen        | 9,2                                      | 9,7  | 9,7  | 11,4                         | 11,8 | 12,0 |
| Tilburg       | 12,1                                     | 11,3 | 10,2 | 11,4                         | 10,4 | 10,0 |
| Oisterwijk    | 10,6                                     | 11,0 | 11,5 | 8,3                          | 8,3  | 8,5  |
| Nijmegen e.o. | 8,4                                      | 9,2  | 9,9  | 5,7                          | 6,5  | 7,4  |

<sup>1)</sup> Ondernemingen met een jaarproductie van minstens 1.000 paren.

<sup>2)</sup> Ondernemingen met een jaarproductie van minstens 5.000 paren.



zijn volle omvang gevoelen. Op 31 December waren er dan ook in de gemeente Loon op Zand 423 werklozen, waarvan er 177 in het geheel geen werk hadden. Op 1 Januari van dit jaar waren er in de gemeente slechts 55 geheel werklozen geweest.

In alle bedrijfsgroepen werd men door deze gang van zaken getroffen, doch het meest wel weer de kleine bazen. De wanbetalingen door de winkeliers verergerde de toestand te meer, omdat de Kaatsheuvelse industrie toch reeds uiterst lage prijzen had. Toch, dunkt ons, mag Kaatsheuvel, over het geheel genomen, niet ontevreden zijn over de tijd voor de invoering der contingentering, zeker niet wanneer het zijn aandeel in de Nederlandse productie vergelijkt met dat van andere centra.

In 1931 blijkt Kaatsheuvel immers de eerste plaats in Nederland in te nemen, berekend naar de productie van het aantal paren, en de tweede plaats, na Waalwijk, in de totale waarde der productie. Meer nog dan Kaatsheuvel wist echter Nijmegen zijn positie te verbeteren, zoals tabel 45 aantoont. Ook in Oisterwijk en Dongen is er enige relatieve vooruitgang geweest, doch minder dan in Kaatsheuvel. De waarde van de Oisterwijkse schoenen is in 1931 bijzonder laag. Oisterwijk wordt steeds meer het centrum van het lichte schoeisel bij uitstek. Uitgedrukt in aantal paren heeft dit dorp in 1931 het veel oudere centrum Tilburg in productie overtroffen. De cijfers van de tabel laten reeds duidelijk de afnemende betekenis van deze laatste stad voor de Nederlandse schoennijverheid zien. In de volgende jaren zal zich deze neergang steeds verder doorzetten.

## HOOFDSTUK VIII.

### DE REGERING HELPT EN TOCH MALAISE.

1932—1938.

#### *1. De contingentering.*

Zoals wij zagen, had het Koninklijk Besluit, dat op 5 Februari 1932 de invoer van schoenen contingenteerde, terugwerkende kracht tot 1 Januari 1932. Het gold echter slechts tot 1 April. In tegenstelling tot de schoenenwet werd nu niet de waarde van de invoer als grondslag genomen maar de hoeveelheid. Een ander verschil was het, dat nu niet als voorwaarde werd gesteld een bepaalde aankoop bij de Nederlandse industrie.

Overeenkomstig de indeling van de in- en uitvoerstatistiek werd onderscheid gemaakt tussen drie soorten schoenen. Tot de eerste soort, groep a genaamd, behoorde het schoeisel, dat geheel of grotendeels van leder was vervaardigd. Het contingent voor deze groep bedroeg 50 % van de gemiddelde invoer per kwartaal over de jaren 1928, 1929 en 1930. Voor groep b, omvattend het zgn. schoeisel niet anders genoemd, bedroeg het contingent 75 % bij gelijke basisjaren, voor groep c, het rubberschoeisel, was het contingent 100 % met als basisjaren 1929 en 1930.

Vanzelfsprekend bracht deze contingentering aanvankelijk grote moeilijkheden met zich mede. Niet alleen betekende zij immers het einde van 7½ jaar vrijhandel, maar bovendien werd er een maand in betrokken, welke reeds verstreken was. Om de hieruit voortvloeiende schokken op te vangen, was de regering wel genoodzaakt in deze eerste periode een grote soepelheid te betrachten. Dit was evenals de korte duur van deze contingenteringsperiode echter fnuikend voor haar effect. De handel wachtte af, of na 1 April wel een verlenging zou volgen. Zij kon dit doen, omdat zij reeds grote hoeveelheden had betrokken uit het buitenland in het laatst van 1931 en in het begin van 1932. In Januari en Februari 1932 had de invoer ruim 1.200.000 paren bedragen tegen slechts 700.000 paren in dezelfde maanden van het voorafgaande jaar. Deze vermeerdering betrof in hoofdzaak het rubberschoeisel, waarvan de invoer nu drie maal zo groot was, maar ook het lederen schoeisel had met 50.000 paren zijn aandeel in deze stijging.



Van een gunstig effect kon men dan ook in het eerste kwartaal van 1932 nog niets gewaar worden. Wel steeg de werkgelegenheid in vergelijking tot December, maar dit hield verband met het naderen van het Paasfeest, van jaren her de drukste tijd in de schoennijverheid, zoals wij zagen. Veelbetekenend was het in ieder geval, dat deze voorjaarsdrukte in 1932 ten achter bleef bij de voorafgaande jaren.

Deze gang van zaken was voor de regering aanleiding de eerste contingententeringsperiode te verlengen tot 1 October. Het werd dus niet een nieuwe periode, doch wat men reeds ingevoerd had boven het contingent, telde de volgende maanden nog mee. Enige soorten van schoenen uit elke groep, welke Nederland niet of in geringe mate zelf produceerde, werden van de contingententering uitgezonderd. Leestklaar schoenwerk werd eveneens gecontingenteerd tot 100 %, met als basisjaren 1930 en 1931. Dit laatste omdat gebleken was, dat buitenlandse fabrieken langs deze weg toch nog een ruime afzet in Nederland wilden behouden.

In de maanden April t/m September werd echter nog ruim omgesprongen met extratoewijzingen. Zo was op 1 Augustus het contingent voor de 9 eerste maanden van 1932 reeds overschreden met 230.000 paar schoenen van groep a en 700.000 paren van groep c. Alleen in groep b bleef men beneden het contingent. Deze cijfers van contingentoverschrijding zijn intussen wel iets te hoog in verband met de gemaakte uitzonderingen, welke door het C.B.S. niet in een aparte statistiek werden opgenomen. De overschrijding van het contingent lederen schoeisel betekende intussen toch geen toeneming meer van de import in verhouding tot 1931, integendeel deze import bleef daar nu belangrijk onder, in tegenstelling met die van het rubberschoeisel.

In September 1932 stond de regering voor de keuze de contingententeringsperiode andermaal te verlengen en de erfenis der contingentoverschrijdingen te aanvaarden, ofwel met een nieuwe periode, dus met een schone lei te beginnen. Hieraan zat het grote voordeel vast, dat er minder bijzondere vergunningen zouden behoeven te worden verleend. De regering koos dus dit laatste en maakte tevens gebruik van de gelegenheid om 1931 op te nemen in de basisjaren. In de groepen a en b kwam dit jaar in de plaats van 1928, in groep c in de plaats van 1929. Hierbij zat de bedoeling voor zich meer aan te passen aan de verschuivingen, welke in het begin der jaren dertig in de internationale handel hadden plaats gevonden. In 1931 hadden Rusland, Japan, Polen en Tsjecho-Slowakije nl. een grotere

plaats ingenomen onder de importerende landen, waardoor andere als België voor een groot deel verdrongen werden. Het was vooral in het belang van het minder koopkrachtige publiek, dat meer goedkoop schoeisel zou worden ingevoerd.

Deze wijziging in de basisjaren betekende vanzelfsprekend een verruiming van het invoercontingent, doch maakte anderzijds het verlenen van extraconsenten minder noodzakelijk. Vanaf October 1932 is de regering hiermede dan ook zeer zuinig omgesprongen, zodat van toen af de contingentering in feite veel effectiever is geworden, vooral toen op 15 December het tot nu toe vrijgestelde schoeisel uit elke groep gecontingenteerd werd op basis van 200 % over de basisjaren 1930 en 1931, dit met de bedoeling om diè landen enigszins te weren, welke zich de laatste maanden op de invoer van dit schoeisel hadden geworpen.

Met enige geringe wijzigingen is deze contingentering nog twee malen verlengd, de eerste maal van April tot October 1933 en vervolgens tot Mei 1934. Met ingang van deze laatste maand werd een geheel nieuwe contingentering ingevoerd overeenkomstig de gewijzigde crisisinvoerwet. Voortaan werden de contingenten in de handelsverdragen vastgesteld. Zij waren hiermede onderhandelingsobjecten geworden en werden doorgaans verstrekt overeenkomstig de mate, waarin men de Nederlandse export wilde toelaten.

Voor alle drie groepen schoeisel werd nu een proportioneel minimum-percentages vastgesteld van 35 %, voor de groepen a en b van de gemiddelde invoer per 12 maanden over de jaren 1929, 1930 en 1931, voor groep c over de jaren 1930 en 1931. Ook nu bleef het een hoeveelheidscontingentering overeenkomstig het aantal paren. De termijn van een contingenteringsperiode werd gebracht op een jaar. Na regelmatig verlengd te zijn werd deze contingentering na het uitbreken van de tweede wereldoorlog nog slechts met de grootste soepelheid toegepast. In November 1939 werd zij opgeheven.

Wat het effect van de contingentering betreft, zagen we reeds, dat zij gedurende de 9 eerste maanden van 1932 zo soepel werd toegepast, dat een groot deel van het effect verloren ging. In 1923 bij de schoenenwet had men de handel veel minder gelegenheid gegeven om zich aan te passen, doch daar staat tegenover, dat men toen de handel een ruimere tijd vooraf gegeven had om zich met grote importen te dekken. Hoewel de contingentering in 1932 niet geheel zonder effect bleef, was dit effect toch belangrijk minder dan in de volgende jaren. De



totale invoer van schoeisel was zelfs iets hoger dan in 1931. Dit komt echter geheel voor rekening van het rubberschoeisel, waarvan de invoer steeg van ruim 2 miljoen paren tot welhaast 3,4 miljoen. De invoer van het lederen schoeisel nam af van ruim 1,9 miljoen paren tot bijna 1,1 miljoen. Ook bij het overige schoeisel vindt men ongeveer eenzelfde daling. Door de contingentering zijn over het algemeen genomen in 1932 de verhoudingen van 1928 vrijwel hersteld. Naar de waarde was in 1932 het aandeel van de eigen industrie op de Nederlandse markt iets hoger, naar de hoeveelheid iets lager.

Tabel 46.

HET EFFECT DER CONTINGENTERING  
OP PRODUCTIE EN INVOER.

| Jaren | Ned. productie<br>in 1.000 paren | Totale invoer<br>in 1.000 paren | Aandeel Ned. industrie<br>op eigen markt |                  |
|-------|----------------------------------|---------------------------------|------------------------------------------|------------------|
|       |                                  |                                 | naar hoe-<br>veelheid %                  | naar waarde<br>% |
| 1928  | 9.427                            | 4.481                           | 65                                       | 83               |
| 1931  | 9.276                            | 5.822                           | 60                                       | 80               |
| 1932  | 10.599                           | 5.849                           | 64                                       | 85               |
| 1933  | 13.158                           | 3.843                           | 76                                       | 89               |
| 1934  | 13.510                           | 2.420                           | 84                                       | 91               |
| 1935  | 14.852                           | 1.446                           | 91                                       | 94               |
| 1936  | 14.548                           | 1.343                           | 91                                       | 93               |
| 1937  | 15.141                           | 1.238                           | 92                                       | 93               |
| 1938  | 14.966                           | 1.083                           | 93                                       | 94               |

Na 1932 wordt de situatie echter geheel anders, vooral na de invoering van de nieuwe contingentering volgens de gewijzigde crisisinvoerwet. De Nederlandse industrie krijgt nu een aandeel op de binnenlandse markt, dat zij tevoren nooit bezeten had, de eerste wereldoorlog buiten beschouwing gelaten. In het uitzonderingsjaar 1927 was het aandeel naar de hoeveelheid 71 % geweest en naar de waarde 85 %. Reeds in 1933 werd onder invloed van de contingentering dit topjaar overvleugeld en vanaf 1935 is reeds meer dan 90 % van de Nederlandse markt voor de eigen industrie gereserveerd. Na dit jaar kunnen we dan ook niet meer spreken van verbeteringen, ontstaan door de contingentering. Deze dient er dan nog slechts toe een bestaande toestand te consolideren. Aan verzoeken uit de kringen der schoenindustriëlen, om de contingentering met het oog op de

slechte toestand nog verder te verscherpen, wordt dan geen gevolg meer gegeven.

De contingentering leidde dus tot uitbreiding van de Nederlandse industrie en stimuleerde bovendien de opkomst van het moderne grootbedrijf. In dit opzicht is vooral te noemen de vestiging van het Bat'a-bedrijf te Best. Dit Tsjechische concern zag zich rond 1930 genoodzaakt nieuwe afzetgebieden te veroveren, aangezien vele landen hun grenzen voor de schoenenkoning uit Zlin sloten. Een paar duizend arbeiders moesten ontslagen worden, miljoenen paren schoenen lagen onverkoopbaar opgeslagen. Vandaar dat Thomas Bat'a zijn aandacht vestigde op Nederland, dat zijn grenzen nog voor ieder open hield. In 1928 bezat hij hier 10 filialen, toen hij in Juli 1932 bij een vliegongeluk om het leven kwam, was dit aantal de 30 reeds gepasseerd. Vanzelfsprekend kwam de contingentering dit concern zeer ongelegen. Wel bleek de regering bereid het met bijzondere toewijzingen tegemoet te komen, doch voor het zo sterk gegroeide Nederlandse winkelbedrijf was dit ten enenmale onvoldoende. Daarom werd in 1933 besloten tot oprichting van een eigen fabriek te Best.

Ook bij de inheemse industrie stimuleerde de contingentering de productie van schoeisel, dat hier voorheen niet, ofwel in geringe hoeveelheden geproduceerd werd, o.a. opanken, crêpe-sandalen, cosies en andere pantoffels en diverse soorten van rubber schoeisel. Evenals van de grote invoeren van rubber schoeisel in 1932 uit Rusland en Japan, ging ook van deze laatste Nederlandse productie tot op zekere hoogte een concurrentie uit voor de fabrikanten van het lederen schoenwerk.

Indirect had de contingentering ook de modernisering en rationalisatie van de bestaande Nederlandse industrie tot gevolg. Immers de bovengemelde vestiging van het Bat'a-bedrijf stimuleerde de meest vooruitstrevende ondernemers tot aanpassing aan de nieuwste eisen op het gebied der productie, teneinde de concurrentie van dit wereldconcern het hoofd te kunnen bieden.

De productie van nieuwe schoensoorten en de modernisering van de Nederlandse schoenindustrie zijn op zich natuurlijk gunstige gevolgen geweest van de contingentering. Een nadelig gevolg van deze ontwikkeling was echter de verdere opvoering van de overcapaciteit, welke leidde tot de ondergang van vele zwakkere bedrijven en tot onrendabele productie bij vele andere. De contingentering heeft dan ook allerminst de sanering gebracht, welke men ervan verwacht had. De fouten moeten nu



geheel en al gezocht worden in de algemene economische situatie van het land en in de verhoudingen in de schoenenbranche zelf.

Gedreven door de zorgwekkende toestand, waarin vele bedrijven verkeerden, werden meermalen pogingen in het werk gesteld om de contingentering nog verder op te voeren. Zij werden echter steeds afgewezen, immers het buitenland beheerste na de nieuwe contingentering van Mei 1934 minder dan 10 % van de Nederlandse markt en Nederland had er belang bij over enige schoeisel-contingenten te beschikken bij de internationale handelsbesprekingen. Bovendien zou hieruit toch slechts een tijdelijke verlichting zijn voortgekomen. Een verbetering van de situatie kon men eerst verwachten na een grondige sanering in de schoennijverheid zelf en een herstel van de volkswelvaart. Dit laatste werd belemmerd door de halsstarrig vastgehouden deflatiepolitiek, de sanering der schoenindustrie door de structuurwijziging, welke zich nu voltrok onder invloed van de contingentering. Het was in deze jaren, dat de jonge grootindustrie een deel van de markt veroverde op de kleine en zwakke bedrijven. Zoals wij nog zullen zien, is deze structuurwijziging voor de Kaatsheuvelse schoennijverheid zeer funest geweest.

Onder invloed van de contingentering hadden er in de invoer ook enkele malen verschuivingen plaats van de ene soort van gecontingenteerd schoeisel naar de andere.

De grote verschuiving naar rubberschoeisel in 1932 was vooral te wijten aan de soepele toepassing der contingentering op dit terrein, terwijl ook ruim gebruik werd gemaakt van de vrijstellingen, welke voor niet in Nederland geproduceerde soorten van rubberschoeisel bestonden. Met name Japan en Rusland waren hiervan de grote importeurs. Het betrof vooral badschoenen en rubberlaarzen, waarbij van de minder nauwkeurige omschrijving van het eerste artikel gebruik werd gemaakt om onder deze naam aanvankelijk ook vele strand-schoenen in te voeren, welke geschikt waren op straat gedragen te worden. Deze massainvoeren verminderden vooral het gebruik van de zgn. schoenen niet anders genoemd, waaronder o.a. schoenklompen, pantoffels met viltten zolen en rieten schoeisel begrepen werden, en betekenden daarnaast ook een ernstige concurrentie voor het lederen schoeisel, dat van de andere kant wel profiteerde van het opkomende gebruik van opanken, waarop ook vele Nederlandse ondernemingen zich gingen toeleggen. Later is men ook de contingentering van rubberschoeisel gaan verscherpen ten bate van de zich uitbreidende eigen industrie.

Nederland is zich in deze periode steeds meer op deze en andere, goedkopere productie gaan toeleggen.

Op de prijzen van de binnenlandse productie heeft de contingentering geen verhogende invloed uitgeoefend. De onderlinge concurrentie zorgde ervoor, dat het prijspeil zelfs nog belangrijk verlaagd werd, zodat zelfs de buitenlandse contingenten niet steeds volledig werden gebruikt, wijl men niet vermocht te concurreren tegen de Nederlandse industrie. Ook kwam het voor m. n. bij het niet anders genoemde schoeisel, dat de invoer bij het contingent ten achter bleef, omdat de vraag van het publiek zich op een ander soort schoeisel richtte. Deze gehele periode is overigens rijk aan verschuivingen. Hierdoor kan men ook uit de gemiddelde waarde per paar schoenen niet meer bij benadering afleiden, of de prijzen der Nederlandse producten zullen zijn gestegen of gedaald.

Op het effect, dat de contingentering had op de werkgelegenheid in de schoenindustrie komen we aanstonds nog terug. Vanzelfsprekend miste de gunstige invloed van de contingentering op de productie ook hier zijn uitwerking niet, alhoewel de structuurwijziging in de schoenindustrie in sommige centra de werkloosheid onder de schoenarbeiders bevorderde. De werkloosheid werd zodoende ondanks de contingentering toch een permanent verschijnsel in de schoennijverheid.

Alles bijeen is de contingentering in de depressiejaren, welke de tweede wereldoorlog voorafgingen, voor de schoenindustrie van onschatbare betekenis geweest, ook al kon zij geen sanering van het bedrijf bewerkstelligen. Zij schiep echter de basis voor de samenwerking, welke voor het bereiken van gezonde toestanden noodzakelijk was.

## *2. Het kleinbedrijf verliest de strijd.*

We zagen boven, dat de strijd tussen het grootbedrijf en het kleinbedrijf reeds dateert van de vorige eeuw m. n. toen de verschillende machines werden uitgevonden. Deze strijd heeft zich sindsdien onafgebroken voortgezet en met uitzondering van de oorlogsperiode kan men gerust zeggen, dat het kleinbedrijf gestadig aan betekenis heeft ingeboet. Wel is het karakter van deze strijd in de loop der jaren veel gewijzigd. Naast de mechanisatie, waarvan ook het kleinbedrijf ging profiteren, geholpen door de kleine motor, trad steeds meer de rationalisatie naar voren, welke de grootte der bedrijven nog verder opvoerde. Wat in de strijd eerst grootbedrijf was geweest, werd nu op zijn beurt



kleinindustrie. Had in de vorige eeuw het grootbedrijf aanvankelijk nog geen 100 arbeiders, in deze jaren wordt zelfs het duizendtal gepasseerd.

Tabel 47 geeft een beeld van deze ontwikkeling in deze periode. De cijfers werden ontleend aan de statistieken van het C.B.S.

Tabel 47.

HET AANTAL KLEINE EN GROTE ONDERNEMINGEN,  
1932—1938.

| Jaren | Ondernemingen met een jaarproductie van: |                      |                            |                          | Totaal |
|-------|------------------------------------------|----------------------|----------------------------|--------------------------|--------|
|       | 100—999<br>paren                         | 1.000—4.999<br>paren | minstens 5.000 paren       |                          |        |
|       |                                          |                      | minder dan<br>25 arbeiders | minstens<br>25 arbeiders |        |
| 1932  | 179                                      | 106                  | 84                         | 118                      | 487    |
| 1933  | 154                                      | 106                  | 86                         | 122                      | 468    |
| 1934  | 124                                      | 88                   | 74                         | 130                      | 416    |
| 1935  | 112                                      | 79                   | 65                         | 133                      | 389    |
| 1936  | 95                                       | 67                   | 69                         | 125                      | 356    |
| 1937  | 90                                       | 59                   | 65                         | 123                      | 337    |
| 1938  | 85                                       | 57                   | 67                         | 119                      | 328    |

Zij tonen aan, dat tussen 1932 en 1938 ongeveer de helft van het aantal ondernemingen, welke minder dan 5.000 paren vervaardigen, geliquideerd is. Van de ondernemingen, welke deze productiegrens overschrijden, zijn de kleinere, welke minder dan 25 arbeiders in dienst hebben, eveneens in aantal gedaald en wel van 84 in 1932 tot 67 in 1938. De grotere bedrijven zijn ongeveer gelijk in aantal gebleven, nl. 118 in 1932 en 119 in 1938. Tijdelijk was dit aantal gestegen, nl. tot 133 in 1935, doch deze stijging ging weer geheel verloren.

Een scherper beeld nog van de ontwikkeling naar het grootbedrijf treffen wij aan in de negende tabel van het rapport over de ontwikkelingstendenzen in de Nederlandse schoenindustrie van het Economisch Technologisch Instituut. Een kort uittreksel hiervan geven wij hieronder in tabel 48. Deze cijfers zijn ontleend aan de Ongevallenstatistiek van de Rijksverzekeringsbank.

Het meest opmerkelijke feit, dat in deze statistiek naar voren treedt, is het plotselinge opduiken van twee grote bedrijven in 1935, welke bedrijven voortdurende, snelle groei blijven vertonen. Wel was er reeds in 1928 een onderneming geweest met meer dan 500 type-arbeiders en verscheen deze ook later nog enige malen in de statistiek, doch haar aantal type-arbeiders

Tabel 48.

DE ONTWIKKELING NAAR HET GROOTBEDRIJF  
VOLGENS DE ONGEVALLENSTATISTIEK.

| Jaren | Ondernemingen met:  |         |              |         |                  |         |                              |         | Totaal |          |
|-------|---------------------|---------|--------------|---------|------------------|---------|------------------------------|---------|--------|----------|
|       | 5—49 type-arbeiders |         |              |         | 50—499 type-arb. |         | meer dan 500 type arbeiders- |         |        |          |
|       | Zonder Machines     |         | Met Machines |         | OND.             | % T.-A. | OND.                         | % T.-A. | OND.   | TYPE-ARB |
|       | OND.                | % T.-A. | OND.         | % T.-A. |                  |         |                              |         |        |          |
| 1920  | 157                 | 12,4    | 173          | 35,2    | 50               | 52,4    | —                            | —       | 380    | 9.745    |
| 1932  | 53                  | 3,7     | 148          | 26,9    | 62               | 69,5    | —                            | —       | 263    | 9.975    |
| 1935  | 47                  | 2,4     | 134          | 23,5    | 62               | 59,8    | 2                            | 14,3    | 245    | 11.915   |
| 1938  | 50                  | 2,7     | 123          | 19,1    | 56               | 55,3    | 2                            | 22,9    | 231    | 12.376   |
| 1940  | 53                  | 2,7     | 114          | 16,4    | 61               | 54,5    | 2                            | 26,3    | 230    | 13.335   |

OND. = Aantal ondernemingen.

% T-A. = Procentueel aandeel in het totale aantal type-arbeiders.

steeg nooit ver boven 500. De twee ondernemingen, welke daarentegen vanaf 1935 in de statistiek vermeld worden, hebben onmiddellijk tezamen ruim 1.700 arbeiders en in 1940 reeds meer dan het dubbele hiervan. Wel mag men aannemen, dat hieronder een groter percentage arbeiders schuil gaat, dat niet rechtstreeks bij de schoenproductie is betrokken, dan bij de kleinere bedrijven, doch de conclusie, dat zij bij het uitbreken van de oorlog tezamen meer dan een vijfde van de Nederlandse schoenhandel beheersten, lijkt ons alleszins gewettigd.

De bedrijven, welke tussen 4 en 50 type-arbeiders hebben, werden door deze nieuwe concurrentie het ernstigst getroffen. Vanaf 1934 daalde het aantal gemechaniseerde ondernemingen uit deze groep van 147 tot 114 in 1940, haar aandeel in het totale personeel van 29,6 tot 16,4 %. Slechts voor een gering deel kan deze daling verklaard worden uit een overgang van ondernemingen uit deze groep naar die van meer dan 49 arbeiders. Immers in 1934 hadden in totaal 58 ondernemingen meer dan 49 arbeiders, in 1940 63. Een stijging dus met vijf ondernemingen tegenover een daling van 147 tot 114 bij de gemechaniseerde bedrijven met 5—49 type-arbeiders.

Ook onder de bedrijven van de categorie van 50—499 type-arbeiders werd de concurrentie van het grootbedrijf ernstig gevoeld. Niet alleen relatief, maar ook in absolute cijfers neemt het personeel hier sinds 1935 af. Het aantal type-arbeiders, dat dit jaar nog 7.125 bedroeg, daalde tot 6.842 in 1938. Onder



invloed van de oorlog eerst zou het weer op het oude niveau terugkeren. De groep der niet gemechaniseerde ondernemingen blijft deze jaren zich zelf vrijwel gelijk. Vermoedelijk betreft het hier in hoofdzaak nog schoenherstellers.

Wij kunnen aan de hand van bovenstaande gegevens niet zeggen, dat de periode van de contingentering voor de gehele schoenindustrie ongunstig is geweest. Het grootbedrijf heeft zich immers juist in deze jaren enorm kunnen ontwikkelen en de werkgelegenheid nam aanmerkelijk toe. Vooral degenen, die door deze ontwikkeling in verdrukking kwamen, hebben op deze jaren de stempel gedrukt van een aanhoudende malaise. Ook in een periode van economische opgang zou een dergelijke structuurwijziging slachtoffers hebben gemaakt.

Een nieuwe indeling van het Centraal Bureau voor de Statistiek stelt ons in staat vanaf 1932 in de productiestatistiek een nader onderscheid te maken in de groep der ondernemingen, welke minstens vijf duizend paren schoenen per jaar produceren, nl. tussen de bedrijven, welke minder dan 25 arbeiders hebben en die, welke deze limiet overschrijden. Hier staat echter tegenover, dat na 1935 de waardecijfers minder volledig worden opgenomen. Ook deze statistiek, welke wij hebben opgenomen in tabel 49, toont aan, dat het zwaartepunt verlegd wordt naar de grote ondernemingen. De gemiddelde productie van de ondernemingen met minstens 25 arbeiders bedroeg in 1932 bijna 80.000 paren, in 1938 daarentegen meer dan 116.000 paren per onderneming.

Het aandeel van de kleinere bedrijven in de totale productie loopt dan ook regelmatig terug, nl. van  $12\frac{1}{2}$  % in 1932 tot  $7\frac{1}{2}$  % in 1938. Van de 369 ondernemingen, welke in 1932 minder dan 25 arbeiders hadden, bleven er in 1938 nog slechts 209 over.

De gemiddelde verkoopwaarde per paar schoenen vertoonde in deze periode geen enkel verband met de grondstoffenprijzen voor lederwaren, zoals blijkt uit tabel 49. Dit moet vooral worden toegeschreven aan de verschuivingen, welke deze jaren plaatsgrepen in de Nederlandse productie. Steeds meer niet-lederen schoeisel werd in Nederland vervaardigd. Met name de productie van pantoffels en rubberschoenen nam een zeer grote omvang aan. Over deze jaren zelf zijn ons hieromtrent geen nauwkeurige gegevens bekend, maar over 1940 berekende het C.B.S. de productie van pantoffels op 2.755.000 paren, ofwel 19 % van de Nederlandse schoenproductie. In 1947 was deze productie verder gestegen tot bijna vier miljoen paren, ofwel

22 % van de schoenproductie. In dit laatste jaar bedroeg de productie van rubberschoenen 3.320.000 paren, ofwel 18 %. Reeds in 1934 was er een pantoffelfabriek, welke haar productie opvoerde tot 750.000 paren, terwijl onder invloed van de contingententering in deze jaren ook verschillende ondernemingen zich gingen toeleveren op de productie van rubberschoenen. Het was een ernstige concurrentie voor de fabrikanten van het lederen schoeisel.

Tabel 49.

## PRODUCTIESTATISTIEK 1932—1938.

| Jaren | Ondernemingen met:          |         |                       |                  |                         | Index v. d. prijzen der grondst. v. lederenwaren 1926-'30 = 100 |
|-------|-----------------------------|---------|-----------------------|------------------|-------------------------|-----------------------------------------------------------------|
|       | minder dan 25 arb.          |         | minstens 25 arbeiders |                  |                         |                                                                 |
|       | productie $\times$ 1.000 p. |         | productie             |                  | waarde per paar in gld. |                                                                 |
|       | groep 1                     | groep 2 | $\times$ 1.000 p.     | $\times f$ 1.000 |                         |                                                                 |
| 1932  | 261                         | 993     | 9.281                 | 25.844           | 2,80                    | 30,7                                                            |
| 1933  | 274                         | 1.138   | 11.692                | 27.284           | 2,33                    | 32,5                                                            |
| 1934  | 230                         | 1.061   | 12.172                | 26.114           | 2,17                    | 27,9                                                            |
| 1935  | 219                         | 892     | 13.698                | 26.794           | 1,97                    | 32,8                                                            |
| 1936  | 166                         | 872     | 13.472                | 26.200           | 1,96                    | 39,8                                                            |
| 1937  | 145                         | 883     | 14.080                | 29.320           | 2,10                    | 64,1                                                            |
| 1938  | 147                         | 948     | 13.838                | 28.445           | 2,05                    | 45,0                                                            |

Groep 1: Ondernemingen met jaarproductie van 1.000-4.999 paren.

Groep 2: Ondernemingen met jaarproductie van minstens 5.000 paren.

Wat in deze tijd wel bijzonder bleek, was, dat de mechanisatie van de bedrijven alléén geen voldoende basis meer bood voor de concurrentiestrijd. Het is de tijd van de rationalisatie bij uitstek. De grote stoot hiertoe werd gegeven door de vestiging van de Bat'afabrieken te Best. De meest vooruitstrevende Nederlandse ondernemers begrepen, dat zij zich tegen de concurrentie van dit bedrijf alleen zouden kunnen staande houden, wanneer zij hun bedrijven op hetzelfde peil brachten. De feiten hebben hen maar al te zeer in het gelijk gesteld, zoals de vele slachtoffers onder de kleine ondernemers bewijzen. Ook vele Kaatsheuvelse bedrijven behoorden tot deze laatsten, zoals wij aanstonds nog zullen zien.

Naast de rationalisatie bracht deze tijd ook een toenemende integratie en parallelisatie. Onder het eerste verschijnsel verstaan wij de opneming van opeenvolgende productie- en distributiestadiala in één onderneming. Niet slechts de verkoop aan de



consument werd door de schoenfabriek zelf ter hand genomen, maar ook de productie van grondstoffen. Bedrijven met een massaproductie openden eigen looierijen. De parallelisatie, ofwel de horizontale samenvoeging, trof men soms ook nog aan in dezelfde bedrijven. Zo had een der grote schoenfabrieken niet slechts haar eigen looierij en haar eigen winkels, maar bovendien produceerde ze naast lederen schoenen ook rubberschoeisel, janzelfs werd de productie van kousen en autobanden begonnen. Fabricage van rubberschoeisel werd anderzijds ook ter hand genomen als onderdeel van de productie van verschillende rubberartikelen <sup>1)</sup>.

Een machtig wapen in de hand van het grote bedrijf was de reclame. Ook voor het burgerschoeisel krijgt een merk nu grote betekenis. Kleine ondernemingen staan op dit punt wel bijzonder zwak. Een grootscheepse reclame zou voor deze, gesteld al dat ze bekostigd zou kunnen worden, toch geen zin hebben, omdat de productie daarvoor te klein is. Slechts enkele middelgrote ondernemingen zijn er in geslaagd hun merk een even grote bekendheid te geven als de grootindustrie. De concurrentie van het grootwinkelbedrijf en van de fabriekswinkels werd voor de detaillisten, die niet gesteund werden door een reclamecampagne van hun leveranciers, in deze depressiejaren funest. De boven reeds geschetste wantoestanden in de detailhandel deden zich dan ook in deze jaren sterk gelden en brachten het voortbestaan van vele winkels en fabrieken in gevaar. De Federatie van Nederlandse Schoenfabrikanten heeft in deze periode daarom alles gedaan om de handel te saneren, zoals wij aanstonds nader zullen zien.

Over het geheel genomen kunnen wij van deze periode zeggen, dat zij in Nederland de grootste vooruitgang gebracht heeft in de richting van het moderne, gerationaliseerde grootbedrijf. De mechanisatie nam allereerste toe. Zo steeg het primair vermogen der krachtwerktuigen in de fabrieken, welke ten minste 25 arbeiders in dienst hadden van 5.992 tot 7.269 p.k. Gasmotoren en stoommachines verdwenen meer en meer en ook de benzine-motor moest na 1935 geleidelijk zijn veroverd terrein afstaan aan de kleine electromotor, welke directe machineaandrijving mogelijk maakte. In 1938 komt dan ook meer dan 90 % van het primair vermogen op rekening van de electromotor met een gemiddelde van slechts 1¼ p.k. per motor. De kleine electro-motor was vooral voor het kleinbedrijf van grote betekenis.

1) Zie ook Verster, op. cit. bladz. 98 e.v.

Ondanks de vele moeilijkheden, welke deze tijd met zich mede bracht en ondanks de vele slachtoffers, welke hij eiste, zelfs onder bedrijven van naam, heeft Nederland nu toch een productie-apparaat gekregen, dat door zijn perfecte mechanisatie en rationalisatie elke vergelijking met het buitenland kan doorstaan. De grote moeilijkheden, waarin vele ondernemers verkeerden, leidden anderzijds tot een breed opgezette sanering, waarin vooral de jonge Federatie een grote rol vervuld heeft.

### 3. *Saneringspogingen.*

Ondanks de contingentering was 1932 nog allerminst een gunstig jaar geweest en ook in 1933 waren de klachten niet van de lucht. Men begon te beseffen, dat men met contingentering alleen niet gebaat was. Er moest orde worden geschapen in de chaotische toestanden, welke in de schoen- en lederbranches waren ontstaan. In de zomer van 1933 werd hiertoe een poging gedaan door de oprichting van de Centrale Vereeniging ter behartiging van de belangen van de Huiden-, Leder-, Schoenen- en aanverwante Branches (C.H.L.S.). Groots van opzet, doch zonder mogelijkheden tot sancties. Invoer, productie en distributie van huiden, leder en schoenen zouden centraal geregeld worden, kwaliteitsbederf zou worden tegengegaan, de mode worden ingeperkt en het uitverkoopwezen aan bepalingen worden gebonden. Voor schoenreparaties werden eveneens prijzen vastgesteld, maatregelen werden beraamd om de eerlijkheid in de concurrentie te bevorderen enz. enz. Het bleek echter spoedig, dat niet alle fabrikanten, winkeliers, importeurs, agenten, handelaren enz. genegen waren zich aan te sluiten. Immers de economische omstandigheden kunnen nog zo slecht zijn, altijd zal men wel mensen vinden, die van de bestaande toestand weten te profiteren. Bovendien kon er een extra-voordeel schuilen in afzijdigheid. De Centrale heeft aanvankelijk gemeend, door hare leden iedere handel met deze buitenstaanders te verbieden, hen tot aansluiting te kunnen dwingen, doch hierdoor temeer werden hare verordeningen zo ingrijpend, dat zij alom het felste verzet opriepen. De Regering, welke de tot stand koming van de C.H.L.S. gestimuleerd had, o.a. door de contingentering van leder met ingang van 1 October 1933, wenste geen verantwoordelijkheid te dragen voor hare maatregelen en weigerde derhalve haar sanctie te verlenen aan de bepalingen, welke de Centrale uitvaardigde.

Een reorganisatie mocht niet meer baten, zij werd in 1935 spoedig gevolgd door een definitieve ontbinding. De Federatie



van Nederlandse Schoenfabrikanten werd nu praktisch weer de enige landelijke organisatie van schoenfabrikanten. Wilde zij nu echter de ordenende taak van de Centrale overnemen, dan zou zij over grotere bevoegdheden moeten beschikken. Derhalve werden de statuten zo gewijzigd, dat de Federatie voortaan bindende besluiten zou kunnen nemen en Collectieve Arbeids-overeenkomsten zou kunnen afsluiten. Deze bevoegdheden voor de Federatie weerhielden echter wel vele schoenfabrikanten tot haar toe te treden. Het contact met de aanverwante branches werd op 6 Mei 1936 officieel hersteld door de Stichting „Commissie van Overleg voor de Leder-, Schoen- en aanverwante Branches”. Men zou immers nimmer ordenend kunnen optreden zonder dit contact.

In 1932 had de Federatie inmiddels reeds een belangrijke saneringsmaatregel genomen. Dat jaar kwam nl. tot stand een bureau voor credietinformaties ter oriëntering over de credietwaardigheid der afnemers en een incassobureau. Beide instellingen bewezen in de loop der jaren hun groot nut voor de aangesloten leden.

Bij de vele pogingen tot ordening, welke de Federatie na de debacle van de C.H.L.S. op zich zou moeten nemen, moest zij ervan uitgaan, dat niet de gehele schoennijverheid op gelijke wijze getroffen werd. We zagen b.v., dat een groot deel der moeilijkheden voortkwam uit een verandering in de structuur van het bedrijf. Juist in deze jaren gaat het sterk gerationaliseerde bedrijf zijn rol spelen. De voorzitter van de Tilburgse Kamer van Koophandel meende in zijn bespreking van de toestand der schoenenindustrie over 1935 eveneens het uiteenlopend resultaat in de schoennijverheid te moeten verklaren uit een verschuiving in de structuur. Hij onderscheidde daarbij 4 categorieën nl.:

1. ondernemingen, welke voor eigen winkels werken,
2. ondernemingen, welke met groot opgezette reclame hun afzet trachten te forceren,
3. ondernemingen, welke meer in het bijzonder speciaal schoenwerk en merkartikelen voeren,
4. ondernemingen, welke een of meer verscheidenheden in het goedkoop artikel fabriceren.

De laatste drie categorieën distribueren hun productie door tussenkomst van de zelfstandige detailhandel. De derde en vierde categorie onderscheiden zich van de tweede door hun andere afzetmethode. Het is met name de vierde categorie geweest, welke het in de onderlinge concurrentiestrijd het zwaarst te

verantwoorden had. Vooral de concurrentie van de eerste categorie was moordend. De voorzitter der Kamer noemde de prijs voor het goedkoopste artikel in geen enkel opzicht nog commercieel verantwoord, te meer niet, omdat de leerprijzen in korte tijd met 30 à 50 % opliepen. Een verklaring kon hij slechts vinden in de sterk doorgevoerde rationalisatie in sommige ondernemingen, welke het goedkope schoeisel fabriceren (waartoe alle categorieën behoren, behalve de derde) of in sociaal vaak niet meer verdedigbare loonsverhoudingen. Wij zullen nog zien, dat in de Kaatsheuvelse industrie, welke voor een aanmerkelijk deel tot de vierde categorie behoorde, de lonen in deze jaren uiterst laag zijn geweest.

De eerste schrede op de weg der ordening was de instelling van een Bedrijfsraad, welke op uitnodiging van de Minister door de voorzitter van de Federatie op 4 Juni 1936 werd geïnstalleerd. Hierdoor had men in één lichaam durend contact met de werknemers. Tezamen met deze Bedrijfsraad drong de Federatie er bij de Minister op aan de arbeidsovereenkomst algemeen verbindend te verklaren, wat voor de eerste maal op 10 Januari 1938 geschiedde. Onder het beheer van de Bedrijfsraad kwam op 1 Februari 1937 daarenboven een centraal kindertoeslagfonds tot stand, terwijl in de C.A.O. van Juli 1938 bepalingen werden opgenomen ter regeling van de personeelsverhoudingen. Immers in de schoenindustrie werden de volwassen mannen steeds meer vervangen door goedkopere krachten. 65 % van het personeel zou voortaan moeten bestaan uit mannen van 21 jaar en ouder.

Een Centrale Huisarbeidscommissie voor de schoenindustrie, welke op 5 November 1936 werd geïnstalleerd, heeft haar werkzaamheden spoedig weer stopgezet, aangezien het te verwachten resultaat niet opwoog tegen de ondervonden moeilijkheden. Meer succes had de Federatie met het bindend besluit inzake leverings- en betalingscondities bij de levering van schoenen. Dit besluit werd in 1938 door de regering algemeen bindend verklaard. Het betekende een gezonde basis, waarop verdere regelingen zouden kunnen worden opgebouwd. De uitvoering van het besluit werd opgedragen aan de zgn. Algemene schoenencommissie, welke ook het werk van het credietinformatiebureau heeft overgenomen.

Tenslotte begon de Federatie in deze periode een actie om te komen tot een regeling der productie- en distributievrijheid in verband met de belangrijke verschuivingen, welke in de productiecentra plaats vonden ten koste van de van oudsher gevestigde ondernemingen.



Omdat hiervoor niet voldoende medewerking werd ondervonden en de toestand in de laatste helft van 1939 een belangrijke wijziging onderging door de oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk aan Duitsland, is deze regeling niet meer tot stand gekomen.

Alles bijeen werd in de tweede helft der jaren dertig door de Federatie in samenwerking met de Bedrijfsraad, de Commissie van Overleg voor de Leder-, Schoen- en aanverwante Branches en de Algemene Schoenencommissie belangrijk werk verricht voor de ordening van deze chaotische bedrijfstak. Vele misstanden in de arbeidsverhoudingen en in de handel werden opgeruimd of belangrijk afgezwakt. Dit alles werd mogelijk, doordat Wetgever en Regering het algemeen verbindend verklaren van overeenkomsten hadden mogelijk gemaakt en in praktijk brachten.

Toch was het gehele Regeringsingrijpen ten bate van de schoenindustrie eigenlijk slechts lapmiddelenpolitiek. Een volledige sanering zou immers toch nooit te bereiken zijn zonder een algehele sanering van het Nederlandse, economische leven. En dit bleef ook na de devaluatie van September 1936 zorgwekkend. Overigens kwam deze devaluatie op een moment, dat de schoenindustrie haar grootste dieptepunt sinds 1931 juist achter de rug had. Het jaar 1935 was reeds bijzonder ongunstig geweest, doch tussen Pasen en Pinksteren van 1936 trad een inzinking in, zoals men zich nooit had kunnen voorstellen. In de eerste week van Juli was de werkgelegenheid bij de leden van de Federatie zelfs nog 12 % lager dan in de reeds zeer ongunstige eerste week van het jaar 1932.

Lang heeft ook de goede invloed van de devaluatie niet geduurd. De prijzen der grondstoffen voor de lederwarenindustrie gingen sterk omhoog en waren in de Lente van 1937 reeds meer dan verdubbeld. Het hoogtepunt van de bedrijvigheid in de schoenindustrie werd bereikt in Maart van dit jaar. In deze gehele periode is de werkgelegenheid, noch tevoren, noch daarna ooit zo hoog geweest. Maar na de Paasdruchte was de schoenindustrie weer onmiddellijk op weg naar een nieuw dieptepunt, veroorzaakt zowel door de scherpe onderlinge concurrentie als door de ongunstige conjuncturele ontwikkeling. En zo heeft het jaar 1937 ook het dieptepunt in de bedrijvigheid gebracht, nl. in December. Ook het sinds Juni 1937 opgetreden vierde Kabinet Colijn hield te star vast aan een conservatieve, financiële politiek om het land over deze nieuwe moeilijkheden heen te kunnen helpen. Toen het in de zomer van 1939 tenslotte

zelf van deze politiek het slachtoffer werd, had de oorlogsdreiging de economische activiteit weer belangrijk hersteld.

#### 4. De arbeiders betalen mede het gelag.

Dat de malaise in de schoenindustrie en de daarbij plaatsvindende structuurverandering ook slachtoffers eiste onder de arbeiders, spreekt van zelf. Toch is de ontwikkeling in de totale arbeidsbezetting niet ongunstig. Het aantal type-arbeiders in de bedrijven met minstens 5 type-arbeiders stijgt nl. van 9.975 in 1932 tot 12.376 in 1938. Deze stijging, welke geleidelijk plaats vond, bewijst dus de gunstige uitwerking van de contingentering op de werkgelegenheid. Nu zijn er echter twee belangrijke verschuivingen geweest, welke niet uit deze totaalcijfers blijken, nl. een verschuiving van het ene productiecentrum naar het andere en een verschuiving van duurdere naar goedkopere arbeidskrachten.

De verschuivingen tussen de productiecentra hangen nauw samen met de structuurverandering in de schoenindustrie. De opkomst der beide grootbedrijven deed het aandeel van Waalwijk en Best aanzienlijk toenemen, terwijl vooral Kaatsheuvel en Tilburg hierdoor aan betekenis inboetten. Best is niet afzonderlijk opgenomen in de statistieken van het C.B.S., doch is begrepen onder „overig Noord-Brabant”, waaronder het gebied van de provincie valt, dat niet behoort tot de Langstraat of de Tilburgse Kamer van Koophandel. Ook buiten Noord-Brabant en Nijmegen e.o. zijn enige fabrieken belangrijk opgekomen. Het C.B.S. vat deze samen onder „overig Nederland”. Enig inzicht in de grootte der plaatselijke verschuivingen gedurende deze periode verschaft ons onderstaande tabel.

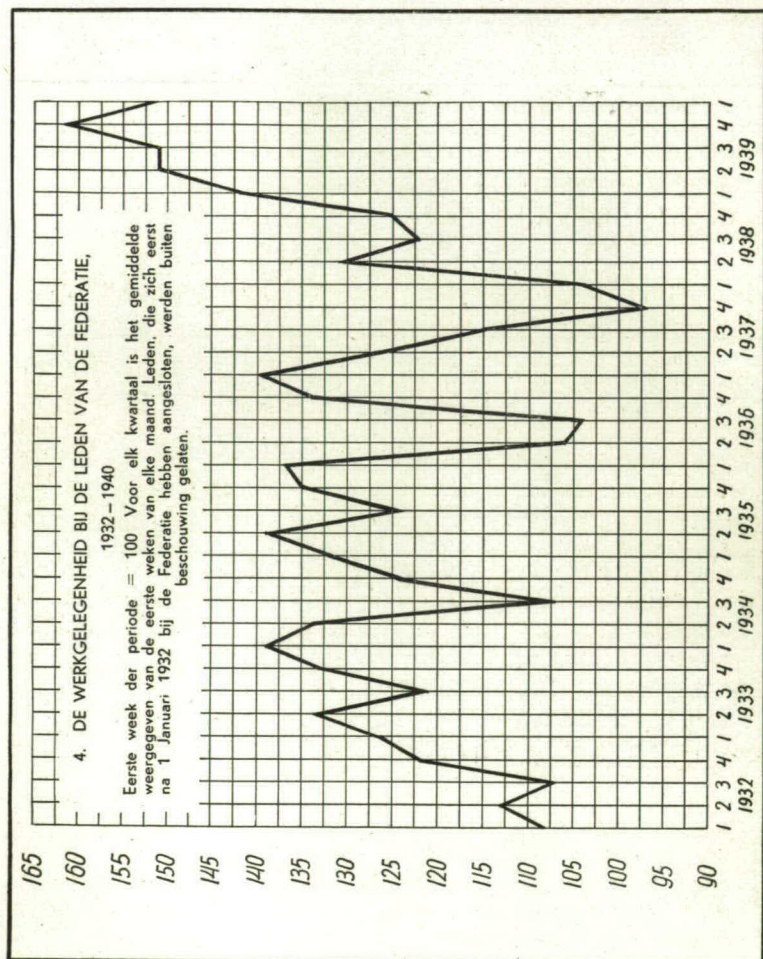
Tabel 50.

#### VERSCHUIVINGEN IN DE SCHOENINDUSTRIE 1932—1938.

(Procentueel aandeel in de productie, berekend naar het aantal paren, van ondernemingen, welke minstens 1.000 paren per jaar produceren).

| Jaren | Kaatsheuvel | Waalwijk | Don-gen | Tilburg | Oisterwijk | Overig N. Br. | Nijmegen e.o. | Overig Nederl. |
|-------|-------------|----------|---------|---------|------------|---------------|---------------|----------------|
| 1932  | 14,9        | 13,2     | 7,9     | 10,3    | 11,5       | 4,5           | 10,3          | 12,8           |
| 1935  | 10,8        | 14,3     | 7,5     | 5,9     | 9,1        | 12,3          | 9,1           | 15,0           |
| 1938  | 7,8         | 18,4     | 7,4     | 4,0     | 6,9        | 15,0          | 8,3           | 18,0           |





Deze verschuiving betekende een sterke toename van de werkgelegenheid in opkomende centra, terwijl zij in Kaatsheuvel, Tilburg en andere oude centra aanzienlijk daalde. In Kaatsheuvel bv. van ongeveer 1.450 arbeiders in 1932 tot 1.100 in 1938.

Teneinde stand te kunnen houden in de concurrentiestrijd zagen de ondernemers zich bovendien steeds meer gedwongen om goedkope arbeidskrachten in dienst te nemen.

Zo wijzen de statistieken van het C.B.S. uit, dat in 1921

Tabel 51.

AANDEEL DER VROUWELIJKE ARBEIDSKRACHTEN  
IN HET FABRIEKSPERSONEEL IN %.

|      | Groep 1 | Groep 2 | Groep 3 |
|------|---------|---------|---------|
| 1921 | 24,7    | —       | —       |
| 1932 | 30,2    | 13,4    | 31,6    |
| 1935 | 32,7    | 15,5    | 34,0    |
| 1938 | —       | —       | 35,4    |

Groep 1: ondernemingen met een jaarproductie van tenminste 5.000 paren.

Groep 2: idem, maar met minder dan 25 arbeiders.

Groep 3: idem, maar met meer dan 24 arbeiders.

ongeveer een vierde van het totale aantal arbeidskrachten bestond uit vrouwen en meisjes, in 1932 was dit aandeel gestegen tot ongeveer 30 %, in 1938 tot 35 %. Daarnaast werden ook talrijke jongens te werkgesteld. Bij een negental fabrieken steeg van 1934 tot 1936 het aantal arbeiders van 1.565 tot 2.104. Het aandeel der vrouwen steeg terzelfdertijd van 32,2 tot 35,7 %, dat van de jongens beneden 18 jaar van 13,2 tot 20,7 %, zodat het aandeel der mannen terugliep van 54,6 tot 43,6 %. In een grote onderneming steeg het aandeel der jongens zelfs van 15 tot 30 %. Over het gehele land genomen steeg het aandeel der jeugdige arbeidskrachten beneden 18 jaar van 23 % in 1932 tot 29 % in 1935 en 30 % in 1938.

Om de ongunstige gevolgen van deze ontwikkeling tegen te gaan werd in de Collectieve Arbeidsovereenkomst van 1 Juli 1938 bepaald, dat 65 % van het personeel zou moeten bestaan uit mannen van 21 tot 60 jaar, met dien verstande, dat het vrouwelijk personeel uit de specifiek vrouwelijke afdelingen hierbij niet werd medeggeteld.

Door de mechanisatie werd niet alleen het gebruik van goedkopere arbeidskrachten mogelijk, ook de gemiddelde productie per arbeider steeg er door.

Tabel 52.

GEMIDDELDE JAARPRODUCTIE PER ARBEIDER IN  
BEDRIJVEN, WELKE MINSTENS 5.000 PAREN PER JAAR  
VERVAARDIGEN, 1932 EN 1938. in paren.

| Jaren | Ondernemingen:           |                       |                                  |
|-------|--------------------------|-----------------------|----------------------------------|
|       | zonder zwik-<br>machines | met zwik-<br>machines | met zwik- en<br>overhaalmachines |
| 1932  | 1.848                    | 905                   | 1.030                            |
| 1938  | 2.975                    | 1.586                 | 1.139                            |



Zowel in 1932 als in 1938 was de productie per arbeider het grootst in de ondernemingen, welke niet beschikten over zwikmachines, wat wijst op de productie van licht schoeisel. In de ondernemingen, welke zowel over zwikmachines als over overhaalmachines beschikten, nam de productie het minst toe, nl. slechts met 10 %.

Aangezien 80 à 90 % van de arbeiders in deze bedrijven werkzaam is, is de invloed van de mechanisatie op de gemiddelde productie per arbeider minder groot dan tabel 52 zou doen vermoeden. In totaal steeg de gemiddelde productie per arbeider ongeveer met 20 % van het aantal paren in 1932. Een belangrijk deel hiervan komt op rekening van de verschuiving naar lichter schoeisel.

Omdat er een algemene malaise-toestand heerste in Nederland, konden de arbeiders, die in deze jaren hun werk in de schoenindustrie verloren, niet of slechts met de grootste moeite in een ander beroep te werk worden gesteld. Dit had een grote werkloosheid onder hen tot gevolg. Zo waren er in het district van de Waalwijkse Kamer van Koophandel op 15 April 1935 411 geheel- en 304 gedeeltelijk werklozen. Op 31 December van dit jaar was deze werkloosheid gestegen tot resp. 642 en 371. Het hoogtepunt werd bereikt rond de jaarwisseling tussen 1937 en 1938, toen er 1.105 geheel- en 652 gedeeltelijk werkloze lederbewerkers waren. In December van het volgende jaar waren deze aantallen weer gedaald tot resp. 776 en 362.

Ofschoon de werkloosheidsverzorging in deze jaren aanmerkelijk beter was dan in de tijd, welke voorafging aan de schoenenwet, was langdurige werkloosheid voor de arbeiders en de gezinnen, die erdoor getroffen werden, toch een ware ramp, waarvan na vele jaren de gevolgen dikwijls nog duidelijk merkbaar waren. Ook de arbeiders, die wel werkten, hadden vaak nog te kampen met gedeeltelijke werkloosheid. In de eerste week van Januari 1932 werkten zij bij de ondernemingen, welke waren aangesloten bij de Federatie van Nederlandsche Schoenfabrikanten gemiddeld slechts 42 uren, in de Zomer van 1934 ongeveer 38 uren, twee jaren later 34 uren en in December 1937 35 uren. Slechts in December 1932, en in de Pinksterdrukte van 1933 werd ruim 47 uren gemiddeld per week gewerkt. Deze arbeidsduur werd later pas weer bereikt na de devaluatie van 1936, nl. in November van dit jaar, in Maart 1937 en in April, September en October 1938.

Zo heeft zich de felle concurrentiestrijd voor een belangrijk deel afgespeeld op de rug van de arbeiders, enerzijds door werk-

loosheid m. n. onder de volwassen mannen, anderzijds door lage lonen. In dit laatste kwam verbetering door de algemeen verbindend verklaring der Collectieve Arbeidsovereenkomst, welke voor de eerste maal op 10 Januari 1938 van kracht werd.

Bij de aanvang van deze periode gold nog altijd de Collectieve Arbeidsovereenkomst tussen de individuele leden der Federatie — met uitzondering van de Waalwijkers, die overigens toch voor even gunstige voorwaarden zorgden — en de arbeidersbonden. Per 1 Juli 1932 kwam deze overeenkomst door wederzijdse opzegging te vervallen. Gevoerde onderhandelingen leidden eerst tegen 29 Juli 1935 tot een nieuwe overeenkomst. Door de felle concurrentie meenden de schoenfabrikanten uit de Federatie zich niet aan een loonniveau te kunnen binden, zolang de arbeidersbonden toestonden, dat hun leden bij andere fabrikanten tegen lagere lonen werkten, zoals dat speciaal in Kaatsheuvel veel het geval was. In het vertrouwen, dat van werknemerszijde alles zou worden gedaan, om de nieuwe overeenkomst door een zo groot mogelijk deel van de Nederlandse schoenindustrie te doen tekenen, traden 52 leden der Federatie toe tot het Collectieve Contract van Juli 1935.

Deze verwachting ging echter niet in vervulling. Ondanks hun vele pogingen slaagden de arbeidersorganisaties er niet in, de buitenstaande ondernemers tot toetreden te bewegen. Er was dan ook weinig animo om het contract, dat vanaf 16 Maart 1936 was omgezet in een C.A.O. tussen de Federatie en de bonden, voort te zetten. Om alsnog een chaos te vermijden besloot de Federatie het contract van 30 Juni af telkens met een maand te verlengen. Op 1<sup>o</sup> September 1936 trad echter wederom een contractloos tijdperk in. Kort daarop volgde de devaluatie. Men begon nieuwe onderhandelingen, welke tegen 1 Januari 1937 leidden tot een nieuwe overeenkomst. Deze overeenkomst voerde ook een centraal fonds in voor de uitkering der kindertoeslag, zodat deze nu niet meer individueel door de werkgevers werd uitgekeerd. Toen op 1 October 1937 de wet op de Collectieve Arbeidsovereenkomsten in werking trad, werd tegelijkertijd in de Staatscourant reeds gepubliceerd, dat de Bedrijfsraad voor de schoenindustrie algemeen verbindend verklaring der Collectieve Arbeidsovereenkomst had gevraagd. De overeenkomst werd nu verlengd tot 1 Juli 1938 en werd met ingang van 10 Januari 1938 algemeen bindend. Om de loonconcurrentie nog verder te beperken, zag men in, dat het noodzakelijk was ook de personeelsverhoudingen te regelen. Zoals wij reeds zagen, geschiedde dit in de C.A.O. van 1 Juli 1938.



Tabel 53.

ENIGE WEEKLONEN VOLGENS DE COLLECTIEVE  
ARBEIDSOVEREENKOMSTEN IN GULDENS, 1932—1939.

|                | I Jan.—1 Juli<br>1932 | 29 Juli 1935—<br>1 Sept. 1936<br>1 Jan. 1937—<br>1 Juli 1939 | contractloos<br>tijdperk<br>Dec. 1932—<br>29 Juli 1935 |
|----------------|-----------------------|--------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|
| Mannen         |                       |                                                              |                                                        |
| 15 j.          | 5,28                  | 4,80                                                         | 4,80                                                   |
| 18 j.          | 12,48                 | 11,52                                                        | 11,52                                                  |
| 21—60 j. III   | 18,—                  | 17,76                                                        | 18,—                                                   |
| II             | 20,50                 | 19,68                                                        | 20,40                                                  |
| I              | 23,—                  | 21,60                                                        | 23,04                                                  |
| Vrouwen        |                       |                                                              |                                                        |
| 15 j.          | 5,28                  | 4,80                                                         | 4,80                                                   |
| 18 j.          | 8,64                  | 8,16                                                         | 8,16                                                   |
| 21 j. e. ouder | 10,56                 | 10,08                                                        | 10,08                                                  |

Aan de minimumlonen volgens de Collectieve Arbeidsovereenkomsten hebben wij in tabel 53 ook nog de minimumlonen toegevoegd uit het eerste contractloos tijdperk, welke moesten worden nageleefd, wilde men gebruik kunnen maken van de overwerkvergunningen. In de officiële minimumlonen is in deze periode over het algemeen niet veel verandering gekomen, zeker als men in aanmerking neemt de grote prijsdalingen, welke allerwege plaats vonden na 1929, het beginjaar van het eerste contract. De feitelijke lonen vertoonden evenwel grote schommelingen, zoals wij in de volgende paragraaf nog zullen zien.

### 5. *Tragisch verloop in Kaatsheuvel.*

Deze periode mag voor Kaatsheuvel terecht tragisch worden genoemd. Tengevolge van de vaste wil der bevolking om een krachtige positie te blijven innemen in de Nederlandse schoenindustrie, heeft zij zich na 1924, zoals wij al zagen, weer weten op te werken. Rond 1930 werd ook de mechanisatie en de modernisering der bedrijven op grote schaal ter hand genomen. We zien dan ook, dat het dorp vanaf 1924 tot 1932 voortdurend terrein heroverd heeft, in dit laatste jaar, tevens het eerste jaar van deze periode, werd ondanks de ernstige depressie een waar hoogtepunt bereikt. Bijna 15 % van de Nederlandse productiehoeveelheid en 13,3 % van de productiewaarde kwam dit jaar

van de Kaatsheuvelse industrie. Doch zo gunstig als deze periode begon, zo rampzalig was het vervolg. Wat men moeizaam en geleidelijk aan had weten op te bouwen, werd in de komende jaren in een veel sneller tempo te niet gedaan. Tegenover 76 ondernemingen (jaarproductie minstens 1.000 paren), welke tezamen 1.568.000 paren vervaardigden in 1932, stonden er in 1938 nog 50 met een totale productie van 1.168.000 paren. En dat terwijl in de rest van Nederland het aantal ondernemingen slechts met 39 gedaald was en de productie toegenomen van negen tot bijna veertien miljoen paren.

Tabel 54.

PROCENTUEEL AANDEEL VAN KAATSHEUVEL IN DE  
NEDERLANDSE SCHOENENPRODUCTIE, 1917—1938.

| Jaren | hoeveelheid | waarde | Jaren | hoeveelheid | waarde |
|-------|-------------|--------|-------|-------------|--------|
| 1917  | 18,6        | 14,7   | 1932  | 14,9        | 13,3   |
| 1919  | 12,6        | 11,3   | 1933  | 13,0        | 11,9   |
| 1921  | 12,1        | 10,9   | 1934  | 11,7        | 12,0   |
| 1924  | 11,2        | 10,2   | 1935  | 10,8        | 10,7   |
| 1927  | 11,8        | 11,2   | 1936  | 9,3         | 9,1    |
| 1930  | 12,3        | 11,8   | 1937  | 8,4         | —      |
| 1931  | 13,5        | 12,4   | 1938  | 7,8         | —      |

In 1933 is de daling, althans gerekend naar het aantal paren, nog slechts relatief. Na dit jaar vangt echter ook in absolute cijfers de neergang aan. Een productiestatistiek over deze jaren samen te stellen is niet eenvoudig, gezien de wispelturige veranderingen, waarop wij bij het C.B.S. in deze periode telkens weer stuiten. Vandaar de onregelmatige samenstelling van tabel 55.

In deze productiestatistiek is het intussen opvallend, dat na 1933 de gemiddelde waarde per paar schoenen hoger komt te liggen dan in de rest van Nederland.

Wijst dit misschien ook erop, dat de meer serieuze fabrikanten die zich toeleggen op betere schoenen de strijd tegen de concurrentie volhouden? Het is moeilijk uit te maken. Wel is het zeker, dat er na 1933 in overig Nederland steeds meer licht schoeisel wordt gefabriceerd, zoals rubberschoeisel en pantoffels en staat het anderzijds ook vast, dat Kaatsheuvel in het begin der jaren dertig zijn sterkere positie mede heeft geforceerd door de



Tabel 55.

## PRODUCTIESTATISTIEK KAATSHEUVEL, 1932—1938.

| Jaren                                                           | Ondernemingen met een jaarproductie van<br>minsten 5.000 paren |            |           |                         |                     |
|-----------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|------------|-----------|-------------------------|---------------------|
|                                                                 | Aantal onder-<br>nemingen                                      | Productie  |           | Waarde per paar in gld. |                     |
|                                                                 |                                                                | × 1.000 p. | × f 1.000 | Kaats-<br>heuvel        | Overig<br>Nederland |
| 1932                                                            | 44                                                             | 1.494      | 3.753     | 2,51                    | 2,78                |
| 1933                                                            | 43                                                             | 1.624      | 3.512     | 2,16                    | 2,31                |
| 1934                                                            | 40                                                             | 1.554      | 3.344     | 2,15                    | 2,10                |
| 1935                                                            | 36                                                             | 1.546      | 3.038     | 1,97                    | 1,94                |
| Ondernemingen met minstens 25 arbeiders                         |                                                                |            |           |                         |                     |
| 1936                                                            | 21                                                             | 1.160      | 2.378     | 2,05                    | 1,93                |
| Ondernemingen met een jaarproductie van<br>minstens 1.000 paren |                                                                |            |           |                         |                     |
| 1932                                                            | 76                                                             | 1.568      | —         | —                       | —                   |
| 1936                                                            | 53                                                             | 1.354      | —         | —                       | —                   |
| 1937                                                            | 51                                                             | 1.271      | —         | —                       | —                   |
| 1938                                                            | 50                                                             | 1.168      | —         | —                       | —                   |

productie van minderwaardig schoeisel, zo zelfs, dat het dorp hierdoor een slechte naam heeft gekregen in de schoenenwereld, ofschoon deze zeker niet over de gehele linie verdiend werd. De cijfers der statistieken wijzen wel uit, dat er rond 1930 vele onderneminkjes in Kaatsheuvel zijn bijgekomen, dan wel hun productie aanzienlijk hebben opgevoerd. En juist vooral bij deze kleine lieden in Kaatsheuvel heeft altijd de neiging bestaan in slechte tijden met inferieur schoeisel aan de markt te komen. Toen na 1933 het publiek zich steeds meer afkeerde van dit werk en daarenboven de massaproductie der grote en gerationaliseerde industrie los kwam, was het uit met dit spel. In 4 jaren tijd zijn dan ook niet minder dan 23 ondernemingen uit de statistiek verdwenen, ofwel een derde van het aantal ondernemingen van 1932.

Afgezien van de ongunstige conjuncturele ontwikkeling in Nederland moeten we de oorzaak van deze slechte gang van zaken vooral wel zoeken in de zwakke positie van een groot deel

der Kaatsheuvelse industrie in de strijd tegen het grootbedrijf en de andere bedrijven met massaproductie.

Doordat de Kaatsheuvelse industrie verdeeld was over vele kleine ondernemingen was zij niet in staat het wapen van de reclame en van de mode, beide op het gebied van damesschoenen van belang, met succes te hanteren. Het in het Kaatsheuvelse industriële apparaat geïnvesteerde kapitaal kwam daarenboven minder tot zijn recht, dan wanneer het zou zijn geïnvesteerd in enkele grote ondernemingen. Ongetwijfeld zou men in dit laatste geval voor een zelfde productiehoeveelheid met een geringer aantal van de aanwezige machines hebben kunnen volstaan en had men met een geringere investering een veel efficiëntere productie kunnen tot stand brengen.

Op het gebied van de detailhandel ontsproten nog speciale moeilijkheden voor de kleinere ondernemingen door de opkomst van de filiaalzaken en het grootwinkelbedrijf. Het waren vooral de kleine zelfstandige winkeliers, die hierdoor in moeilijkheden geraakten en door hun wanbetalingen hun moeilijkheden mede afwentelden op de fabrikanten. Elke terreinwinst van de filiaalbedrijven der massa-industrie beperkte het terrein van de kleine, zelfstandige winkelier. Bovendien werd de positie van de bonafide winkelier nog ondermijnd door de vestiging van talloze, gelukzoekende winkeliers, die de markt bedierven en meestal na een kort bestaan weer ten onder gingen. De catastrofhe voor de Kaatsheuvelse industrie is voor een groot deel afkomstig uit de detailhandel. Mogelijk heeft daarnaast ook de slechte naam, welke een deel der Kaatsheuvelse industrie zich verworven had door een minderwaardige productie, zijn nadelige uitwerking niet gemist.

Natuurlijk werden ook de Kaatsheuvelse arbeiders ernstig door deze gang van zaken getroffen. Van 1.271 arbeiders op 15 April 1932 bij de ondernemingen met minstens 25 arbeiders steeg hun aantal tot 1.414 op 15 April 1935, om daarna te dalen tot 1.023 op 15 September 1938. Voor de volwassen mannen was het daarenboven een ongunstige omstandigheid, dat hun aandeel in het totaal aantal arbeiders in deze jaren zo sterk daalde. Door de wisselvallige cijfergroeperingen van het C.B.S. is deze daling niet precies weer te geven, doch zeker is het, dat in dit dorp in deze periode de overgang naar vrouwelijke arbeidskrachten groter is geweest dan elders in Nederland, want terwijl men tot 1932 hierin bij de rest van ons land ten achter was gebleven (25 tegen 31 % vrouwen), had men in 1938 het



Rijksgemiddelde bereikt, nl. 34 %. Daarnaast nam ook het aandeel van de jeugdige arbeiders toe met 5 à 10 %.

Voor de manlijke arbeiders, die hun werk nog behielden, was de werktijd dikwijls belangrijk ingekort, terwijl ook de lonen in Kaatsheuvel tot 1938 bijzonder laag bleven. In het volgende staatje hebben wij de loonindexcijfers, welke wij berekenden aan de hand van de gegevens van de Federatie, weergegeven met daarachter tussen haakjes de landelijke cijfers. Als basis van deze index is, zoals de lezer weet, genomen het landelijke loonpeil in 1929.

|      |      |          |
|------|------|----------|
| 1929 | 99,2 | ( 100 )  |
| 1932 | 88,1 | ( 94,0 ) |
| 1934 | 83,5 | ( 90,8 ) |
| 1936 | 77,5 | ( 86,2 ) |
| 1938 | 86,9 | ( 89,6 ) |

Reeds in 1932 waren de lonen in Kaatsheuvel dus aanmerkelijk lager. Dit schijnt een van de middelen te zijn geweest om een hogere omzet te forceren. De volgende jaren gaat men steeds verder onder het Rijksgemiddelde. Na de devaluatie is er echter een stijging en in 1938 is men het algemene gemiddelde weer dicht genaderd.

In de vorige paragraaf hebben wij de ontwikkeling te Kaatsheuvel vergeleken met die van andere centra. In de volgende tabel hebben wij nog enige cijfers opgenomen voor een verdere vergelijking met de drie aangrenzende gemeenten.

Deze tabel toont ons aan, dat nergens het aantal ondernemingen zo zeer gedaald is als in Kaatsheuvel, terwijl toch de gemiddelde productie per onderneming aanmerkelijk lager blijft dan in Waalwijk, Tilburg of Dongen. In deze drie plaatsen zijn de lonen gedurende deze periode ook minder gedaald, doch in 1938 lag het loonniveau te Kaatsheuvel weer iets boven dat van Dongen. Met dit lagere loonniveau in Kaatsheuvel correspondeert ook de gemiddelde jaarproductie per arbeider, berekend naar de waarde. In de eerste jaren van deze periode was deze doorgaans 5 à 10 % lager dan in de rest van ons land. Toch heeft de mechanisatie in het dorp in deze tijd goede vooruitgang gemaakt. In 1935 schijnt de achterstand in het primair vermogen er zelfs te zijn verdwenen en heeft men er een hoger niveau bereikt dan in Tilburg. Deze laatste stad vertoont over de gehele linie een nog grotere neergang dan Kaatsheuvel, doch had het grote voordeel minder van de schoenindustrie afhankelijk te zijn.

Tabel 56.

VERGELIJKING VAN KAATSHEUVEL MET ENIGE  
BELANGRIJKE CENTRA, 1932—1938.

| Jaren | Kaats-<br>heuvel                        | Waal-<br>wijk | Don-<br>gen | Til-<br>burg | Kaats-<br>heuvel                           | Waal-<br>wijk | Don-<br>gen | Til-<br>burg |
|-------|-----------------------------------------|---------------|-------------|--------------|--------------------------------------------|---------------|-------------|--------------|
|       | Aantal ondernemingen <sup>1)</sup>      |               |             |              | Jaarproductie × 1.000 paren <sup>1)</sup>  |               |             |              |
| 1932  | 76                                      | 39            | 29          | 19           | 1.568                                      | 1.388         | 829         | 1.087        |
| 1935  | 61                                      | 30            | 28          | 20           | 1.605                                      | 2.120         | 1.118       | 881          |
| 1938  | 50                                      | 28            | 28          | 14           | 1.168                                      | 2.758         | 1.104       | 603          |
|       | Personeel op 15 September <sup>2)</sup> |               |             |              | Loonindex (Nederl. 1929 = 100)             |               |             |              |
| 1932  | 1.226                                   | 1.502         | 942         | 1.080        | 88,1                                       | 96,9          | 92,3        | 99,8         |
| 1935  | 1.231                                   | 2.086         | 1.022       | 842          | 83,5                                       | 91,5          | 85,6        | 92,7         |
| 1938  | 1.023                                   | 2.429         | 1.155       | 632          | 86,9                                       | 89,6          | 86,2        | 87,9         |
|       | P.K. primair vermogen <sup>3)</sup>     |               |             |              | Prod. per ond. × 1.000 paren <sup>1)</sup> |               |             |              |
| 1932  | 668                                     | 1.103         | 818         | 923          | 20,6                                       | 35,6          | 28,6        | 57,2         |
| 1935  | 822                                     | 1.385         | 830         | 640          | 26,3                                       | 70,7          | 39,9        | 44,0         |
| 1938  | 575                                     | 1.295         | 596         | 569          | 23,4                                       | 98,5          | 39,4        | 43,1         |

<sup>1)</sup> Ondernemingen met jaarproductie van minstens 1.000 paren.

<sup>2)</sup> Ondernemingen met minstens 25 arbeiders.

<sup>3)</sup> Ondernemingen met een jaarproductie van minstens 5.000 paren, over 1938 evenwel ondernemingen met minstens 25 arbeiders.

Tabel 57.

GEHEEL WERKLOZE LEDERBEWĒRKERS IN DE GEMEENTEN  
LOON OP ZAND, WAALWIJK EN DONGEN, 1937—1938.

| Datum        | Loon op Zand | Waalwijk | Dongen |
|--------------|--------------|----------|--------|
| 1937         |              |          |        |
| 15 April     | 245          | 148      | 107    |
| 15 September | 284          | 148      | 168    |
| 31 December  | 328          | 185      | 245    |
| 1938         |              |          |        |
| 15 April     | 237          | 189      | 231    |
| 15 September | 244          | 163      | 163    |
| 31 December  | 231          | 156      | 176    |



De werkloosheid, welke in deze jaren het gehele land teisterde, kwam in Kaatsheuvel natuurlijk hoofdzakelijk voort uit de schoenindustrie. Zo waren op 31 December 1937 van de 417 geheel werklozen in de gemeente Loon op Zand 328 lederbewerkers, het volgende jaar 231 van de 341 geheel werklozen. Jammer genoeg hebben maar weinig werkloosheidsgegevens betreffende de gemeente Loon op Zand de laatste oorlog overleefd. Slechts over 1937 en 1938 kunnen wij de werkloosheid onder de lederbewerkers van Loon op Zand vergelijken met die van de gemeente Waalwijk en Dongen. Zij was in deze jaren in deze twee gemeenten doorlopend lager, ofschoon Dongen in April 1938 bijna hetzelfde niveau bereikte. Het is zelfs niet uitgesloten, dat per saldo de werkloosheid in Dongen dikwijls die van Loon op Zand overtrof, aangezien er meestal ook veel meer gedeeltelijk werklozen werden geregistreerd.

Van de jaren voor 1937 beschikken wij nog over de werkloosheidscijfers van de gemeente Loon op Zand op 31 December, alsmede over de vermoedelijke percentages van het aandeel, dat de lederbewerkers hierin hadden. Deze werkloosheidscijfers, alsmede de genoemde percentages hebben wij opgenomen in tabel 58.

Tabel 58.

WERKLOOSHEID OP 31 DECEMBER IN DE GEMEENTE  
LOON OP ZAND 1932—1938.

| Jaren | Geheel werklozen | Vermoedelijk aandeel<br>der lederbewerkers<br>in % |
|-------|------------------|----------------------------------------------------|
| 1932  | 131              | 80 <sup>1)</sup>                                   |
| 1933  | 174              | 85 <sup>1)</sup>                                   |
| 1934  | 216              | 93                                                 |
| 1935  | 213              | 80                                                 |
| 1936  | 308              | 80                                                 |
| 1937  | 417              | 76                                                 |
| 1938  | 341              | 68                                                 |

<sup>1)</sup> Over het gehele jaar.

Dat het aandeel van de lederbewerkers in de werkloosheid aanvankelijk zo sterk toenam, moet geweten worden aan de afnemende werkloosheid in die jaren onder de grondwerkers. Het hoogst was de werkloosheid tijdens de malaise van 1937—1938. Bij de jaarwisseling was zij toen alleen in de schoen-

industrie reeds hoger dan de gehele werkloosheid in de voorafgaande jaren.

Aan werklozensteun heeft de gemeente Loon op Zand in deze periode ruim een half miljoen gulden uitgekeerd, waaronder ook begrepen zijn de lonen, welke in de werkverschaffing werden uitbetaald. Dit was ongeveer 150.000 gulden hoger dan in Waalwijk en ongetwijfeld zou dit bedrag nog aanzienlijker zijn geweest, ware het niet, dat vele werklozen de gemeente verlieten. Van 1935 tot 1938 bedroeg het emigratiesaldo bijna 7 % der totale bevolking. Zo heeft het ongunstige verloop in de schoenindustrie voor de gehele gemeente ernstige gevolgen gehad. Hierop komen wij aanstonds nog nader terug.



## HOOFDSTUK IX.

## DE TWEEDE WERELDOORLOG KLOPT AAN.

1939—10 MEI 1940.

*1. De politieke crisis verdringt de malaise.*

Toen het contact tussen Hitler, Mussolini, Daladier en Chamberlain op 30 September 1938 leidde tot het accoord van Munchen ten koste van Tsjecho Slowakije, was er tijdelijk een opluchting in de gehele wereld. Toch werd het iedereen duidelijk, dat een tweede wereldoorlog niet lang meer op zich zou laten wachten. Verschillende landen begonnen zich dan ook voor te bereiden en ook Nederland had op 28 September in een Koninklijk Besluit afgekondigd, dat oorlogsgevaar aanwezig was, alhoewel men de voormobilisatie nog voorlopig uitstelde.

In deze bewogen dagen zien wij reeds een eerste opleving in de schoenindustrie, welke in de laatste maanden van 1937 en in het begin van 1938 een zeer ernstige malaise had moeten doorstaan. Deze opleving was echter nog tijdelijk, November en December brachten weer enige reactie. Het oorlogsjaar 1939 was echter van het begin af gunstig voor de schoenindustrie en toen Hitler in Maart door de bezetting van Tsjecho-Slowakije de laatste twijfels omtrent zijn bedoelingen had weggenomen, bereikte de bedrijvigheid een hoogte, als men na 1930 in de meeste bedrijven niet meer gekend had.

Niet slechts de grootindustrie en de sterk gerationaliseerde ondernemingen deden zich nu gelden, de gehele industrie deelde in de opleving.

De toenemende werkgelegenheid kunnen we vrij nauwkeurig volgen aan de hand van de statistiek der werkuren, welke de Federatie van Nederlandse Schoenfabrikanten heeft samengesteld van haar leden. Herleid tot indexcijfers hebben wij deze statistiek voor de beginweek van elk kwartaal opgenomen in tabel 59. De cijfers, van 1938 maken evenwel een geflatteerde indruk, doordat de werkgelegenheid in de eerste week van April en October hoger was dan over het algemeen in de betreffende kwartalen. In verhouding tot 1938 is de werkgelegenheid in 1939 en in de eerste vier maanden van 1940 toegenomen met 20 à 25 %, tot 1932 met 30 à 40 %.

Tabel 59.

DE WERKGELEGENHEID IN DE SCHOENINDUSTRIE  
1938—1940.

(Bij 104 leden van de Federatie van Schoenfabrikanten).

| Eerste week<br>van de maand | Januari 1938 = 100 <sup>1)</sup> |      |      |
|-----------------------------|----------------------------------|------|------|
|                             | 1938                             | 1939 | 1940 |
| Januari                     | 100                              | 139  | 166  |
| April                       | 136                              | 158  | 155  |
| Juli                        | 115                              | 155  | 120  |
| October                     | 144                              | 176  | 151  |

<sup>1)</sup> Vertegenwoordigt 230.785 werkuren. Zie ook de grafiek op bldz. 156.

Door deze gunstige ontwikkeling bereikte de Nederlandse schoenindustrie in 1939 een recordproductie, hoewel het aantal ondernemingen nog lager was dan in 1938. Met ruim 18 miljoen paren was de productie in 1939 meer dan drie en een half maal zo hoog als in 1919 en ruim 20 % hoger dan in 1938. Dit laatste komt geheel overeen met de zo juist genoemde stijging in de werkgelegenheid.

Tabel 60.

## PRODUCTIESTATISTIEK 1938—1940.

| Jaren | Ondernemingen met: |                         |                       |            |           |                               | Index<br>grond-<br>stoffen-<br>prijzen <sup>1)</sup> |
|-------|--------------------|-------------------------|-----------------------|------------|-----------|-------------------------------|------------------------------------------------------|
|       | minder dan 25 arb. |                         | minstens 25 arbeiders |            |           |                               |                                                      |
|       | aantal<br>ondern.  | productie<br>× 1.000 p. | aantal<br>ondern.     | productie  |           | waarde<br>p. paar<br>in guld. |                                                      |
|       |                    |                         |                       | × 1.000 p. | × f 1.000 |                               |                                                      |
| 1938  | 209                | 1.128                   | 119                   | 13.838     | 28.445    | 2,05                          | 45,0                                                 |
| 1939  | 200                | 1.359                   | 109                   | 16.776     | 38.647    | 2,30                          | 48,1                                                 |
| 1940  | 247                | 1.301                   | 112                   | 14.670     | 47.023    | 3,21                          | 58,4                                                 |

<sup>1)</sup> Bedoeld zijn de grondstoffen voor lederwaren, 1926—1930 = 100. Het indexcijfer van 1940 is over de maand April.

Ondanks deze toenemende bedrijvigheid zijn de prijzen slechts weinig gestegen. Eerst in de loop van 1940 gaan zij beduidend omhoog. Het is merkwaardig, dat er dit jaar weer zovele kleine ondernemingen zijn komen opduiken, hoewel de totale productie onder invloed van de oorlogsomstandigheden wederom met twee miljoen paren is afgenomen.

De rentabiliteit der ondernemingen is in deze jaren echter aanmerkelijk verbeterd. Bij de ondernemingen, welke minstens 25



arbeiders in dienst hadden, was de gemiddelde verkoopwaarde der productie in 1938 f 239.000. In 1939 was zij gestegen tot f 355.000 en in 1940 tot f 420.000. Ondanks de geringere productie in dit laatste jaar zal de verdienste dus wel zo zeer zijn toegenomen, dat er nog voor een nieuwe groep ondernemers plaats was. Reeds in 1939 was de gemiddelde waarde per paar schoenen toegenomen met 12 %, terwijl het indexcijfer van de grondstoffen slechts met 7 % omhoog ging en de lonen ongeveer met 3 %.

De sterke toeneming van het primaire vermogen der krachtwerktuigen, nl. van 7.269 p.k. in 1938 tot 7.697 p.k. in 1939 en 8.115 p.k. in 1940 (ondernemingen met minstens 25 arbeiders), wijst op voortschrijdende mechanisatie. Ook nu gold deze uitbreiding van het primair vermogen de electromotor.

Voor de arbeiders is deze tijd eveneens gunstig geweest. Wij hebben boven gezien, hoezeer de werkgelegenheid bij de leden van de Federatie van Nederlandse Schoenfabrikanten toenam. Bij de personeelstatistieken van het C.B.S. valt een gelijke stijging waar te nemen, nl. van 11.600 op 15 September 1938 tot 12.892 op 15 April 1940 (ondernemingen met minstens 25 arbeiders). Ook de lonen stijgen deze jaren. Zo was de loonindex van de Federatie (1929 = 100) in 1938 nog 89,6, in 1939 92,3 en in 1940 99,6.

Op 1 Juli 1939 kwam een nieuwe Collectieve Arbeidsovereenkomst tot stand, waarbij voor mannelijke arbeiders tussen 21 en 60 jaar een vierde klasse werd ingesteld, met een minimum uurloon van 35 ct. (f 16,80 per week). Overigens kwam er geen wijziging in de oude loonregeling evenmin als bij de volgende collectieve overeenkomst van 1 Januari 1940. In verband met de stijgende kosten van levensonderhoud drongen de arbeiders echter aan op hogere lonen.

Toen in September 1939 de gunstige wending in de bedrijvigheid duidelijk naar voren kwam, werd door de Federatie besloten een tijdelijke duurtetoeslag uit te keren. Hiertoe werden de lonen met een vast bedrag verhoogd.

Over het geheel genomen is deze periode zoals we kunnen aantonen, dus gunstig geweest. Het jaarverslag van de Federatie noemt de toestand tot September 1939 bevredigend, al gold dit meer de bedrijvigheid en de werkgelegenheid dan de rentabiliteit. De saneringsmaatregelen deden hun invloed echter wel steeds duidelijker gelden, vooral ook de toepassing van de „Vestigingswet-Kleinbedrijf” in de winkelbranche. Toen in September de oorlog uitbrak, volgden grote aankopen door het publiek en

legerorders. In het voorjaar van 1940 ondervond men echter de terugslag van de massale aankopen in het laatste kwartaal van 1939.

Tabel 61.

WEEKLONEN VOLGENS DE C.A.O. EN  
DUURTETOESLAGREGELING IN GULDENS, 1939.

|                | C.A.O. | inclusief toeslag |          |
|----------------|--------|-------------------|----------|
|                |        | ongehuwden        | gehuwden |
| Mannen         |        |                   |          |
| 15 j.          | 4,80   | 5,30              | —        |
| 18 j.          | 11,52  | 12,02             | —        |
| 21—60 j. IV    | 16,80  | 17,80             | 18,30    |
| III            | 17,76  | 18,76             | 19,26    |
| II             | 19,68  | 20,68             | 21,18    |
| I              | 21,60  | 22,60             | 23,10    |
| 15 j.          | 4,80   | 5,10              | —        |
| 18 j.          | 8,16   | 8,46              | —        |
| 21 j. en ouder | 10,08  | 10,58             | —        |

Op het gebied der handelspolitiek bracht deze periode belangrijke veranderingen. Op 1 Maart 1939 werd het invoerrecht van leder gebracht van 3 op 6 %, dat van schoeisel van 12 op 18 %. In verband met de toestand in de schoenindustrie werd het eerste te veel, het tweede te weinig geacht. Dieper greep echter de opheffing in van de contingentering in November, nadat zij sinds het uitbreken van de oorlog reeds zeer soepel was toegepast. Zowel in- als uitvoer namen toe. De eerste evenwel meer dan de tweede, wat enige ongerustheid in ondernemerskringen veroorzaakte, vooral omdat de invoer van grondstoffen moeilijker werd. De invoer van het lederen schoeisel steeg van 1938 tot 1939 van 414.000 tot 793.000 paren, die van het overig schoeisel van 569.000 tot 785.000 paren.

De uitvoer van lederen schoeisel nam toe van 197.000 tot 359.000 paren, die van het overige schoeisel nam af van 45.000 tot 27.000 paren. In de drie eerste maanden van 1940 was de invoer ongeveer het dubbele van dezelfde maanden in 1939. Ofschoon ook deze maanden niet onbevredigend waren, ondervonden toch de ondernemingen, welke niet voorzien waren van regeringsorders voor het leger, de invloed van het teruglopend verbruik.



## 2. In Kaatsheuvel enig herstel.

Kaatsheuvel, dat in de vorige periode zijn dieptepunt bereikte, kwam onder invloed van de naderende oorlog tot enig herstel, gelijk ook de productiestatistiek dat aangeeft.

Tabel 62.

PRODUCTIESTATISTIEK KAATSHEUVEL, 1938—1940.

Ondernemingen met jaarproductie van minstens 1.000 paren.

| Jaren | aantal onder-<br>nemingen | productie<br>× 1.000 paren | arbeiders op<br>15 September | loon index der<br>Federatie <sup>1)</sup> |
|-------|---------------------------|----------------------------|------------------------------|-------------------------------------------|
| 1938  | 50                        | 1.168                      | 1.087                        | 86,9                                      |
| 1939  | 49                        | 1.492                      | 1.229                        | 88,5                                      |
| 1940  | 51                        | 1.129                      | 1.186                        | 95,8                                      |

<sup>1)</sup> Nederland 1929 = 100. In 1939 hadden 16 ondernemingen minstens 25 arbeiders.

Het betrekkelijk lage productiecijfer hierin van 1940 moet geweten worden aan de omstandigheden na 10 Mei van dit jaar. Immers bij de ondernemingen, welke minstens 25 arbeiders in dienst hadden, bleef het aantal arbeiders na 15 September 1938 regelmatig stijgen tot 15 April 1940.

Het herstel in het jaar 1939 schenkt intussen toch geen bevrediging. Niet alleen, omdat het te wijten was aan geheel abnormale omstandigheden, maar ook omdat de grote concurrenten van de Kaatsheuvelse industrie, die zich eveneens toeleiden op het burgerschoeisel, hun positie dit jaar wederom wisten te versterken. De verbetering in de relatieve positie van Kaatsheuvel was dan ook niet noemenswaardig en in 1940 ging zij weer geheel verloren. De productie bleef bovendien in 1939 nog aanmerkelijk onder 1,7 miljoen paren, welk aantal men in 1933 had weten te bereiken. Practisch betekent 1939 weinig meer dan een herademing voor de Kaatsheuvelse schoenindustrie, waarbij de plotseling toenemende vraag van essentiële betekenis was. De grootindustrie was hierop nog niet ingesteld, zodat Kaatsheuvel kon bijspringen om aan deze onverwacht grote vraag te voldoen. De sterk toenemende werkloosheid in de gemeente Loon op Zand in de eerste maanden van 1940 doet intussen vermoeden, dat een deel van de Kaatsheuvelse schoenindustrie het nieuwe hoogtepunt toen weer achter de rug had.

Aan het begin van het jaar 1939 bedroeg het aantal werklozen in de gemeente Loon op Zand nog 383, waarvan er 294 behoorden tot de schoen- en lederindustrie. Het einde van 1939 was

aanmerkelijk gunstiger. Deze aantallen waren toen nog resp. 67 en 24. De stijging in de eerste maanden van 1940 was echter weer zeer scherp. Op 30 April waren er weer 236 werkloze arbeiders. Specificatie van dit aantal ontbreekt evenwel.

In de lonen der Kaatsheuvelse schoenarbeiders trad in deze tijd een verbetering in. De loonindex steeg van 86,9 in 1938 tot 88,5 in 1939 en 95,8 in 1940. Hiermede werd het rijksgemiddelde benaderd en Dongen weer voorbijgestreefd. Vermoedelijk heeft de nabijheid van Waalwijk stimulerend gewerkt. Door het grote personeelsgebrek lag het loonniveau in deze plaats zelfs hoger dan in de Tilburgse schoenindustrie.

Wanneer wij tenslotte de positie van Kaatsheuvel vóór het uitbreken van de oorlog vergelijken met de belangrijke plaats, welke het dorp voordien had ingenomen, dan wordt het onmiddellijk duidelijk, hoe ruïneus de periode tussen de beide oorlogen geweest is.

In 1917 waren er in Kaatsheuvel 132 ondernemingen met een jaarproductie boven 999 paren. Zij produceerden dit jaar bijna 1,3 miljoen paar schoenen, ofwel 18,6 % van de Rijksproductie.

Tabel 63.

POSITIE DER VERSCHILLENDE CENTRA NA 20 JAREN.  
(Productie in % van de Rijksproductie van ondernemingen, welke minstens 1.000 paren vervaardigden).

| Jaren | Kaatsheuvel | Waalwijk | Dongen | Tilburg | Oisterwijk |  |
|-------|-------------|----------|--------|---------|------------|--|
| 1921  | 12,1        | 12,1     | 11,3   | 13,2    | 6,3        |  |
| 1925  | 11,5        | 13,5     | 9,4    | 14,6    | 7,7        |  |
| 1929  | 12,1        | 11,7     | 9,2    | 12,1    | 10,6       |  |
| 1933  | 13,0        | 12,7     | 7,8    | 9,7     | 10,4       |  |
| 1937  | 8,4         | 18,4     | 7,1    | 4,1     | 7,6        |  |
| 1939  | 8,2         | 17,0     | 8,3    | 4,1     | 7,1        |  |
| 1940  | 7,1         | 17,2     | 7,4    | 5,1     | 6,6        |  |

| Jaren | Langstraat | K. v. K. Tilburg | Overig N. Br. | Noord-Brabant | Nijmegen e. o. | Overig Nederland |
|-------|------------|------------------|---------------|---------------|----------------|------------------|
| 1921  | 42,2       | 23,6             | 12,0          | 77,7          | 4,8            | 17,5             |
| 1925  | 40,1       | 29,3             | 9,7           | 79,1          | 7,6            | 13,3             |
| 1929  | 39,8       | 30,8             | 7,4           | 77,9          | 8,4            | 13,6             |
| 1933  | 42,4       | 28,4             | 4,5           | 75,3          | 9,3            | 15,0             |
| 1937  | 39,5       | 19,2             | 15,4          | 74,1          | 7,2            | 18,5             |
| 1939  | 40,0       | 18,2             | 15,9          | 74,1          | 8,2            | 17,7             |
| 1940  | 36,4       | 17,3             | 16,5          | 70,2          | 7,3            | 22,6             |



In 1939 waren er nog 49 ondernemingen uit deze grootte-klasse met een totale productie van bijna 1,5 miljoen paren, ofwel 8,2 % van de rijksproductie. In tabel 63 hebben wij deze ontwikkeling vanaf 1921 vergeleken met die der andere productie-centra. Na Tilburg blijkt Kaatsheuvel het grootste terrein te hebben verloren. Was de verhouding met Nijmegen in 1921 5 : 2, in 1940 had laatstgenoemde stad Kaatsheuvel reeds overvleugeld. Waalwijk, dat naar hoeveelheid op gelijk niveau stond in 1921, had in 1940 meer dan het dubbele van de productie van Kaatsheuvel. Ook Dongen verloor aan betekenis, terwijl Oisterwijk na een tijdelijke opkomst in 1940 weer dezelfde plaats innam als in 1923. De relatieve betekenis van Langstraat en Centraal Brabant nam sterk af. Overig Noord-Brabant echter, waar in 1933 de schoenindustrie van vrijwel geen betekenis meer was, werkte zich onder invloed van het grootbedrijf op tot het peil van het district van de Kamer van Koophandel te Tilburg. Nijmegen, dat zijn winst niet geheel wist te handhaven, consolideerde toch een veel krachtiger plaats onder de Nederlandse centra.

Het overige deel van Nederland versterkte zijn positie, vooral ook door de productie van licht schoeisel (rubber). Met uitzondering van Waalwijk houdt deze ontwikkeling voor de oude Brabantse centra dus weinig belofte in voor de tijd, dat normale verhoudingen weer geheel zullen zijn hersteld.

## HOOFDSTUK X.

### DE KAATSHEUVELSE SCHOENINDUSTRIE ALS BRON VAN WELVAART.

#### *1. Vanaf de wapenstilstand tot de grote crisis.*

Hoewel de statistieken ons vrij uitvoerig inlichten over de Kaatsheuvelse schoenindustrie tussen de beide wereldoorlogen en ons anderzijds ook verschillende gegevens ter beschikking staan, welke een graadmeter zijn voor de welvaart der bevolking van de gemeente Loon op Zand, stelt dit ons toch nog niet in staat nauwkeurig de invloed te bepalen van de gang van zaken in de schoenindustrie op de welvaart van de bevolking. Doch al mogen er dan steeds onzekere factoren blijven, de congruentie tussen de ontwikkeling in de Kaatsheuvelse schoenindustrie en die in de volkswelvaart in de gemeente Loon op Zand is dikwijls wel zo groot, dat een verband moeilijk ontkend kan worden.

De voornaamste moeilijkheid schuilt natuurlijk in het feit, dat het schoencentrum Kaatsheuvel, waartoe behalve het dorp van deze naam ook het onmiddellijk aangrenzende Berkdijk gerekend moet worden, geen zelfstandige gemeente is. Niet alleen het dorp Loon op Zand, doch ook een aantal agrarische woon-oorden behoren tot dezelfde gemeente. Het aandeel van de Kaatsheuvelse schoenindustrie in de totale beroepsbevolking der gemeente mag, zoals wij zagen in het eerste hoofdstuk, tussen de beide wereldoorlogen geschat worden op ongeveer 45 %. De indirecte invloed van de Kaatsheuvelse schoenindustrie strekt zich evenwel verder uit. Niet alleen is er handel, industrie en ambacht met een voorzienende functie, ook de winkeliers e.d. van Kaatsheuvel en Berkdijk zijn rechtstreeks betrokken bij de koopkrachtontplooiing van hen, die hun bestaan vinden in de schoenindustrie en die wel niet minder zullen hebben uitgemaakt dan 70 % van de beroepsbevolking in dit schoencentrum. De invloed van een dergelijk groot bevolkingsdeel op de welvaart van het geheel moet wel zeer belangrijk zijn.

Van de andere welvaartsbronnen in de gemeente Loon op Zand waren tussen de beide wereldoorlogen de voornaamste: de landbouw, de schoenindustrie van het dorp Loon op Zand en de leerindustrie in ditzelfde dorp. De lederwarenindustrie was nog



in opkomst en bereikte haar grote ontwikkeling vooral na de laatste oorlog. Bij de bepaling van de invloed van de Kaatsheuvelse schoenindustrie op de welvaart zullen wij ook met deze beroepen rekening moeten houden. Het is daarom te betreuren, dat hiervan niet zulke uitvoerige gegevens beschikbaar zijn als van de Kaatsheuvelse schoenindustrie, welke wij van jaar tot jaar vrij nauwkeurig konden volgen.

Het landbouw-economisch onderzoek bevindt zich nog in een beginstadium van ontwikkeling. Wij zullen ons op dit gebied dan ook tevreden moeten stellen met de enkele globale indrukken, welke wij in het eerste hoofdstuk reeds weergaven van de gang van zaken tussen de wereldoorlogen. Iets kan ook gezegd worden van de schoenindustrie van Loon op Zand, doch de gegevens, welke het C.B.S. hiervan publiceerde, zijn alles bijeen vrij schaars.

Na 1933 heeft het zelfs de productiestatistiek van dit kleine centrum laten vervallen, maar vanaf 1936 wordt althans weer enig houvast geboden door de publicatie van de omvang van het personeel. De looierijen van het dorp waren natuurlijk te gering in aantal en grootte om in aanmerking te komen voor een afzonderlijke behandeling van jaar tot jaar. Daarom zullen wij ons voor deze bedrijfstak moeten beperken tot enige algemene indrukken over deze industrie in ons land.

Voor 1921 hebben we van het dorp Loon op Zand slechts de cijfers van de enquête van de Directie van den Arbeid naar de toestanden in de schoenindustrie rond 1910. Er bleken toen in Loon op Zand 13 ondernemingen te zijn met tezamen 194 arbeiders, tegen 134 ondernemingen in Kaatsheuvel met 1.351 arbeiders. Ook na de wereldoorlog bleef het oude kerndorp der gemeente ver bij Kaatsheuvel achter, zoals blijkt uit de cijfers van tabel 64. De ontwikkeling in de beide dorpen blijkt echter geenszins parallel te verlopen. In jaren, dat Kaatsheuvels aandeel stijgt, daalt dat van Loon op Zand en omgekeerd. Wanneer we echter het aandeel in de productiewaarde tot maatstaf nemen, dan zien we, dat dit aandeel zowel te Kaatsheuvel als te Loon op Zand vanaf 1924 geleidelijk toeneemt tot 1931. Ditzelfde heeft ook plaats bij de productiehoeveelheid vanaf 1928.

De schoenen, welke te Loon op Zand gemaakt werden, waren over het algemeen van een duurder soort of kwaliteit dan die van de Kaatsheuvelse industrie. Wel waren ook in Loon op Zand de producten van de kleine bedrijven goedkoper, doch zij waren nog aanzienlijk duurder dan die van de kleine Kaatsheuvelse ondernemingen. Na 1933 tasten we over de productie van Loon

op Zand in het duister, maar de personeelsverhoudingen, welke ons vanaf 1936 bekend zijn — zie tabel 64 — bevestigen, dat dit kleine centrum in deze jaren minder zwaar getroffen is dan Kaatsheuvel.

In de jaren tijdens de eerste wereldoorlog, toen de schoenindustrie geleidelijk grote winsten begon te maken, hebben de gemeenten in centraal Brabant, welke zich op deze productie toelieden, een gouden tijd beleefd. Dit geldt ook voor de gemeente Loon op Zand, welke in de schoenproductie toen wel aan de spits zal hebben gestaan van alle Nederlandse gemeenten. In de vorige eeuw had de gemeente bijna doorlopend een vertrek-

Tabel 64.

DE PLAATS VAN DE GEMEENTE LOON OP ZAND IN DE  
NEDERLANDSE SCHOENINDUSTRIE TUSSEN DE BEIDE  
WERELDOORLOGEN.

| Jaren                                                             | L.  | K.   | L. + K. | L.                                   | K.   | L. + K. |
|-------------------------------------------------------------------|-----|------|---------|--------------------------------------|------|---------|
| a. aandeel in de Rijksproductie<br>in % <sup>1)</sup>             |     |      |         | b. idem naar de waarde <sup>2)</sup> |      |         |
| 1921                                                              | 2,3 | 12,1 | 14,4    | 1,9                                  | 10,9 | 12,8    |
| 1922                                                              | 2,3 | 11,0 | 13,3    | 1,9                                  | 9,7  | 11,6    |
| 1923                                                              | 1,9 | 12,5 | 14,4    | 1,6                                  | 10,4 | 12,0    |
| 1924                                                              | 2,2 | 11,2 | 13,4    | 2,1                                  | 10,2 | 12,3    |
| 1925                                                              | 2,2 | 11,5 | 13,7    | 2,2                                  | 10,6 | 12,8    |
| 1926                                                              | 2,1 | 11,6 | 13,7    | 2,3                                  | 10,8 | 13,1    |
| 1927                                                              | 2,2 | 11,8 | 14,0    | 2,5                                  | 11,2 | 13,6    |
| 1928                                                              | 2,3 | 11,6 | 13,9    | 2,5                                  | 11,2 | 13,8    |
| 1929                                                              | 2,5 | 12,1 | 14,6    | 2,7                                  | 11,6 | 14,3    |
| 1930                                                              | 2,7 | 12,3 | 15,0    | 2,9                                  | 11,8 | 14,7    |
| 1931                                                              | 3,1 | 13,5 | 16,6    | 3,3                                  | 12,4 | 15,7    |
| 1932                                                              | 2,8 | 14,9 | 17,7    | 3,2                                  | 13,3 | 16,6    |
| 1933                                                              | 2,7 | 13,0 | 15,7    | 3,4                                  | 11,9 | 15,3    |
| c. aandeel in het personeel<br>op 15 September in % <sup>1)</sup> |     |      |         |                                      |      |         |
| Jaren                                                             | L.  | K.   | L. + K. |                                      |      |         |
| 1936                                                              | 2,9 | 11,3 | 14,2    |                                      |      |         |
| 1937                                                              | 2,9 | 10,9 | 13,8    |                                      |      |         |
| 1938                                                              | 3,2 | 9,7  | 12,9    |                                      |      |         |
| 1939                                                              | 3,1 | 13,3 | 16,4    |                                      |      |         |

<sup>1)</sup> Ondernemingen met jaarproductie van minstens 1.000 p.

<sup>2)</sup> Ondernemingen met jaarproductie van minstens 5.000 p.

L. = Loon op Zand dorp.

K. = Kaatsheuvel.



overschot en ook de eerste vijftien jaren van deze eeuw waren weinig gelukkiger. Alleen de grote bedrijvigheid in de schoenindustrie, welke ontstond tijdens en na de Frans-Duitse oorlog, had een gunstigere ontwikkeling in de bevolking met zich mede gebracht, doch dit was slechts een tijdelijke onderbreking geweest. Tussen 1896 en 1905 bedroeg het vertrekoverschot zelfs bijna duizend personen en in de tien daarop volgende jaren nog ruim vijf honderd. De schoenindustrie heeft toen de bevolkingsaanwas niet op kunnen vangen en we zagen zelfs, dat het aantal arbeiders in de Kaatsheuvelse schoenindustrie in 1910 lager was dan dat van 1871, terwijl dat van Waalwijk was toegenomen. Tijdens de wereldoorlog trad hierin een gunstige wending in. Van 1916 tot 1919 was er zelfs een vestigingsoverschot van 247 personen. In tegenstelling met de voorafgaande jaren was de plaatselijke nijverheid nu dus wel in staat de bevolkingsaanwas op te vangen. Het was voor Kaatsheuvel een gunstige omstandigheid, dat het handwerk, waaraan dit dorp zoveel langer dan andere centra heeft vastgehouden, door de oorlog de concurrentie met de fabrieksproductie kon weerstaan.

Het verdient evenwel opmerking, dat er ook in de jaren 1919 en 1921 sprake was van een vestigingsoverschot, hoewel de schoenindustrie in deze jaren in Kaatsheuvel belangrijk minder floreerde dan in 1917. Wel was de bevolkingsvermeerdering over de periode 1919 t/m 1921 uit hoofde van vestiging slechts een derde deel van deze bevolkingsvermeerdering in de periode 1916 t/m 1918, maar toch is het duidelijk, dat hier ook andere factoren een rol in hebben gespeeld, welke thans moeilijk nog kunnen worden achterhaald.

Het uitgangspunt van de nu te behandelen periode is voor de bevolking van de gemeente Loon op Zand, de oorlogsomstandigheden, welke een klein land ondanks zijn neutraliteit niet onberoerd lieten, in aanmerking genomen, niet ongunstig geweest. Zij heeft op grote schaal weten te profiteren van de goederenschaarste.

Om nu de invloed vast te stellen van de gang van zaken in de schoenindustrie op de welvaart der bevolking in de nu volgende jaren, moeten wij onze toevlucht nemen tot enige statistieken. In de eerste plaats beschikken wij over een statistiek van de inkomens en vermogens, samengesteld aan de hand van gegevens, welke de fiscus van de belastingplichtigen heeft opgetekend. In tabel 65 hebben wij deze gegevens, voor zo ver zij betrekking hebben op de bevolking van de gemeente Loon op Zand, weergegeven in de vorm van verhoudingscijfers t.o.v. het Rijk en de

provincie Noord-Brabant. De statistiek der inkomens vangt onmiddellijk aan in 1919, die der vermogens is echter voor de eerste maal in 1926 beschikbaar.

Tabel 65.

ONTWIKKELING VAN DE INKOMENS EN VERMOGENS  
IN DE GEMEENTE LOON OP ZAND IN VERGELIJKING  
MET NEDERLAND EN NOORD BRABANT, 1919—1940.

| Jaren | inkomens                        |     |                             |    | vermogens                       |    |                              |    |
|-------|---------------------------------|-----|-----------------------------|----|---------------------------------|----|------------------------------|----|
|       | aangeslagenen<br>per 1.000 inw. |     | gem. inkomen<br>per inwoner |    | aangeslagenen<br>per 1.000 inw. |    | gem. vermogen<br>per inwoner |    |
|       | a                               | b   | a                           | b  | a                               | b  | a                            | b  |
| 1919  | 78                              | 101 | 64                          | 90 | —                               | —  | —                            | —  |
| 1920  | 89                              | 109 | 65                          | 93 | —                               | —  | —                            | —  |
| 1921  | 83                              | 103 | 59                          | 86 | —                               | —  | —                            | —  |
| 1922  | 67                              | 86  | 46                          | 68 | —                               | —  | —                            | —  |
| 1923  | 68                              | 88  | 46                          | 70 | —                               | —  | —                            | —  |
| 1924  | 67                              | 88  | 49                          | 74 | —                               | —  | —                            | —  |
| 1925  | 63                              | 83  | 46                          | 71 | —                               | —  | —                            | —  |
| 1926  | 63                              | 83  | 47                          | 72 | 46                              | 60 | 24                           | 41 |
| 1927  | 61                              | 81  | 48                          | 74 | —                               | —  | —                            | —  |
| 1928  | 63                              | 81  | 46                          | 70 | 50                              | 68 | 25                           | 47 |
| 1929  | 64                              | 82  | 48                          | 71 | 57                              | 75 | 27                           | 49 |
| 1930  | 67                              | 87  | 51                          | 76 | 56                              | 74 | 28                           | 53 |
| 1931  | 70                              | 97  | 52                          | 80 | 62                              | 83 | 30                           | 54 |
| 1932  | 71                              | 97  | 53                          | 81 | 59                              | 76 | 34                           | 58 |
| 1933  | 66                              | 89  | 52                          | 79 | 57                              | 75 | 33                           | 59 |
| 1934  | 62                              | 82  | 49                          | 72 | 59                              | 76 | 37                           | 63 |
| 1935  | 57                              | 77  | 46                          | 68 | 57                              | 75 | 38                           | 65 |
| 1936  | 54                              | 74  | 43                          | 65 | 55                              | 73 | 36                           | 61 |
| 1937  | 51                              | 72  | 42                          | 66 | 57                              | 75 | 35                           | 62 |
| 1938  | 52                              | 73  | 42                          | 65 | 57                              | 75 | 35                           | 64 |
| 1939  | 60                              | 81  | 53                          | 77 | 62                              | 81 | 36                           | 63 |
| 1940  | —                               | —   | —                           | —  | 67                              | 87 | 41                           | 68 |

a: In % van het overeenkomstige Rijksgemiddelde.

b: in % van het overeenkomstige provinciale gemiddelde.

N.B. De cijfers, welke het C.B.S. publiceert over de inkomens, hebben in het algemeen betrekking op de inkomsten, genoten in het kalenderjaar, dat voorafgaat aan het aanvangsjaar der belastingperiode. In deze tabel zijn zij geplaatst overeenkomstig het jaar, waarin de inkomsten zijn genoten. De cijfers der vermogens hebben over het algemeen betrekking op de stand van 1 Mei van het jaar.

Alleen inkomens, welke na kinderaftrek nog voor inkomstenbelasting in aanmerking kwamen, zijn verwerkt in de statistiek, zoals ook ver-



mogens, welke beneden de belastinggrens bleven, er buiten vallen. Aan procentuele verhoudingscijfers is de voorkeur gegeven, niet slechts ter wille van de overzichtelijkheid, maar ook om de invloeden van de schommelingen in de geldswaarde en van wijzigingen in de belastingtarieven zo veel mogelijk te elimineren. Doordat evenwel met afgeronde getallen moest worden gewerkt, kunnen hier en daar kleine afwijkingen in de percentages zijn ingeslopen.

In een tweede statistiek hebben wij opgenomen het jaarlijkse migratiesaldo en het spaarsaldo van het postkantoor te Kaatsheuvel. Vanuit dit kantoor worden ook de dorpen Loon op Zand en Sprang bediend. Het aandeel van dit laatste dorp zal vermoedelijk niet groot zijn geweest, daar het overwegend agrarisch is en de boerenbevolking evenals in de gemeente Loon op Zand ook hier waarschijnlijk haar gelden voor een aanmerkelijk deel naar haar eigen boerenleenbank zal hebben gebracht. Het spaarsaldo van de boerenleenbanken te Loon op Zand en Kaatsheuvel hebben wij in tabel 66 ter vergelijking naast dat van het Kaatsheuvelse postkantoor opgenomen.

Bij de inkomens en vermogensstatistiek valt het op, dat de bevolking van de gemeente Loon op Zand gestadig op een lager niveau verkeert dan die van het Rijk en die van de provincie Noord-Brabant, hoewel het verschil met de laatste minder groot is. Vooral bij de vermogens is het verschil aanvankelijk buitengewoon groot. In 1926 is het gemiddelde vermogen per inwoner in de gemeente Loon op Zand nog minder dan een vierde deel van het gemiddelde vermogen per inwoner van het Rijk. Hoewel hierin een bevestiging mag worden gezien van het feit, dat de rijkdom van de bevolking in de betrokken jaren niet groot was, moet men toch ook met het volgende rekening houden.

Het gemiddeld inkomen en vermogen per inwoner evenals het aantal aangeslagenen in de belastingen per 1.000 inwoners zijn in een kinderrijke streek van zelf lager dan in kinderarme gebieden, omdat door het grote aantal kinderen het gemiddelde per inwoner gedrukt wordt. Juister zou het dan ook zijn, wanneer het gemiddelde berekend werd per gezin, doch dit is niet mogelijk. Het totaal bedrag der inkomens en ook het aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting wordt daarenboven in een kinderrijke gemeente verlaagd ten gevolge van de kinderaftrek. Inkomens, welke na deze aftrek beneden de limiet geraken, worden niet meer in de statistiek verwerkt. Tenslotte is het vanzelfsprekend, dat in kinderrijke streken het vermogen minder kan uitgroeien, zowel omdat de erflatingen over een groter aantal erfgenamen moeten worden verdeeld, als vanwege de grotere uitgaven der ouders voor de opvoeding van hun kinderen. Moge de rijkdom

van dergelijke streken, in geld uitgedrukt, wellicht minder zijn, haar ware rijkdom gaat hier ver bovenuit!

Tabel 66.

SALDI VAN BESPARINGEN EN MIGRATIE IN DE  
GEMEENTE LOON OP ZAND 1921—1939.

| Jaren    | Spaarsaldo<br>postkantoor<br>Kaatsheuvel<br>× f 1.000 | Spaarsaldo der<br>twee boeren-<br>leenbanken<br>× f 1.000 | Migratiesaldo<br>der gemeente<br>Loon op Zand |
|----------|-------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|
| 1921     | 32,2                                                  | 51,5                                                      | 48                                            |
| 1922     | — 4,1                                                 | — 4,0                                                     | — 88                                          |
| 1923     | 12,5                                                  | — 89,1                                                    | — 145                                         |
| 1924     | — 1,8                                                 | — 61,6                                                    | — 192                                         |
| 1925     | 2,1                                                   | — 18,0                                                    | — 93                                          |
| 1926     | 23,1                                                  | — 28,9                                                    | — 44                                          |
| 1927     | 23,6                                                  | 25,7                                                      | — 66                                          |
| 1928     | — 2,1                                                 | 13,7                                                      | — 5                                           |
| 1929     | — 20,2                                                | 6,6                                                       | — 117                                         |
| 1930     | 55,2                                                  | 14,4                                                      | — 60                                          |
| 1931     | 108,1                                                 | — 8,7                                                     | — 11                                          |
| 1932     | 65,5                                                  | — 26,7                                                    | — 15                                          |
| 1933     | 11,0                                                  | — 4,6                                                     | — 54                                          |
| 1934     | — 11,7                                                | 2,5                                                       | — 7                                           |
| 1935     | — 34,4                                                | 3,4                                                       | — 168                                         |
| 1936     | — 43,6                                                | — 7,3                                                     | — 61                                          |
| 1937     | 23,8                                                  | 22,5                                                      | — 222                                         |
| 1938     | 79,3                                                  | 8,6                                                       | — 273                                         |
| 1939     | — 42,8                                                | — 21,6                                                    | — 88                                          |
| 1921—'25 | 40,9                                                  | —121,3                                                    | — 470                                         |
| 1926—'30 | 80,6                                                  | 31,3                                                      | — 292                                         |
| 1931—'35 | 138,5                                                 | — 34,1                                                    | — 225                                         |
| 1936—'39 | 16,7                                                  | 2,2                                                       | — 644                                         |
| 1921—'39 | 276,7                                                 | —121,9                                                    | —1.631                                        |

Wanneer wij nu de statistieken van de beide tabellen vergelijken met de ontwikkeling in de Kaatsheuvelse schoenindustrie, dan ontdekken we van tijd tot tijd zeer opvallende congruenties. Zo bv. reeds terstond in de eerste helft van de jaren twintig. Men zal zich nog herinneren, dat de schoenindustrie na de eerste wereldoorlog zwaar te kampen kreeg met de concurrentie



van het buitenland, waardoor vele bedrijven genoodzaakt waren te sluiten en andere slechts ten koste van hun reserves staande konden blijven. Vooral 1922 was een uitermate moeilijk jaar vanwege de Duitse concurrentie. In Kaatsheuvel bleef men allerminst gespaard, zoals blijkt uit de daling der jaarproductie met niet minder dan 22 %, terwijl het aantal arbeiders op 15 September zelfs 40 % lager was dan het jaar tevoren. De weerslag hiervan op de inkomens was groter dan in enig ander jaar. Het gemiddelde inkomen per inwoner daalde van 59 op 46 % van het Rijksgemiddelde en van 86 tot 68 % van het provinciale gemiddelde.

Deze enorme daling in verhouding tot het gehele land en de provincie Noord-Brabant moet ongetwijfeld voor het grootste deel worden toegeschreven aan de catastrophie in de Kaatsheuvelse schoenindustrie, hoewel ook de landbouw en de industrie van het dorp Loon op Zand een zeer ongunstige tijd doormaakten. Niet alleen heeft de Kaatsheuvelse schoenindustrie het grootste aandeel in de beroepsbevolking, maar bovendien kan de grote relatieve daling in verhouding tot het Rijk en de provincie aan geen enkele andere beroepsgroep worden toegeschreven. Hoewel de landbouwresultaten dit jaar zeer ongunstig waren, hebben we toch geen enkele aanwijzing, dat dit in de gemeente Loon op Zand in hogere mate het geval is geweest dan elders in het land. Bovendien mag niet uit het oog worden verloren, dat het aandeel van de agrarische bevolking in de gemeente Loon op Zand geringer is dan in het Rijk, zodat reeds alleen uit dien hoofde de invloed van het agrarische volksdeel op de totale welvaart der bevolking kleiner moet zijn.

Ook de industrie van het dorp Loon op Zand, welke veel geringer van omvang is dan die te Kaatsheuvel, kan onmogelijk een dergelijke terugslag in de inkomens van de gemeentelijke bevolking hebben veroorzaakt. Bovendien is de schoenproductie te Loon op Zand in 1922 niet zo sterk teruggelopen als te Kaatsheuvel, nl. met 15 % tegenover 22 %. Wel mag worden aangenomen, dat de ongunstige ontwikkeling in de Loonse industrie, zowel in de schoenfabrieken als in de looierijen, een aandeel heeft gehad in de relatieve daling der inkomens.

Ook in de besparingen komt de catastrophie, waardoor de gemeente in 1922 getroffen werd, tot uiting in een deficit, al is dit nog niet zo hoog als het later wel eens het geval zal zijn, terwijl er nu ook een definitief einde komt aan de gunstige ontwikkeling der bevolking, welke de gemeente sinds 1916 voor

het eerst na lange jaren weer doormaakte. Wel is het vertrekoverschot dit jaar nog niet zo groot als in de beide komende jaren. Het is echter heel begrijpelijk, dat zij, die geen behoorlijk bestaan meer vinden in hun woonplaats, eerst nog even de komende ontwikkeling willen afzien, voordat zij besluiten naar elders te verhuizen. In het begin van een slechte tijd is de verwachting van een terugkeer van de goede jaren sterker, dan wanneer men reeds enkele jaren in moeilijkheden verkeert. Bij de ondernemers komt dit dikwijls tot uiting in het aanleggen van voorraden, aangezien men er niet graag toe overgaat personeel te ontslaan, dat men maar al te zeer nodig zou kunnen hebben, wanneer het getij weer zou keren. En zo is het ook te begrijpen, dat iemand, die ontslagen wordt, aanvankelijk nog een goede hoop heeft weer spoedig in zijn functie te zullen worden hersteld of in een andere fabriek soortgelijk werk te zullen vinden. Bovendien zal het in 1922 moeilijk zijn geweest om in een andere gemeente werk te vinden, aangezien het gehele land ernstig door malaise getroffen werd.

In de schoenindustrie werd de toestand erger naarmate het jaar 1922 verder verstreek. In December schatte men het aantal werklozen in de gemeente Loon op Zand zelfs op 1.100 arbeiders. 36 Schoenfabrieken in de gemeente, welke normaal 600.000 paren per jaar produceerden, vervaardigden in de tweede helft van het jaar niet meer dan 78.000 paren. Hoewel deze zaken ernaar streefden zoveel mogelijk arbeiders in dienst te houden, werd dit jaar slechts 490.000 gulden uitgekeerd aan lonen tegen 800.000 gulden normaal. Hier staat tegenover, dat de gemeente dit jaar 68.900 gulden uitkeerde aan werklozen, waarvan ongeveer 28.000 gulden vergoed werd door het Rijk. Voor de gemeente was het dus een zeer zware last, temeer omdat ook de belastingopbrengst verminderde. Het ergst waren er evenwel de werkloze arbeiders aan toe. Immers de werklozensteun voor vaklui bedroeg slechts f 9,60 per week, zoals de voorzitter van de R. K. Lederbewerksbond op een protestvergadering mededeelde. Volgens de officiële loonregeling zouden zij in de fabriek f 24,70 per week hebben verdiend. Er moet in deze tijd in vele Kaatsheuvelse gezinnen dus wel groot gebrek zijn geleden.

Ook 1923, het jaar, dat de schoenenwet in werking trad, was over het geheel genomen nog slecht voor de gemeente. Eerst in de laatste maanden trad er een merkbaar herstel in bij de industrie, zodat ook dit jaar weer ruim 40.000 gulden moest worden uitgekeerd aan de werklozen op rekening van de gemeente. In de inkomenspositie zien we dit jaar nog vrijwel



geen herstel, wel in de besparingen van het niet agrarische volksdeel. Waarom de boeren in dit jaar zoveel geld aan hun spaarbanken hebben onttrokken, is ons niet bekend. Het is des te merkwaardiger, omdat de toestand voor de landbouw volgens het jaarverslag van de Waalwijkse Kamer van Koophandel toch iets gunstiger moet zijn geweest. Misschien waren deze gelden nodig voor de uitbreiding van de veestapel e.d. Het sterkst tonen de migratiecijfers aan, dat het nog volop malaise was in de schoenindustrie. Het vertrekoverschot bedroeg in dit jaar niet minder dan 145 personen, ofwel  $1\frac{1}{2}$  % van de bevolking. Het volgend jaar is het nog hoger en bereikt het bijna 200 personen. Het immigratiesaldo, dat zich vanaf 1916 gevormd had, is nu weer volledig achterhaald. In de korte tijd van slechts vier jaren, nl. van 1922 tot 1925 bedroeg het emigratiesaldo niet minder dan 528 personen. In dezelfde tijd werd bij de Rijks-postspaarbank slechts 8.700 gulden gespaard en verminderde de besparing bij de twee boerenleenbanken met 172.000 gulden. Het is niet uitgesloten, dat de geringe spaaractiviteit bij de Rijkspostspaarbank ten dele dezelfde oorzaak heeft gehad als de terugvordering van de spaargelden bij de boerenleenbanken, want ook onder de landbouwers zullen er nog wel enigen zijn geweest, die een boekje hadden van de Rijkspostspaarbank. De debacle van de Hanzebank heeft in deze jaren ook vele inwoners van Kaatsheuvel en Loon op Zand getroffen, doch hierover zijn geen nauwkeurige gegevens beschikbaar.

In de tweede helft van de jaren twintig treedt er in de inkomstenpositie van de gemeente Loon op Zand geen verbetering meer in. Men blijft op het lage niveau, waarop men door de crisis van de eerste helft van dit decennium was beland. Wel treedt er enige verbetering in bij de vermogens, doch zij blijven onbegrijpelijk laag. Voor de schoenindustrie was het een tijd van langzaam herstel. Vermoedelijk is het in deze jaren in de leerindustrie en in de landbouw beter geweest dan in de schoenindustrie. De eerstgenoemde ging steeds meer op volle capaciteit werken en werd zelfs uitgebreid, terwijl in de landbouw de veestapel aanmerkelijk werd opgevoerd en steeds meer grond in cultuur werd gebracht. Eindelijk begonnen in 1927 ook de boeren weer te sparen bij hun leenbanken.

Twee merkwaardige feiten zijn in tabel 66 geregistreerd van 1929, nl. een vrij hoog vertreksaldo en een negatief spaarsaldo van 20.000 gulden op het postkantoor, terwijl de verbetering in de schoenindustrie zich nog doorzette. Het eerste kan beïnvloed zijn geweest door het optreden van Philips, die, zoals het jaar-

verslag der Waalwijkse Kamer van Koophandel niet zonder bezorgdheid opmerkt, in deze tijd veel arbeiders naar Eindhoven gelokt heeft. Het verschijnsel bij de spaarbank staat misschien in verband met de vele uitbreidingen en de toenemende mechanisatie in de schoenindustrie, welke in de komende jaren hun rente zouden gaan afwerpen.

## 2. De tien laatste jaren.

Wanneer nog zou moeten worden aangetoond, dat de lotgevallen van de Kaatsheuvelse schoenindustrie weerspiegeld worden in de statistieken, welke de welvaart in de gemeente Loon op Zand registreren, dan kon worden volstaan met een vergelijking tussen de eerste en de tweede helft van de jaren dertig. Reeds de volgende cijfers wijzen dit uit:

|                         | 1930—'34    | 1935—'39   |
|-------------------------|-------------|------------|
| Aandeel Rijksproductie: | 13,0 %      | 8,6 %      |
| Spaarsaldo P.T.T.:      | + f 228.100 | — f 17.700 |
| Migratiesaldo:          | — 117       | — 812      |

Ook in de absolute productiecijfers was er een daling, nl. van 5 %, waarin dan nog niet verdisconteerd is, dat de schoenen van een lichtere samenstelling werden.

Wij hebben boven gezien, hoe hoopvol het begin der jaren dertig voor de Kaatsheuvelse industrie is geweest en hoe catastrophaal zij ten slotte zijn geëindigd. De scheiding tussen de beide perioden is moeilijk precies te bepalen. 1932 is wel het topjaar geweest, doch nog tot 1934 zou de werkgelegenheid op 15 September stijgen. Daarnaast bracht de oorlogsdreiging in 1939 weer enig herstel.

In het begin der jaren dertig wist Kaatsheuvel zich op te werken, omdat de fabrikanten zich uitstekend aanpasten aan de eis van het door de crisis overvallen publiek: voor alles een goedkoop product. Op de kwaliteit werd toen weinig gelet. Van deze plaats is men echter geleidelijk verdrongen door de fabrieken met massaproductie, die met een intensieve reclame-campagne de markt van het burgerschoeisel veroverden.

De gunstige ontwikkeling in de welvaart der bevolking van de gemeente Loon op Zand, ondanks het begin van de algemene malaise, is des te opvallender, omdat de leerindustrie en de landbouw onmiddellijk zwaar getroffen werden. Wel werd er ook in de kringen der schoenindustriëlen geklaagd, vooral tegen het eind van 1931, en ook zullen wel niet alle bedrijven van



de gunstige omstandigheden geprofiteerd hebben, maar er zullen in 1932 ongetwijfeld weinig gemeenten in Nederland zijn geweest, waar de Middenstandsbond optimistische geluiden liet horen, gelijk die van Kaatsheuvel. De schoenindustrie, zo heet het hier, heeft zich betrekkelijk goed kunnen handhaven. Er waren verschillende uitbreidingen en vele fabrieken gingen over tot het aanschaffen van dieselmotoren. De bouwvakken hebben nog nimmer zoveel bouwvergunningen gehad. De winkels blijven flinke activiteit ontplooiën, trots concurrentie van het grootwarenhuis in de steden en van de filiaalwinkels. En dan onderstreept het verslag nog eens, dat men niet ontevreden is. Ook de gang van zaken in de lederwarenindustrie wordt niet onbevredigend geacht, al bleef zij beneden de verwachtingen. Een fabriek van luxe handschoenen was bovendien nog opgericht.

Wanneer men dit leest en men ziet tegelijkertijd de gunstige ontwikkeling in de tabellen 65 en 66, dan vraagt men zich wel af, waar de werkloosheid in deze jaren dan toch vandaan moet zijn gekomen, ook al was deze in de gemeente Loon op Zand doorgaans lager dan in de toen beide nog minder volkrijke gemeenten Waalwijk en Dongen. Misschien moeten deze arbeiders wel voornamelijk gezocht worden in het dorp Loon op Zand. In elk geval was het vertrek uit de gemeente in deze jaren uitzonderlijk laag. In 1932 was er zelfs een klein vestigingsoverschot, wat na 1921 niet meer was voorgekomen, zodat het toch niet onwaarschijnlijk is, dat de schoenindustrie van Kaatsheuvel niet alleen arbeiders uit de omgeving in dienst heeft genomen, zoals in een der jaarverslagen van de Kamer van Koophandel vermeld wordt, maar ook de vestiging in de gemeente bevordert heeft. Het meest opvallend is echter de grote spaaractiviteit bij de Rijkspostspaarbank. In drie jaren tijds, nl. van 1930 tot en met 1932, is er in totaal een spaarsaldo geweest van 229.000 gulden, terwijl in alle andere jaren van de periode 1921—1939 tezamen in totaal slechts 48.000 is gespaard, misschien nauwelijks meer dan de bijgeschreven rente, zo al niet minder.

Ook het inkomen en het vermogen van de bevolking heeft zich in deze jaren gunstiger ontwikkeld dan over het algemeen elders in Nederland en Noord-Brabant, gelijk tabel 65 aantoont. Dat het in 1933 al veel moeilijker ging, ook al waren in Kaatsheuvel de productie en het aantal arbeiders op 15 September nog stijgende, wordt door dezelfde statistieken eveneens bevestigd. Een verslechtering bij de inkomens en vermogens, nauwelijks nog een spaarsaldo en een toenemend vertrek uit de gemeente.

De sombere tijd, welke nu voor de deur staat, kondigt zich reeds aan.

De ongunstige ontwikkeling in de welvaartsfactoren van de gemeente Loon op Zand, welke in de tweede helft van de jaren dertig de Kaatsheuvelse catastrofhe vergezelde, behoeft weinig commentaar. Misschien was het wel goed, dat zovele mensen toen de gemeente verlaten hebben, de omvang der werkloosheid zou anders nog veel groter zijn geweest. Ook de inkomenspositie bereikt nu een nieuw dieptepunt. Het gemiddelde inkomen per inwoner is in 1937 nog slechts 42 % van het Rijksgemiddelde. In 1919, onmiddellijk na de oorlog was het 64 %. Alleen bij de vermogens ontwaren we een dergelijke neerwaartse ontwikkeling niet. Het aantal aangeslagenen bij de vermogensbelasting is aanmerkelijk minder gedaald dan dat bij de inkomstenbelasting. In het belastingjaar 1931/'32 waren er bij de inkomsten- en vermogensbelasting resp. 1.618 en 153 aangeslagenen, in 1937/'38 resp. 899 en 131. Het gemiddelde inkomen per aangeslagene daalde tegelijkertijd van f 1.724 tot f 1.690, terwijl het gemiddelde vermogen per aangeslagene steeg van f 39.000 tot f 42.000. Om hiervoor een verklaring te vinden, zou men de individuele vermogensbezitters in een onderzoek moeten betrekken, wat natuurlijk uitgesloten is.

Van de bestaansbronnen in de gemeente buiten de Kaatsheuvelse schoenindustrie weten wij, dat de landbouw evenzeer een slechte tijd doormaakte, behalve misschien in De Moer, terwijl in het dorp Loon op Zand de schoenindustrie zich beter wist te handhaven dan die te Kaatsheuvel. Op dit laatste wijzen ook de cijfers van de werkgelegenheid in de schoenindustrie van dit kleine centrum. Vermoedelijk was de toestand in de Loonse looierijen minder gunstig. In het dorp Kaatsheuvel werd de detailhandel natuurlijk zwaar getroffen door de grote werkloosheid en het vertrek van vele gezinnen naar elders. Ook de lage lonen, welke in de schoenindustrie verdiend werden, vormden een bron van klachten. Reeds in 1934 wordt er in het jaarverslag van de Kamer van Koophandel op gewezen, dat een groot aantal ongeschoolde arbeidskrachten van buiten, waarvan de plaatselijke winkeliers enz. niet profiteren, de lonen drukken. Dit vestigt de aandacht op een omstandigheid, welke voor het schoencentrum Kaatsheuvel steeds van het grootste gewicht is geweest en welke ook na de tweede wereldoorlog een grote rol gespeeld heeft, nl. het gebrek aan behoorlijke bestaansmogelijkheden voor een aanmerkelijk deel van de bevolking in de omgeving.



Kaatsheuvel sluit nl. onmiddellijk aan bij het rivierengebied van midden Nederland, dat ondanks zijn landbouw en fruitteelt in economische ontwikkeling ten achter is gebleven. Zo is het ook opvallend, dat er tussen Dordrecht en Nijmegen, 's-Hertogenbosch en Utrecht geen enkele plaats zich tot een stad van betekenis ontwikkeld heeft, hoewel de streek toch door spoorwegen doorkruist wordt. Het belangrijke knooppunt Geldermalsen is in dit opzicht volkomen onbenut gebleven. Hetzelfde zien we in Noord-Brabant bij het station Lage Zwaluwe. In deze provincie is de gehele strook langs de rivieren, van Nieuw Vossemeer over Steenberg, Zevenbergen, Geertruidenberg, Langstraat (met uitzondering van Waalwijk), Land van Heusden en Altena tot Engelen, ten Noorden van 's Hertogenbosch, en vandaar over Lith, Ravenstein en Grave tot Cuyck, gekenmerkt door zijn langzame bevolkingsaanwas. Van 1930 tot 1940 bleef deze daar in alle gemeenten onder het Rijksgemiddelde, terwijl in het overige deel van de provincie het Rijksgemiddelde zelfs ver overtroffen werd. In 's Gravenmoer, Waspik, Raamsdonk en Zevenbergen was de bevolking door het ontbreken van bestaansmogelijkheden in deze periode zelfs zo zeer gedwongen te verhuizen, dat het inwoneraantal in deze gemeenten daalde. De drie eerste dezer gemeenten liggen in de nabijheid van Kaatsheuvel.

In tijden van hoogconjunctuur zien we dan ook steeds vele arbeiders uit deze streek naar de schoencentra trekken om werk. Na de laatste oorlog waren zij een uitkomst in het arbeiderstekort en ook in de eerste helft van de jaren dertig hebben zij het aan de fabrikanten van Kaatsheuvel mogelijk gemaakt lage lonen uit te keren ondanks de grote bedrijvigheid.

Door de grote werkloosheid in de tweede helft van de jaren dertig onder de arbeiders van de Kaatsheuvelse schoenindustrie <sup>1)</sup> zagen zovelen zich genoodzaakt de gemeente te verlaten, dat tenslotte ook de gemeente Loon op Zand ging behoren tot het gebied, dat langzamer in bevolking toeneemt dan Nederland in zijn geheel. In de periode 1931—1940 bedroeg de bevolkingstoename er per saldo slechts 8 % van de totale bevolking op de aanvangsdatum. Voor Nederland was dit percentage 12,5 %, voor Noord-Brabant 17 %. Hoezeer deze industriële plattelandsgemeente hierdoor achterbleef bij andere plaatsen in de provincie, blijkt uit het volgende overzicht van de bevolkingsgroei in dezelfde periode:

---

1) Zie hoofdstuk VIII, par. 5 en de tabellen 57 en 58.

- 30—35 %: Valkenswaard, Reusel, Best (Bat'a!).  
 25—30 %: Tilburg, Oss.  
 20—25 %: Geldrop, Veldhoven, Eindhoven, Roosendaal, Deurne.  
 15—20 %: Oisterwijk, Schijndel, Goirle, Bergen op Zoom, Gilze-Reijen, Breda, 's-Hertogenbosch, Waalwijk, Uden, Helmond, Veghel.  
 10—15 %: Oosterhout, Boxmeer, Dongen, Etten, Cuyck, Drunen, Helvoirt.  
 5—10 %: Steenberg, Loon op Zand, Vlijmen, Geertruidenberg, Boxtel, Udenhout, Sprang-Capelle, Eethen, Andel.  
 0—5 %: Werkendam, Made.  
 negatief: Zevenbergen, 's-Gravenmoer, Waspik, Raamsdonk.

Van de groep der gemeenten, waartoe Loon op Zand behoort, nl. die van 5.000—20.000 inwoners was de bevolkingstoename in deze periode in Noord-Brabant 17 %, in Nederland 14,5 %.

Loon op Zand behoorde in deze jaren, ondanks zijn overwegend industrieel karakter, tot de gemeenten, welke onvoldoende bestaansmogelijkheden hebben voor haar bevolking. Dat dit met name moet worden toegeschreven aan de catastrofie in de Kaatsheuvelse industrie, behoeft na het bovenstaande geen nader betoog. Het gevolg van deze ontwikkeling is ook geweest, dat de gemeente in 1937 werd voorbijgestreefd door Waalwijk, dat voortaan de meest bevolkte gemeente van het district der Kamer van Koophandel werd en aantoonde, dat een dorp, dat in hoofdzaak leeft van de schoenindustrie niet noodzakelijk behoeft te kwijnen, mits het zich aanpast aan de moderne ontwikkeling.

Over de gehele periode tussen de beide wereldoorlogen moet tenslotte worden geconcludeerd, dat de Kaatsheuvelse schoenindustrie — enige gunstige jaren, zoals het begin van het laatste decennium en het oorlogsvoorbereidingsjaar 1939 buiten beschouwing gelaten — geen voldoende bestaan bood voor de bevolking van het dorp. Het vertrekoverschot uit de gemeente bedroeg dan ook over al deze jaren tezamen bijna een vijfde deel van de bevolking van 1 Januari 1919. Dit houdt een ernstige waarschuwing in voor de toekomst.

### 3. *Samenvatting en conclusies voor de toekomst.*

Voor een goed begrip van de aard van het Kaatsheuvelse Schoencentrum is de kennis van zijn ontstaan van het grootste



belang. Hoewel de historici ons hierover nog weinig licht verschaffen, mogen we aannemen, dat dit ontstaan dateert van minstens twee eeuwen geleden. Vermoedelijk was deze nijverheid aanvankelijk zeer primitief en stond zij ver achter bij die van de gilden in de steden. Ook zal zij wel niet door een agrarische bevolkingsgroep zijn ter hand genomen. Men neemt immers aan, dat Kaatsheuvel nog een vrij jonge nederzetting is en dat de bevolking er gekomen is door de turfontginning. In de tijd van de Republiek zou zijn ligging aan de grens van Staats Brabant en het gewest Holland kooplui hebben aangelokt, die zich een bestaan verschaffen door te smokkelen, terwijl sommigen vermoeden, dat ook Spaanse huurlingen hun sporen in de bevolking hebben achtergelaten. Wanneer we dan lezen, dat in de eerste helft van de achttiende eeuw vele kramers uit de omgeving van de Langstraat naar de jaarmarkten en kermissen in de Hollandse steden kwamen, om daar met goedkoop schoeisel de gilden te beconcurreren, dan is het niet onwaarschijnlijk, dat zich hieronder ook venters uit Kaatsheuvel zullen hebben bevonden. Speciaal het Berkdijkse bevolkingselement heeft ook later nog lang ventend door het gehele land gezworven.

De mening, dat de schoen- en ledernijverheid zich gezamenlijk in het centrale deel van Noord-Brabant hebben geconcentreerd, begunstigd door de gunstige voorwaarden voor de lederindustrie, is waarschijnlijk onjuist. Veeleer moet worden aangenomen, dat de leerindustrie zich in midden Brabant in de loop van de vorige eeuw zo sterk ontwikkeld heeft, omdat zich hier reeds in de loop van de achttiende eeuw een schoencentrum had gevormd onder invloed van de handel der kramers en venters. Toen tegen het einde van de achttiende eeuw de gilden in de steden werden opgeheven, was de plattelandsindustrie in de omgeving van Waalwijk voor Nederland reeds van betekenis, wat nog verder gestimuleerd werd door het verval van het Eindhovense centrum in de jaren na de eeuwwisseling.

Kaatsheuvel is in de loop van de vorige eeuw vermoedelijk uitgegroeid tot het belangrijkste schoencentrum van midden Brabant, althans wat zijn omvang betreft. In de opkomst van de kwaliteitsproductie hebben Waalwijk en Drunen waarschijnlijk een grotere rol vervuld. Oorspronkelijk stond het werk van de Brabantse plattelandsnijverheid immers bij dat van de oude stedelijke gilden ver ten achter. Eerst in de tijd van de mechanisatie zou het op een hoger peil komen. In deze nieuwe ontwikkeling was Waalwijk de Kaatsheuvelse schoenmakers voor,

waaruit waarschijnlijk ook verklaard moet worden dat Kaatsheuvel tussen 1870 en 1910 in betekenis is gedaald, terwijl Waalwijk daarin is toegenomen. Kaatsheuvel werd typisch het centrum van de kleine bazen, die het grove werk en de pantoffels aan de markt brachten, terwijl ook de meer serieuze ondernemingen over het algemeen klein van omvang en groot in aantal bleven. Ook nu nog is dit het geval, zij het dan ook door de moderne ontwikkeling in minder sterke mate.

Deze speciale structuur van de schoenindustrie van het dorp brengt in moeilijke omstandigheden de schoen- en pantoffelmakerij ter plaatse soms tot grote bloei. Zo was het in de eerste wereldoorlog, in de aanvang van de malaise in de jaren dertig en ook na de Duitse bezetting.

Het gehele dorp, Berkdijk inbegrepen, komt dan in actie. Bij tientallen komen de kleine bazen te voorschijn. Sommigen hebben daarbij slechts oog voor de kwantiteit en bekommeren er zich weinig om, dat hun product de goede naam van de plaatselijke industrie aantast. Vanzelfsprekend is een dergelijk verschijnsel slechts tijdelijk van aard en geheel afhankelijk van een bepaalde instelling bij het kopend publiek. Dat onder meer normale omstandigheden een dergelijke activiteit tot mislukking gedoemd is, hebben de jaren tussen de beide wereldoorlogen afdoende bewezen. Niet alleen de kleine bazen werden in deze jaren het slachtoffer van de moderne ontwikkeling, maar ook zij, die achterbleven in mechanisatie en rationalisatie werden genoodzaakt het veld te ruimen.

De gunstige ontwikkeling tijdens de eerste wereldoorlog maakte bij de totstandkoming van de wapenstilstand bijna onmiddellijk plaats voor een stagnatie in de productie. Uit angst voor komende schaarste had het publiek onder de oorlog steeds vlot gekocht en het ook niet zo nauw genomen met de kwaliteit. Nu de vrede echter weer verzekerd was, nam het een meer afwachtcnde houding aan. Bovendien bracht de internationale handel de Nederlandse industriëlen een grote teleurstelling. In plaats van de verwachte export begon men juist moeilijkheden te onder vinden van de import, met name wel uit de landen met een zwakke valuta. Het hoogtepunt van de hieruit voortvloeiende malaise werd bereikt in 1922 en '23, toen het vooral Duitsland was, dat onze markt beheerste. Tegen deze moeilijkheden bleek de Kaatsheuvelse industrie wel bijzonder slecht opgewassen te zijn. Spoedig na de oorlog had zij haar sterke positie van 1917 weer geheel prijs moeten geven. Het dorp was een der meest getroffen centra van die dagen.



De schoenenwet, welke van de zomer 1923 tot de zomer van het volgende jaar de invoer aan banden legde, bracht langzamerhand een verbetering in de positie van de Nederlandse industrie, welke deze ook nadien nog wist te handhaven. Hoewel ook Kaatsheuvel niet van deze verbetering verstoken bleef, gelukte het de schoenmakers van dit dorp toch niet de verloren positie te heroveren. Slechts zeer langzaam aan wist men iets te bereiken, m. n. toen men tegen 1930 de industrie moderniseerde teneinde de achterstand in de mechanisatie in te lopen. Uiteindelijk leverde dit echter zulk een succes op, dat de eerste jaren van de crisis en depressie, welke in 1929 en 1930 inzetten, voor dit dorp zelfs opvallend gunstig waren. Wel mag men dit niet uitsluitend toeschrijven aan deze verbetering en uitbreiding van de productie-installatie. Deze jaren waren speciaal voor Kaatsheuvel gunstig, omdat het publiek vóór alles goedkoop schoeisel wenste en niet zo nauwkeurig acht sloeg op de kwaliteit. De opleving betrof niet slechts de bestaande ondernemingen, ook nieuwe bedrijven kwamen te voorschijn. Kaatsheuvel heeft blijkbaar steeds een aantal ondernemers in reserve, die onmiddellijk opduiken, als zij de kans gunstig zien. De naam van het dorp hebben zij zeker geen goed gedaan.

Intussen had de regering op 1 Januari 1932 de contingentering laten ingaan. Deze heeft ongetwijfeld de Nederlandse industrie afdoende beschermd tegen overmatige invoer uit het buitenland, al was zij niet onmiddellijk in alle opzichten even effectief. Zeker zo ingrijpend was echter een nevengevolg van deze contingentering, nl. de vestiging van de grootindustrie binnen de grenzen van Nederland en de rationalisatie van bedrijven, welke zich hiertegen te weer wilden stellen. In deze rationalisatie is Kaatsheuvel ten achter gebleven, wat de oorzaak werd van de ondergang van een aanmerkelijk deel van zijn industrie.

Het zij hier echter uitdrukkelijk vastgesteld, dat hetgeen gezegd wordt van het schoencentrum Kaatsheuvel in het algemeen, niet op elk bedrijf afzonderlijk van toepassing is. De oorzaken, welke leidden tot de ondergang van een deel der plaatselijke industrie, waren in de bedrijven, welke zich wisten te handhaven, dikwijls niet aanwezig of althans in minder sterke mate. Na de tweede wereldoorlog is het aantal ondernemingen onder de invloed van de schaarste aanmerkelijk toegenomen, zodat men de lessen uit het verleden nu toch zeker weer ter harte mag nemen.

De scherpe concurrentiestrijd tussen 1935 en 1940 heeft afdoende uitgewezen, dat op de duur slechts die bedrijven stand

zullen houden, welke voldoen aan de eisen van de moderne productie. Een zeer belangrijke vraag daarbij is, of er een minimale bedrijfsgrootte bestaat, welke noodzakelijk is, om de huidige techniek voldoende tot haar recht te laten komen, en zo ja, welke dan deze minimale bedrijfsgrootte is. Inderdaad is men tegenwoordig geneigd zulk een minimale bedrijfsgrootte aan te nemen en wel met name voor de productie van middelmatige kwaliteit, dus juist het hoofdterrein der Kaatsheuvelse industrie. In Groot-Brittannië heeft men hieraan de laatste jaren veel aandacht geschonken.

Voor een statistisch onderzoek naar de toestanden in de industrie van dat land beschikt men over minder gegevens dan in Nederland. Slechts nu en dan zijn gegevens verzameld, welke dan nog alleen die bedrijven betreffen, welke minstens 10 arbeiders in dienst hebben. In 1930 telde men in deze categorie 1.057 fabrieken met gemiddeld 115 arbeiders per fabriek, in 1935 808 fabrieken met gemiddeld 144 arbeiders <sup>1)</sup> en in 1945 naar schatting nog 650 fabrieken met gemiddeld 152 arbeiders <sup>2)</sup>. Had in 1930 nog slechts 15 % van de ondernemingen minstens 200 arbeiders, in 1935 was het aandeel van deze categorie reeds gestegen tot 20 % <sup>1)</sup>. In de Verenigde Staten van Amerika was het arbeidersgemiddelde in 1945 zelfs reeds gestegen tot 182. Het heeft geen zin hiertegenover de Nederlandse gemiddelden te plaatsen van omstreeks 1945, want de toestand was toen in ons land ver van normaal. Het laatste normale jaar, waarvan gegevens bekend zijn, was 1939. Administratief en technisch personeel inbegrepen, bedroeg in dat jaar de gemiddelde bedrijfsgrootte te Kaatsheuvel ongeveer 27 arbeiders (bedrijven, welke nog geen 1.000 paren per jaar vervaardigen zijn buiten beschouwing gelaten), in de rest van Nederland ongeveer 63 arbeiders. Zonderen we ook de bedrijven uit, welke minder dan 25 arbeiders hadden, dan worden deze gemiddelden over 1939 resp. 70 en 121 arbeiders. Ons land en speciaal wel Kaatsheuvel waren in 1939 dus nog ver bij de ontwikkeling van de Angel-Saksische landen ten achter gebleven.

Nu is de grootte van een bedrijf op zich nog niet beslissend voor zijn levensvatbaarheid. Ook het Working Party Report on Boots and Shoes, dat in 1946 gepubliceerd werd door H. M. Stationery Office te Londen, meent, dat een betrekkelijk kleine

<sup>1)</sup> H. A. Silverman, *Studies in Industrial Organisation*, London 1946, bladz. 210 e.v.

<sup>2)</sup> *The Shoe and Leather News*, vol. CVIII, no. 1538, d.d. 7 Febr. 1946, London, bladz. 38 en 39.



fabriek in hoge mate efficiënt kan werken en dat de bedrijfs-grootte zonder meer geen criterium is voor de efficiëncy. Maar wel gelooft het, dat de optimale capaciteit iets hoger schijnt te liggen, zowel in de Verenigde Staten als in het Verenigd Koninkrijk, dan de gemiddelde capaciteit der schoenfabrieken, dus resp. boven 182 en 152 arbeiders. Overigens acht het rapport de gegevens nog te ontoereikend, om reeds een definitieve uitspraak te doen over de optimale capaciteit <sup>3)</sup>.

Voor sommige productiewijzen is het kleine bedrijf het meest aangewezen, zoals voor het meest luxe schoeisel, waarbij het zwikken met de hand geschiedt. Wanneer het echter schoenen betreft van middelmatige kwaliteit, welke in massaproductie vervaardigd worden, dan zal het kleine bedrijf, dat minder is gemechaniseerd en gerationaliseerd, dan een grotere onderneming kan zijn, in een nadelige positie verkeren. Toen tussen 1930 en '35 in Engeland het grootbedrijf een hoge vlucht nam, daalde het aantal ondernemingen met 11—24 arbeiders met 46 %, de volgende categorie, die van 25—49 arbeiders vertoonde een daling van 33 %, die van 50—99 arbeiders een daling van 13 %, die van 100—499 arbeiders een daling van 8 %, terwijl de grotere bedrijven met 22 % in aantal toenamen. Ook deze ontwikkeling in Engeland wijst dus uit, dat er een minimum omvang nodig is, om met succes aan de moderne concurrentiestrijd te kunnen deelnemen, althans voor een groot deel van de productie. Het zo juist aangehaalde Working Party Report schijnt dit eveneens aan te nemen. Het spreekt immers van een „relatively small factory”, waarin ook een hoge graad van efficiëncy zou kunnen worden bereikt.

De Heren Colvin en Denton, die in de eerste maanden van 1945 deel hadden uitgemaakt van de British Shoe Industry Mission to America, geven in hun verslag als een van de redenen, waarom de productiviteit in de Amerikaanse industrie groter is dan in de Britse, aan de grotere omvang van de gemiddelde Amerikaanse fabriek <sup>4)</sup>. Silverman van zijn kant is van mening, dat een technische eenheid van 275 tot 375 arbeiders, het hogere personeel inbegrepen, als de optimale eenheid voor de productie van schoenen van middelmatige kwaliteit kan worden beschouwd. Dit acht hij evenwel geen eindconclusie, immers nieuwe technische vindingen kunnen spoedig weer veel veranderen. Zo wijst hij ook op het bedrijf van Bat'a te Zlin, dat op veel grotere schaal geproduceerd heeft en op veel economischer wijze dan welke

<sup>3)</sup> Bladz. 88 en 89.

<sup>4)</sup> Op. cit. (zie noot 2), bladz. 40.

andere fabriek ter wereld ook. Het optimum moet daar dus veel hoger hebben gelegen. Een combinatie van technische eenheden in een grote firma kan dus voordelen opleveren, zoals in de in- en verkoopafdeling, in de financiering, in de algemene bedrijfsleiding e.d.. Wel meent Silverman, dat bij een combinatie van technische eenheden het toegevoegde voordeel klein blijft in verhouding tot de totale kosten en dat na een zeker punt een verdere combinatie geen voordeel meer zal opleveren wegens onevenredig hoge toeneming der administratiekosten. In Groot-Britannië werd zowel in 1930 als in 1935 de hoogste economische prestatie per arbeider bereikt in de klasse van 750—999 arbeiders. Bij de grotere bedrijven was deze prestatie geringer <sup>5)</sup>.

Uit het bovenstaande mogen wij dus concluderen, dat de optimale grootte van een technische eenheid vermoedelijk boven tweehonderd arbeiders ligt, althans voor fabrieken, welke schoenen vervaardigen van middelmatige kwaliteit, waartoe ook de Kaatsheuvelse industrie gerekend moet worden. Men zal dan ook goed doen hiermede voor de toekomst rekening te houden. De les van de jaren dertig is door velen in Kaatsheuvel begrepen. Men ziet in, dat het grote inspanning zal vereisen, wil het dorp zich in de toekomst handhaven als industriecentrum en wil niet andermaal een groot deel van de bekwaamste vaklieden zich genoodzaakt zien naar Waalwijk, Nijmegen of andere centra te verhuizen. Ook beseft men levendig, dat de naam van het dorp veel geleden heeft door knoerijen en dat men dus alles in het werk moet stellen om deze naam te verbeteren. Sinds 1938 is de kwaliteit van de Kaatsheuvelse schoen, althans van de serieuze fabrieken, aanmerkelijk verbeterd. Een groots opgezette tentoonstelling, „De Schoen 1949” genaamd, en een schoenenbeurs stelden de buitenwereld hiervan in kennis. De machineinstallaties worden uitgebreid. Grote zorg wordt besteed aan de nieuwe modellen. Het saamhorigheidsgevoel van de ondernemers en de onderlinge samenwerking nemen toe, gelijk ook de tentoonstelling getuigt. En toch moeten wij ons de vraag stellen, of dit alles wel voldoende zal zijn, om in de toekomst stand te houden, met name of dit wel zal leiden tot een optimale bedrijfsinrichting in het dorp.

Nu begrijpt men wel, dat de vele kleine bedrijfjes, welke door de oorlog weer omhoog konden komen en dikwijls slechts konden werken, doordat de zgn. afmakerijen het leestklaar schoeisel althans uiterlijk nog toonbaar maakten, hun tijd weer gehad

5) Op. cit. bladz. 215 e.v.



hebben, maar wij zijn er niet zeker van, dat men voldoende inziet, dat ook grotere bedrijven gevaar lopen in de komende concurrentiestrijd te zullen verdwijnen. Het is immers niet voldoende, dat men zorgt voor een goede kwaliteit en goede modellen, of dat men de mechanisatie en rationalisatie opvoert, zover dat mogelijk is bij de gegeven omvang van het bedrijf en het beschikbare kapitaal, deze omvang zelf moet ook zodanig zijn, dat het bedrijf in staat is de techniek van de tijd zó uit te buiten, als dat ook de bedrijven doen, welke zich toeleggen op massaproductie. De fabriek moet in omvang minstens de minimumgrens overschrijden en zo dicht mogelijk de optimale technische eenheid benaderen.

En daarom moeten niet alleen de kleine ondernemingen met minder dan 25 arbeiders en met een fabrikaat van de middelmatige kwaliteit vrezen, dat zij als overtollige capaciteit van de productie zullen worden uitgeschakeld, ook fabrikanten, die met 50 of 100 of misschien zelfs nog meer arbeiders werken, moeten zich er voor hoeden te voorbarig aan te nemen, dat hun bedrijf, hun productie-, in- en verkooporganisatie voldoende efficiënt zijn, om de opkomende grootindustrie te weerstaan. Dit wil echter niet zeggen, dat hun positie bij voorbaat hopeloos moet worden geacht. Zelfs de kleinere ondernemers kunnen zich van een sterke wapenuitrusting voorzien voor de strijd tegen het grootbedrijf. In het boven reeds geciteerde Working Party Report staan enkele opmerkingen, welke in dit verband alleszins een overdenking waard zijn. In de periode tussen de oorlogen, aldus dit rapport, werden de moeilijkheden van de kleine bedrijven in vele gevallen aanmerkelijk verzwaard, doordat men trachtte een zeer grote verscheidenheid van schoenen te produceren. Dit moet op zich zelf al oneconomisch zijn.

Daarom zou het nuttig zijn, aldus gaat het verder, dat in een centrum groepen van firma's zo gaan samenwerken, dat zij aan de groothandel, de kleinhandel of een andere tussenschakel een goede collectie kunnen aanbieden, terwijl toch in elke fabriek slechts een onderdeel van die collectie wordt voortgebracht. Tot nog toe heeft men zich hier minder gespecialiseerd dan in Amerika, aldus het Engelse rapport <sup>3)</sup>.

De voordelen van deze specialisatie waren in Amerika belangrijk. De Heren Colvin en Denton noemen o.a. de volgende:

1. grotere series van orders.
2. naar evenredigheid minder leesten en modellen.

---

<sup>3)</sup> Bladz. 88 en 89.

3. grotere vertrouwdheid van de arbeiders met hun werk.
4. naar verhouding meer stukwerk.
5. veel minder papieren rompslomp in de fabriek.
6. er kan meer aandacht besteed worden aan het uitschakelen van onnodige bewegingen van de werkmán.
7. een eenvoudige volgorde van het werk door de fabriek <sup>4)</sup>).

Andere voordelen van de door het Engelse rapport genoemde samenwerking zijn:

1. de fabrikanten der aangesloten fabrieken kunnen zich meer op een onderdeel van het werk gaan specialiseren.
2. men kan daarnaast specialisten aan zich verbinden, die niet behoeven onder te doen voor die van de grootindustrie.
3. de coöperatieve inkoop van grondstoffen e.d.
4. een meer economische investering van het kapitaal.
5. de gezamenlijke verkoop en reclame, vergemakkelijkt door een gemeenschappelijk merk.

Het gerationaliseerde grootbedrijf heeft zowel voor de productie als voor de in- en verkoop vele gespecialiseerde krachten in dienst. Het kleinbedrijf, waarin de fabrikant bijna uitsluitend op zich zelf is aangewezen, biedt geen mogelijkheid tot specialisatie. Eerst door onderlinge samenwerking kan deze tot stand worden gebracht. Deze specialisatie is een onmisbare voorwaarde voor een volwaardige, moderne industrie. Bedrijven, welke hierin achter blijven, kunnen nimmer het noodzakelijke peil bereiken voor een wetenschappelijke bedrijfsvoering. Het voordeel van een coöperatieve inkoop van grondstoffen, machine-installaties enz. is voldoende duidelijk. Ook voor een economische investering van het kapitaal biedt de samenwerking grote voordelen, ofschoon men op dit punt altijd wel in een nadeliger positie zal blijven dan het grote bedrijf. Het belang van een gezamenlijke verkoop mag men ten slotte het minst onderschatten. Op dit terrein beschikt het grootbedrijf over zeer gevaarlijke wapens. Dit nog wel niet zo zeer in hun eigen winkelzaken als wel in de reclamecampagnes. Een merkschoen is tegenwoordig niet meer steeds een schoen van gewaarborgde kwaliteit, ook voor het gewone schoeisel is het merk een factor van betekenis geworden bij de verkoop. Alleen een massaverkoop kan hier de grote reclamekosten voor het merk vergoeden. Wanneer twintig Kaatsheuvelse ondernemers voor de twintig verschillende merken van hun fabrieken in totaal dezelfde reclamekosten maken als een

<sup>4)</sup> Op. cit. (zie noot 2), bladz. 40.



grote fabriek maakt voor haar merk, dan is het effect, dat de Kaatsheuvelse fabrikanten kunnen bereiken van bijna geen betekenis tegenover het effect, dat het grootbedrijf met dezelfde kosten behaalt. De reclame alleen is dus al van zo'n groot belang, dat zij voor de samenwerking der kleinere ondernemingen, welke schoeisel van middelmatige kwaliteit produceren, een afdoende motivering zou zijn.

Vanzelfsprekend kunnen we hier niet ingaan op de vraag, welke bedrijven in Kaatsheuvel (eventueel uit te breiden met Loon op Zand) voor onderlinge samenwerking in aanmerking zouden komen. Het is een studie op zich, voor een groot deel daarenboven van technische aard. Wel kan in het algemeen worden opgemerkt, dat de optimale capaciteit van samenwerkende bedrijven geheel anders kan liggen dan die van een alleen staande onderneming. Dit geldt zowel voor de afzonderlijke, deelnemende bedrijven als voor de coöperatie in haar geheel. Het zelfde is ook van toepassing op de minimale capaciteit. Voor een onderneming, welke zich toelegt op een productie van middelmatige kwaliteit, is er intussen des te meer reden om met andere, gelijksoortige bedrijven samen te werken, naarmate zij verder verwijderd is van de optimale capaciteit. Dit is overigens een grootheid, welke aan veranderingen onderhevig is.

Ook van de vorm, welke de samenwerking in Kaatsheuvel zou moeten aannemen, kan men nog weinig definitiefs zeggen. Psychologische factoren spelen in een dorp altijd een grote rol. Het is evenwel een groot voordeel, dat velen in de loop van 1949 de weg naar elkander hebben gevonden. De gedachte aan nadere samenwerking zal nu geleidelijk moeten rijpen. Het is van belang haar levendig te houden en te stimuleren. In verband met de zo juist aangehaalde suggestie van het Working Party Report bedenke men overigens wel, dat de verhoudingen in Nederland niet geheel dezelfde zijn als die in Engeland. Niet alleen is onze markt beperkter, maar ook de invloed van de mode op het gebied van damesschoeisel is hier waarschijnlijk sterker. Orders in één artikel kunnen hier dan ook nimmer zo groot zijn als daar. Het schijnt zelfs, dat de invloed van de mode in ons land nog groeiende is, wat van groot belang kan zijn voor hen, die zich speciaal toeleggen op de modeschoenen. Ook in Kaatsheuvel zijn thans enige van zulke bedrijven aanwezig. Zij liggen verder buiten het bereik der grootbedrijven dan de traditionele plaatselijke industrie. De mogelijkheden, welke hierin liggen opgesloten voor dit centrum, mag men evenwel niet overschatten. Immers het terrein van de uitgesproken modeschoen is uiteraard

beperkt en ook in België beweegt zich hierop reeds menig ondernemer. Het grootste deel van de Kaatsheuvelse productie zal zich waarschijnlijk wel moeten blijven richten op het schoeisel van middelmatige kwaliteit, het terrein van het grootbedrijf bij uitstek.

Een vraag, welke wij in verband met de toekomst van Kaatsheuvel ook onder ogen moeten zien, is deze: Zal de economische Unie met België en Luxemburg de situatie in de Nederlandse schoenindustrie niet zodanig beïnvloeden, dat de positie van de kleine Kaatsheuvelse ondernemingen geen gevaar meer zal lopen. Immers in België is het grootbedrijf practisch nog niet tot ontwikkeling gekomen.

Inderdaad moeten wij toegeven, dat dit in de eerste tijd de druk op de kleine Nederlandse ondernemingen zal kunnen verminderen. Men mag hier echter geenszins op bouwen, zeker niet voor een iets verdere toekomst. In de eerste plaats is er zowel in Nederland als in België een overcapaciteit in de schoenindustrie. Dit stadium wordt in deze industrie blijkbaar wel bijzonder gemakkelijk bereikt. De Belgische statistiek is veel beperkter dan de Nederlandse, zodat men nog vaak moet volstaan met schattingen. Voor de oorlog werd het aantal schoenfabrieken er geschat op 500, dus een tweehonderd meer dan in Nederland. Na de bevrijding schijnt dit aantal een ogenblik te zijn gestegen tot 1.000, wat dus wel bewijst hoe gemakkelijk de capaciteit van deze nijverheid kan worden uitgebreid. Deze bedrijven waren in staat meer dan 15.000.000 paren per jaar te produceren. De capaciteit, welke de Benelux zou kunnen opbrengen, mag men dan ook schatten op ongeveer 40 miljoen paren per jaar. Per hoofd der bevolking bleef in Nederland voor de oorlog het verbruik beneden twee paren schoenen per jaar, zoals het Economisch Technologisch Instituut berekende <sup>6)</sup>. Voor de zwakke bedrijven in Nederland blijft dus ook na de totstandkoming der Benelux het gevaar bestaan als een deel van de overcapaciteit geliquideerd te zullen worden.

Vervolgens moet men niet verwachten, dat de grote Nederlandse bedrijven terwille van de uitvoer naar België een deel van de in Nederland reeds veroverde positie zullen prijsgeven. Zoiets doet geen enkele ondernemer, zeker niet, wanneer er reeds hoge kosten gemaakt zijn door de verkooporganisatie. Wel zou het kunnen gebeuren, dat men een nog hogere productie eerst in België zal trachten te plaatsen, wanneer daar de tegenstand van het over het algemeen vrij kleine bedrijf minder sterk

<sup>6)</sup> Op. cit. bladz. 22.



is dan die, welke men op de Nederlandse markt ondervindt. Verondersteld, dat de Belgen te zwak zouden zijn, om de Nederlandse markt te bedreigen en om de Nederlandse concurrentie in hun eigen land voldoende het hoofd te bieden, wat door sommigen althans voor de middelmatige kwaliteitsproductie wordt aangenomen, dan zouden we in de eerste fase van de Unie een iets gemakkelijker posie van het Nederlandse kleine bedrijf mogen verwachten.

Op een lange duur hiervan mag men echter zeker niet rekenen. Immers de capaciteit van de schoenindustrie wordt niet alleen gemakkelijk uitgebreid door het opduiken van tientallen kleine ondernemingen, ook de grote bedrijven kunnen, wanneer zij de weg vrij hebben, zeer snel de capaciteit van hun productieapparaat opvoeren. In slechts enkele jaren kan de capaciteit van de aanwezige, kleine ondernemingen geëvenaard zijn door de groei van de grootindustrie. In Groot-Brittannië bijvoorbeeld waren in 1930 4.947 arbeiders in dienst van de bedrijven, welke 10—24 arbeiders hadden. Het personeel van de fabrieken, welke minstens 750 man personeel hadden, nam in de vijf daarop volgende jaren toe met 3.882 arbeiders. In Nederland hadden de ondernemingen, welke 5—49 type-arbeiders in dienst hadden, in 1934 in totaal 3.347 arbeiders in hun fabrieken werken. Het personeel van de twee grootste ondernemingen was vijf jaren later met minstens 2.500 type-arbeiders toegenomen. De Nederlandse industrie, welke te klein is om tegen de grootbedrijven te concurreren, mag van de Benelux dus geen langdurige verbetering van haar positie verwachten, te meer niet omdat de verruiming van de binnenlandse markt op zich reeds gunstige voorwaarden schept voor de ontwikkeling van de grootindustrie.

Voor het dorp Kaatsheuvel is het in elk geval van belang, dat het niet te eenzijdig op de schoenindustrie georiënteerd blijft. Ook al weet men de bestaande schoenindustrie een soliede basis te verschaffen, toch is deze bedrijfstak in het verleden te wisselvallig gebleken, om uitsluitend hierop de welvaart van een plaats te baseren. Immers moge het gehele dorp in sommige jaren met de schoenindustrie tot uitzonderlijke bloei zijn gekomen — zoals gedurende de eerste wereldoorlog en in het begin van de depressietijd na 1929 —, in de jaren, welke op deze korte perioden volgden, was de terugslag van de ongunstige bedrijfsresultaten op de volkswelvaart wel zo ernstig, dat per saldo het nadeel van de eenzijdige oriëntering het voordeel ver overtrof. Daarom moet de uitbreiding na de oorlog van de lederwarenindustrie ten eerste worden toegejuicht en moet men ook andere

wegen trachten te vinden, om het in Kaatsheuvel zo overvloedig voorhanden ondernemersinitiatief zijn vruchten te doen afwerpen. Dit is niet alleen voor de bevolking van dit dorp van het grootste belang maar ook voor die van de omgeving, welke, zoals wij zagen, voor een groot deel in haar eigen dorpen geen voldoende werkgelegenheid kan vinden, alsook voor de boeren in de gemeente zelf. Deze laatsten hebben een groot te kort aan grond, vooral wel in de wijk Kaatsheuvel, terwijl zij over het algemeen flinke gezinnen hebben. Boven zagen wij echter, dat de jonge boeren er een afkeer van schijnen te hebben om in een schoenfabriek te gaan werken. Vestiging van een andere industrie binnen de gemeente zou hun overgang van het agrarische leven naar een industrieel beroep dus kunnen vergemakkelijken.

Tenslotte achten wij het zelfs een landsbelang, dat de ondernemingszin, welke in Kaatsheuvel gevonden wordt, niet verloren gaat. Immers voor de industrialisatie van Nederland is de aanwezigheid hiervan een zeer critiek punt. Waar zij gevonden wordt, is het van belang, dat zij ook tot ontwikkeling kan komen. Zonen van werkgevers zouden dan ook kunnen overwegen een vak buiten de leder- en schoenenbranche aan te leren. De overheidsinstanties, welke de industrialisatie van Noord-Brabant willen bevorderen, zouden van haar kant kunnen nagaan, of zij dit in de gemeente Loon op Zand niet op de een of andere wijze zouden kunnen stimuleren. Ondanks de aanwezige industrie behoort ook Kaatsheuvel tot de plaatsen, welke haar doorlopende aandacht verdienen, te meer waar er in de omgeving op vele plaatsen onvoldoende bestaansmiddelen voor de bevolking gevonden worden <sup>7)</sup>.

Wij zouden het echter niet juist achten, wanneer de Staat de Kaatsheuvelse schoenindustrie in bescherming ging nemen door de groei van de grote bedrijven te belemmeren. Dit zou hoogstens tijdelijk mogen gebeuren om de Kaatsheuvelse industrie de gelegenheid te geven zich aan te passen aan de eisen van de tijd. Het is immers van belang, dat West Europa de productiviteit van zijn industrie op hetzelfde, hoge peil brengt als de Verenigde Staten van Amerika. Hierin mag geen blijvende achterstand geduld worden, willen wij een krachtige positie veroveren op de wereldmarkt. Slechts als de Kaatsheuvelse industrie zich op hetzelfde peil weet te plaatsen, is haar voortbestaan gerechtvaardigd.

<sup>7)</sup> In 1948 produceerden Loon op Zand en Kaatsheuvel tezamen 12,5 % van de totale Nederlandse schoenproductie. In 1932 was dit 17,7 % (zie tabel 64). Toch waren de resultaten voor Kaatsheuvel niet ongunstig. Men hoede zich evenwel voor voorbarige conclusies op grond van ervaringen in een schaarste-tijd.



## BIJLAGE

ENIGE STATISTISCHE GEGEVENS INZAKE DE  
BEROEPSSTRUCTUUR IN DE GEMEENTE  
LOON OP ZAND.

1. *De volkstelling van 1810* <sup>1)</sup>.

De volkstelling van 1810 geeft een beeld van de samenstelling en de beroepsindeling der bevolking in het begin van de vorige eeuw, ofschoon deze telling ongetwijfeld niet met die nauwkeurigheid is geschied, welke wij tegenwoordig kennen. Vergelijken wij bv. de aantekening van de beroepen met de gegevens van de patentregisters enige jaren later, dan blijkt het, dat men bij de volkstelling van 1810 zich beperkt heeft tot het hoofdberoep. Slechts bij uitzondering wordt meer dan een beroep genoemd, terwijl de patentregisters uitwijzen, dat de meest fantastische combinaties in één persoon verenigd zijn, zo zelfs dat men onmogelijk een statistisch overzicht hiervan zou kunnen maken, indien men zich niet tot bepaalde aspecten beperkte. Een weinig gecompliceerd voorbeeld van een zelfstandige schoenmaker moge dit aantonen.

In de patentregisters staat hij aldus vermeld:

- 1815: Schoenmaker en uitventer met deszelfs gemaakt werk in eene mande langs de huijsen. Klein tapper.
- 1820: Schoenmaker zonder knechts, tapper van bier, wijn en gedistilleerd. Inlands kramer met schoenen en muijen langs de huijsen ventende. Billardtafelhouder.
- 1823: Herbergier, schoenmaker zonder knechts, venter met schoenen.

Zijn broer wordt in 1822 vermeld als: loyer en schoenmaker met 2 knechts en 1 kuip, 2 laaftonnen en 1 kalkkuil, winkelier. Tapper.

Waar dit geen uitzonderingsgevallen zijn, moet de volkstelling van 1810 uiteraard wel een onvolledig beeld geven van de economische structuur in dat jaar. Bovendien wordt vaak geen

---

<sup>1)</sup> Voor het onderzoek van deze volkstelling en van de patentregisters is de medewerking van de Heer M. van Opstal, Chef der eerste afdeling ter gemeentesecretarie in Kaatsheuvel, van doorslaggevende betekenis geweest.

onderscheid gemaakt tussen volledig zelfstandigen en hen, die werken voor rekening van anderen. Een andere onnauwkeurigheid treft men aan bij de kinderen. Soms wordt van hen reeds op zeer jeugdige leeftijd het beroep genoemd, terwijl in andere gevallen, zelfs op meer gevorderde leeftijd, volstaan wordt met de vermelding van het beroep van vader of moeder. Men ontkomt niet aan de indruk, dat de nauwkeurigheid op dit gebied afnam met het vorderen van de werkzaamheden, zodat dit er de oorzaak van werd, dat in de wijk Kaatsheuvel, welke het laatst behandeld is, de beroepsbevolking kleiner is dan in de wijk Loon op Zand. Doch ondanks de vele onvolmaaktheden geeft deze volkstelling toch een waardevol inzicht in de wijze, waarop de bevolking in het begin van de vorige eeuw in zijn bestaan trachtte te voorzien. Bovendien kan men er in grote lijnen een indeling in vinden van de verschillende wijken. Men mag immers aannemen, dat systematisch wijk voor wijk behandeld is. Aanwijzingen hiervan vindt men niet slechts in de namen van families, waarvan bekend is, dat zij speciaal in een bepaalde wijk voorkomen, maar ook in het overwicht van bepaalde beroepen in verschillende delen van het register en in de gezamenlijke behandeling van het merendeel der niet-Katholieke bevolking (Zandschel e.o.).

De telling begint met het kasteel te Loon op Zand en vervolgens met dit dorp. Hier treft men de meeste vrije beroepen en ambtenaren aan. Van deze laatsten zijn de Nederlanders overwegend protestant, de Franse douaniers, ongeveer een tiental, katholiek. Verder wonen hier verschillende ambachtslieden, de meeste schoenmakers van het Zuidelijk deel der gemeente, enkele agrariërs en een aantal spinsters. Na deze kern van de gemeente volgen de agrarische buitenwijken en gehuchten van de Zuidelijke helft. Hier treffen we ook het grootste deel aan van de spinsters. Nadat de contrôle van de familienamen heeft uitgewezen, dat de gegevens betrekking moeten hebben op het gehucht De Moer, komen we geleidelijk aan in een gebied met een meer industrieel karakter, indien dit deze naam mag dragen. Pantoffelfabrikanten, bezembinders, mattenvelechters enz. gaan nu een plaats innemen, terwijl het aantal agrariërs afneemt. In deze omgeving hebben wij bij de samenstelling van de statistiek de scheiding getrokken tussen de wijk Loon op Zand, ofwel het Straatkwartier, en de wijk Kaatsheuvel, ook genaamd het Vaartkwartier. Vanzelfsprekend is deze grens niet scherp af te bakenen, doch vermoedelijk is de tegenwoordige indeling van het C.B.S. in de wijken Loon op Zand en Kaatsheuvel dicht benaderd.



Wanneer vervolgens in de telling een overwicht ontstaat van het meer serieuze beroep van schoenmaker, bovendien een Pas-toor en Kapelaan voorkomen, alsmede enige ambachtslieden en vrije beroepen, moeten wij ons bevinden in het dorp Kaatsheuvel. Toch ontbreken hier de meer Berkdijks getinte beroepen nog niet geheel. Reeds toen heeft er dus waarschijnlijk een trek bestaan naar het dorp Kaatsheuvel. Het grote verschil in het aantal dienstpersoneel, vrije beroepen en overheidspersoneel tussen Loon op Zand en Kaatsheuvel wijst op een achterstand in de ontwikkeling van het laatste dorp.

In het agrarisch Protestants deel der gemeente, waar ook een Dominee verblijf houdt, komen ook enige Katholieke families voor, wat overeenstemt met de mening in Kaatsheuvel, dat de Zandschel met zijn omgeving vroeger niet zo uitsluitend Protestant was als thans. Overigens treft men ook bij deze bevolking nu en dan een beroep aan, dat aan Berkdijk doet denken. Met deze bevolkingsgroep sluit dan het register.

Teneinde de afwijking in de beroepstelling, welke ontstaat, doordat van vele kinderen slechts het beroep van de ouders vermeld wordt, te verkleinen, hebben wij alle jongens, wier beroep niet vermeld staat en die ouder zijn dan 18 jaar, ingedeeld bij het beroep van de vader. De jongere kinderen en de meisjes werden slechts in de beroepsbevolking opgenomen, wanneer het beroep ook uitdrukkelijk vermeld stond. Desondanks blijft door het bovengenoemde euvel de beroepsbevolking in het Straatkwartier relatief belangrijk hoger dan in het Vaartkwartier.

Enige personen staan in tabel 67 meer dan eens vermeld, omdat zij meer dan een beroep hebben opgegeven. In de totaal-telling zijn zij evenwel slechts eenmaal medegerekend. De meer-voudige beroepen zijn: te Loon op Zand een herbergier tevens boer en koopman en een boer tevens koopman, in Kaatsheuvel een dagloner tevens slager en een boer tevens herbergier.

Wat de godsdienst betreft, waren er in 1810 slechts 40 niet-Katholieken in de wijk Loon op Zand, allen Ned. Hervormd behalve een lid van de Lutherse kerk. In de wijk Kaatsheuvel waren 1.900 Katholieken, 309 Hervormden en 28 Joden. In totaal was dus 90,1 % van de bevolking Katholiek. Het Joodse bevolkingselement was ofwel commercieel, of sloot aan bij de typisch Berkdijkse beroepen.

Tabel 67.

BEROEPS- EN VOLKSTELLING 1810 IN DE HEERLIJKHEID  
LOON OP ZAND <sup>1)</sup>.

| Beroepen                                                    | Loon op Zand |      | Kaatsheuvel |      | L. o. Z. en K. |      |
|-------------------------------------------------------------|--------------|------|-------------|------|----------------|------|
|                                                             | aantal       | in % | aantal      | in % | aantal         | in % |
| 1. vrije beroepen, overheid, renteniers e.d.                | 27           |      | 9           |      | 36             |      |
| 2. dienstpersoneel burgerij                                 | 26           |      | 4           |      | 30             |      |
| 3. schoenen, leder e.d. w.o.                                | 43           | 6,7  | 149         | 20,5 | 192            | 14,0 |
| a. klompenmakers                                            | —            |      | 1           |      | 1              |      |
| b. pantoffelmakers                                          | —            |      | 18          |      | 18             |      |
| c. schoenmakers                                             | 40           |      | 129         |      | 169            |      |
| d. idem tevens touwers                                      | 1            |      | —           |      | 1              |      |
| e. touwers                                                  | 1            |      | 1           |      | 2              |      |
| f. schoenlappers                                            | 1            |      | —           |      | 1              |      |
| 4. textiel e.d. w.o.                                        | 109          | 17,0 | 91          | 12,5 | 200            | 14,6 |
| a. spinsters                                                | 100          |      | 60          |      | 160            |      |
| b. spinners                                                 | 6            |      | 22          |      | 28             |      |
| c. wevers (w.o. een linnenwever)                            | —            |      | 7           |      | 7              |      |
| d. breiers(sters)                                           | 1            |      | 2           |      | 3              |      |
| e. kantklossters (uitheems)                                 | 2            |      | —           |      | 2              |      |
| 5. kooplieden, venters enz. w.o.                            | 7            |      | 153         | 21,0 | 160            | 11,7 |
| a. kooplieden en venters                                    | 7            |      | 26          |      | 33             |      |
| b. bezembinders                                             | —            |      | 25          |      | 25             |      |
| c. stoelenmatters e.d.                                      | —            |      | 55          |      | 55             |      |
| d. zwavelstokmakers                                         | —            |      | 47          |      | 47             |      |
| 6. winkeliers en plaatse-lijke ambachten                    | 32           |      | 43          |      | 75             | 5,5  |
| 7. herbergiers                                              | 2            |      | 3           |      | 5              |      |
| 8. Landbouw w.o.                                            | 398          | 62,1 | 274         | 37,7 | 672            | 49,1 |
| a. landbouwers                                              | 190          |      | 141         |      | 331            |      |
| b. personeel, inwonende familieleden-landbouwers en herders | 134          |      | 81          |      | 215            |      |
| c. dagloners                                                | 74           |      | 52          |      | 126            |      |
| 9. schippers (w.o. een knecht)                              | —            |      | 3           |      | 3              |      |
| 10. totale beroepsbevolking                                 | 641          | 41,1 | 727         | 33,1 | 1.368          | 36,0 |
| 11. beroep onbekend                                         | 19           |      | 14          |      | 33             |      |
| 12. behoeftigen                                             | 6            |      | —           |      | 6              |      |
| 13. overige bevolking                                       | 894          |      | 1.496       |      | 2.390          |      |
| 14. totale bevolking                                        | 1.560        |      | 2.237       |      | 3.797          |      |

<sup>1)</sup> Percentages: 1 t/m. 9 in % van 10; 10 in % van 14.



## 2. De patentregisters van 1830 en 1855/56.

De patentregisters in de gemeente Loon op Zand wekken de indruk slechts geleidelijk tot een grotere nauwkeurigheid te geraken, waardoor een vergelijking van die der eerste jaren met die van later bemoeilijkt wordt. De grootste moeilijkheid vormt echter de grote combinatie van beroepen, soms tot een viertal toe. Slechts wanneer deze combinatie bestond van schoenmaker en looier, werd zij door ons opgetekend, terwijl iemand, die behalve looier of schoenmaker ook nog andere beroepen uitoefende, slechts in de genoemde beroepen werd medegetekend.

Een zeer veel voorkomende combinatie was die met tapper of slijter. In 1855 werden deze laatste vergunningen echter afzonderlijk opgegeven, zodat vele personen toen twee malen in het register werden vermeld. Vandaar ook, dat het aantal tappers en slijters dit jaar zo sterk is toegenomen.

Tabel 68.

### ZELFSTANDIGE BEROEPEN VOLGENS DE PATENT- REGISTERS DER GEMEENTE LOON OP ZAND.

| Beroepen                                      | 1830 | 1855/56 |
|-----------------------------------------------|------|---------|
| 1. schoenen, leder en aanverwante beroepen    |      |         |
| a. schoenmakers                               | 152  | 458     |
| b. schoenmakers tevens looiers                | 6    | 16      |
| c. totaal schoenmakers                        | 158  | 474     |
| d. overige looiers                            | 2    | 17      |
| e. totaal looiers                             | 8    | 33      |
| f. schorsmolenaar (tevens korenmolenaar)      | 1    | 1       |
| g. zadelmakers                                | —    | 2       |
| h. leestenmakers                              | —    | 1       |
| Totaal                                        | 161  | 495     |
| 2. kramers, kooplieden, scharenslippers, enz. | 60   | 113     |
| 3. plaatselijke ambachten en winkeliers       | 88   | 92      |
| 4. herbergiers, tappers en slijters           | 12   | 81      |

In deze patentregisters wordt overigens geen onderscheid gemaakt tussen delen van de gemeente. Uit de familienamen kon echter worden afgeleid, dat deze looiers niet uitsluitend in Loon op Zand maar ook in Kaatsheuvel gevestigd waren. Het textielwezen heeft zich in de gemeente niet tot een zelfstandig

beroep kunnen ontwikkelen. Tabel 68 laat overigens geen twijfel bestaan over de sterk toenemende betekenis der schoenindustrie. De aanwezigheid van 474 zelfstandige schoenmakers tegenover 189 schoen- en panoffelmakers in 1810 wijst op een kleine verdrievoudiging van deze bedrijfstak in 45 jaren.

### 3. Enige statistische gegevens rond 1870.

Aan het Jaarverslag der Provincie Noord-Brabant van 1872 ontlelen wij de volgende gegevens, welke betrekking hebben op 1871:

Tabel 69.

#### INDUSTRIËLE STRUCTUUR EN WEEKLONEN IN DE GEMEENTE LOON OP ZAND, 1871.

| Soort der bedrijven           | aantal<br>bedrijven | aantal<br>arbeiders | weeklonen in guldens |              |              |              |
|-------------------------------|---------------------|---------------------|----------------------|--------------|--------------|--------------|
|                               |                     |                     | man-<br>nen          | jon-<br>gens | vrou-<br>wen | meis-<br>jes |
| Plaatselijke ambachten        | 34                  | 36                  | 4 à 5                | 1,50         | —            | —            |
| Steenbakkerijen               | 1                   | 5                   | 4                    | 1,50         | —            | —            |
| Mattenvlechterijen            | 19                  | 41                  | 2                    | 1            | 2            | 1            |
| Schoenleestenmakerijen        | 3                   | 4                   | 6                    | —            | —            | —            |
| Looierijen en touwe-<br>rijen | 47                  | 92                  | 5                    | —            | —            | —            |
| Schoenmakerijen               | 197                 | 1.672               | 4,50                 | 1,50         | 2,75         | 0,75         |
| Totaal                        | 301                 | 1.850               |                      |              |              |              |

De grens tussen mannen en jongens, alsmede tussen vrouwen en meisjes ligt bij de leeftijd van 16 jaar.

De samenstelling van het aantal arbeiders in de schoenmakerijen was als volgt: 1.323 mannen, 231 jongens, 81 vrouwen en 37 meisjes.

Het aantal inwoners der gemeente bedroeg op 1 Januari 1871: 6.047. De vrouwen kwamen in de jaren rond de Frans-Duitse oorlog steeds meer in de minderheid. Op 1 Januari 1869 waren er 108 mannen op elke 100 vrouwen, in 1875 bijna 112 mannen. Dit kan ook in verband staan met de invoering van de stik-machine, waardoor vele vrouwen en meisjes zonder werk kwamen.

Van de agrarische beroepen zijn geen cijfers bekend. De volgende gegevens over de veestapel en de verdeling van de grond ontlelen we eveneens aan het Jaarverslag der Provincie. Zij zijn van 1873.



|                   |       |                  |          |
|-------------------|-------|------------------|----------|
| paarden           | 184   | Woeste grond en  |          |
| runderen          | 1.288 | bossen           | 2.936 ha |
| schapen en geiten | 1.329 | water en moeras- |          |
| varkens boven 2   |       | sen              | 53       |
| maanden           | 217   | wegen en bebou-  |          |
| hoenders          | 3.111 | wing             | 201      |
|                   |       | bouwland         | 1.665    |
|                   |       | weiland          | 320      |
|                   |       | tuinbouwgrond    | 51       |
|                   |       | overige grond    | 3        |
|                   |       | totaal           | 5.229    |

In 1895 had de rundveestapel zich uitgebreid tot 1.372 stuks, waarvan 936 melk- en kalfkoeien. De varkensstapel was meer dan verdubbeld, nl. tot 525 stuks. Paarden waren er dat jaar 296.

#### 4. De volks- en beroepstelling van 31 Mei 1947.

Doordat het Centraal Bureau voor de Statistiek in de Zomer van 1949 klaar kwam met de telling der gegevens van de gemeente Loon op Zand, zijn wij in staat nog enkele uitslagen van deze laatste volkstelling op te nemen in deze bijlage.

In totaal telde de gemeente op de tellingsdatum 12.169 inwoners, nl. 6.276 mannen en 5.893 vrouwen, ofwel 106 mannen op elke 100 vrouwen. In de wijk Loon op Zand was er vrijwel een evenwicht tussen het aantal mannen en het aantal vrouwen, nl. 1.611 mannen en 1.608 vrouwen. Ongeveer 60 % van de mannen boven twintig jaar was er gehuwd. In de wijk Kaatsheuvel woonden 4.665 mannen en 4.285 vrouwen, ofwel 109 tegen 100. Bijna 59 % van de mannen boven twintig jaar was gehuwd. In 1930 was dit percentage voor de gemeente ongeveer 53 %.

Het aantal huishoudens bedroeg in 1947 in de wijk Loon op Zand 606, het aantal alleenwonenden 16. Zij hadden de beschikking over 337 gewone woningen, 110 boerderijen, 75 andere woningen met bedrijf en 45 andere bewoonde ruimten, meestal noodverblijven. Deze laatste niet medegerekend, had men de beschikking over 2.643 vertrekken, waarvan 2.916 bewoners gebruik maakten, dus gemiddeld 0,90 vertrek per bewoner. In de wijk Kaatsheuvel waren 1.712 huishoudens en 101 alleenwonenden met in totaal 1.030 gewone woningen, 196 boerderijen, 340

andere woningen met bedrijf en 37 andere bewoonde ruimten. Deze laatste buiten beschouwing gelaten had men 7.399 vertrekken voor 8.495 bewoners, ofwel 0,87 vertrek per bewoner. Opvallend is in Kaatsheuvel het grote aantal woningen met bedrijf.

Het aandeel van de Katholieken in de totale bevolking blijkt in 1947 weer verder te zijn toegenomen, nl. tot 93,4 %. Israëlieten kwamen niet meer voor, terwijl de Protestanten bijna allen Nederlands Hervormd waren. Slechts 18 inwoners behoorden tot geen kerkgenootschap. In de wijk Loon op Zand woonden slechts 22 niet-Katholieken, waarvan één geen kerkgenootschap vermeldde. De andere niet-Katholieken woonden allen in de wijk Kaatsheuvel en hier hoofdzakelijk in de Zandschel. Van de 11.364 Katholieken was 37 % jonger dan 16 jaar, van de 805 niet-Katholieken slechts 30 %.

Voor de vergelijking van de bevolkingsopbouw naar leeftijd en geslacht met die van vroegere volkstellingen is het een moeilijkheid, dat het C.B.S. voor de jongere mensen een andere leeftijdsindeling gemaakt heeft. In tabel 70 hebben wij nochtans getracht voor de gemeente in haar geheel de oude indeling te handhaven, waarbij wij gebruik hebben gemaakt van de bevolkingsopgave per jaar van geboorte. Een kleine onjuistheid in de betreffende percentages is evenwel hierdoor niet uitgesloten.

Tabel 70.

BEVOLKINGSSAMENSTELLING 1947 IN DE GEMEENTE  
LOON OP ZAND EN DE BEIDE WIJKEN IN %

| Leeftijd<br>in jaren | gemeente |         | Leeftijd<br>in jaren | Loon op Zand |         | Kaatsheuvel |         |
|----------------------|----------|---------|----------------------|--------------|---------|-------------|---------|
|                      | mannen   | vrouwen |                      | mannen       | vrouwen | mannen      | vrouwen |
| 0—14                 | 18,1     | 16,4    | 0—15                 | 18,8         | 19,7    | 19,4        | 16,6    |
| 15—39                | 19,8     | 18,7    | 16—39                | 17,0         | 17,0    | 19,3        | 18,0    |
| 40—64                | 9,9      | 9,9     | 40—64                | 10,1         | 9,7     | 9,9         | 9,9     |
| 65 e.o.              | 3,8      | 3,5     | 65 e.o.              | 4,1          | 3,5     | 3,6         | 3,5     |
| Totaal               | 51,5     | 48,5    | Totaal               | 50,0         | 50,0    | 52,1        | 47,9    |

Een vergelijking van tabel 70 met tabel 3 wijst uit, dat de jeugdbasis kleiner is geworden, vooral wel bij de meisjes, terwijl bij de hogere leeftijden het verschil tussen het aantal mannen en vrouwen afnam.



Tabel 71.

DE BEROEPSBEVOLKING IN DE GEMEENTE  
LOON OP ZAND 1947.

| Bedrijfsgroep <sup>1)</sup>                              | mannen | vrouwen           | Totaal            |
|----------------------------------------------------------|--------|-------------------|-------------------|
| 4 Bouwnijverheid                                         | 154    | 3                 | 157               |
| 9 Ledernijverheid                                        | 1.802  | 562               | 2.364             |
| 17 Voedings- en genotmiddelen                            | 76     | —                 | 76                |
| overige 1 t/m 17                                         | 242    | 71                | 313 <sup>2)</sup> |
| totaal 1 t/m 17                                          | 2.274  | 636               | 2.910             |
| 18 Landbouw                                              | 592    | 259               | 851               |
| 20 t/m 23 Handel, verkeer,<br>geldwezen en verzekeringen | 339    | 174               | 513               |
| 24 Vrije beroepen en Overheid                            | 85     | 48                | 133               |
| overige bedrijfstgroepen                                 | 107    | 242 <sup>2)</sup> | 349               |
| Totale beroepsbevolking                                  | 3.397  | 1.359             | 4.756             |
| Idem in % der bevolking                                  | 56,6   | 23,1              | 39,1              |

<sup>1)</sup> Indeling als in 1930 (vgl. tabel 5).

<sup>2)</sup> Hiervan in huishoudelijke diensten: 202

<sup>3)</sup> Hiervan in metaalnijverheid: 117

De meest in het oog springende wijziging bij de beroepsbevolking sinds 1930 is wel de sterke stijging bij de vrouwelijke beroepen. Waarschijnlijk ligt, naast het toegenomen aantal huwelijken, ook hierin een verklaring voor het grotere evenwicht tussen het aantal mannen en het aantal vrouwen vanaf 16 jaar. De manlijke beroepsbevolking is daarentegen slechts weinig toegenomen, nl. met niet meer dan ruim 10 %.

Het aandeel van de industrie in de totale beroepsbevolking blijkt aanmerkelijk te zijn gedaald. In 1930 was dit nl. 69 %, in 1947 nog slechts 61 %. Het aandeel van de landbouw daarentegen steeg van 16 tot 18 %. De grootste stijging treffen wij aan bij de bedrijfstgroepen 20 t/m. 23 en bij de dienstbodes, die welhaast in aantal zijn verdubbeld. Dit laatste wijst ongetwijfeld op de grote welvaart in de kringen der ondernemers.

Opvallend in de gemeente Loon op Zand is het grote aantal zelfstandige bedrijfshoofden buiten de landbouw. In de bedrijfstgroepen 1 t/m. 17 zijn er niet minder dan 270, waarvan 180 in bedrijfstgroep 9 (leder en schoenen). Telde de gemeente bij haar enquête op 15 September 1947 slechts 105 zelfstandige onder-

nemingen in deze bedrijfsgroep, bij de volkstelling bleken er behalve de 180 zelfstandige bedrijfshoofden nog 10 directeuren te zijn van N.V.'s e.d. plus 36 kleine bazen, 67 bedrijfsleiders en 107 medewerkende huisgenoten.

In de landbouw treffen wij 347 zelfstandige bedrijfshoofden aan, in de handel 162, in het verkeer 26 en in de vrije beroepen 15. De landbouw wordt bijna geheel door gezinsleden beoefend. Naast de 347 bedrijfshoofden werkten hierin mede 139 echtgenoten, 154 zonen, 96 dochters, 2 bedrijfsleiders en niet meer dan 113 arbeiders en employe's.

Enkele beroepscijfers zijn in tabel 72 afzonderlijk weergegeven van de beide wijken der gemeente.

Tabel 72.

ENKELE BEROEPSCIJFERS VAN DE WIJKEN KAATSHEUVEL  
EN LOON OP ZAND 1947.

|                                        | Loon op Zand |         | Kaatsheuvel |         |
|----------------------------------------|--------------|---------|-------------|---------|
|                                        | mannen       | vrouwen | mannen      | vrouwen |
| Werkzaam in:                           |              |         |             |         |
| Nijverheid                             | 512          | 105     | 1.762       | 531     |
| Landbouw                               | 229          | 82      | 363         | 177     |
| Handel en verkeer                      | 78           | 33      | 237         | 134     |
| Huishoudelijke diensten                | 2            | 60      | 3           | 142     |
| Werkzaam als:                          |              |         |             |         |
| Zelfst. bedrijfshoofden <sup>1)</sup>  | 218          | 10      | 546         | 48      |
| Kleine bazen in nijverh. <sup>2)</sup> | 16           | 1       | 67          | 22      |
| Directeuren N.V.'s e.d.                | 2            | —       | 10          | —       |
| Bedrijfsleiders                        | 19           | —       | 64          | 2       |
| Arbeiders                              | 473          | 163     | 1.431       | 601     |
| Medewerkende kinderen                  | 83           | 48      | 228         | 112     |

<sup>1)</sup> met personeel

<sup>2)</sup> zonder personeel

Een verblijdend verschijnsel, dat eveneens bij de volkstelling werd geregistreerd, is het, dat vele kinderen tegenwoordig ook na de lagere school nog onderwijs genieten. Zo waren er in de leeftijdsgroep van 14 jaar en ouder in 1947 in Loon op Zand 36 jongens en 21 meisjes, die dagonderwijs genoten, in Kaatsheuvel resp. 198 en 56.



## LIJST VAN VOORKOMENDE AFKORTINGEN.

|                     |                                                                                                                            |
|---------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| A.R.                | Anti Revolutionair.                                                                                                        |
| Blink schoen.       | Dr. H. Blink, De ontwikkeling der schoenindustrie, Tijdschrift voor Economische Geografie, 1911.                           |
| C.A.O.              | Collectieve Arbeidsovereenkomst.                                                                                           |
| C.B.S.              | Centraal Bureau voor de Statistiek.                                                                                        |
| Centrale, de        | zie C.H.L.S.                                                                                                               |
| C.H.                | Christelijk Historisch.                                                                                                    |
| C.H.L.S.            | Centrale vereniging ter behartiging van de belangen van de Huiden-, Leder-, Schoenen- en aanverwante branches.             |
| D.A. gedw. winkeln. | Directie van den Arbeid, Gedwongen winkelnering in de Noord-Brabantsche schoenindustrie, 's-Gravenhage 1911.               |
| D.A. ond. huisind.  | Directie van den Arbeid, Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie, Deel II, 's-Gravenhage 1912. |
| Federatie, de       | Federatie van Nederlandse Schoenfabrikanten.                                                                               |

## LIJST DER TABELLEN.

|                                                                                                                   |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 1. Loop der bevolking in de gemeente Loon op Zand, 1881—1947 .....                                                | 5  |
| 2. Samenstelling van de bevolking in 1920 en 1930 .....                                                           | 6  |
| 3. Vergelijking der bevolkingssamenstelling in 1909, 1920 en 1930 .....                                           | 7  |
| 4. Verspreiding der bevolking in 1947 .....                                                                       | 8  |
| 5. De beroepsbevolking in 1930 .....                                                                              | 11 |
| 6. Winkels in de gemeente Loon op Zand op 1 Januari 1946 .....                                                    | 15 |
| 7. Grondgebruik van de boeren van Loon op Zand, de Meierij en de Zandgronden van Nederland .....                  | 20 |
| 8. Bedrijfsindeling te Loon op Zand, in de Meierij en in de Zandgronden .....                                     | 21 |
| 9. Bedrijfsindeling in de gemeente Loon op Zand, 1949...                                                          | 22 |
| 10. De rundveeteelt in Loon op Zand, de Meierij en de Zandgronden .....                                           | 22 |
| 11. De varkensteelt in Loon op Zand, de Meierij en de Zandgronden .....                                           | 23 |
| 12. Gebruik van het bouwland in Loon op Zand, de Meierij en de Zandgronden .....                                  | 25 |
| 13. Algemene beroepsindeling der boeren van de gemeente Loon op Zand, 1949 .....                                  | 32 |
| 14. De soort van de afwijkende beroepen, welke voorkomen onder de boeren van de gemeente Loon op Zand, 1949 ..... | 33 |
| 15. De schoen- en ledernijverheid in de gemeente Loon op Zand op 15 September 1947 .....                          | 40 |
| 16. De schoenindustrie in Nederland, 1871 en 1911 .....                                                           | 45 |
| 17. Aantal ondernemingen in 1910 op het platteland en in enige dorpen van Noord-Brabant .....                     | 57 |
| 18. Gemiddelde weekproductie en gemiddeld bedrijfskapitaal per onderneming .....                                  | 57 |
| 19. Enige totaalcijfers .....                                                                                     | 63 |
| 20. Procentuele verdeling van het bedrijfskapitaal .....                                                          | 63 |
| 21. Productiestatistiek van 39 ondernemingen, 1913—1917—1919 .....                                                | 66 |



|                                                                                                              |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 22. In- en uitvoer van schoenen, geheel of grotendeels van leder, 1913, 1919 t/m. 1923 .....                 | 78  |
| 23. Prijsgemiddelde van de in- en uitvoer en van de binnenlandse productie .....                             | 80  |
| 24. Invoer van lederen schoeisel uit Duitsland, 1920 t/m 1923 .....                                          | 82  |
| 25. Waarde per kg ingevoerd lederen schoeisel in guldens                                                     | 83  |
| 26. Productiestatistiek 1917—1923 van de ondernemingen, welke minstens 1.000 paren per jaar vervaardigen ... | 85  |
| 27. Productie-index van 39 ondernemingen 1913—1922                                                           | 85  |
| 28. Enige weeklonen volgens collectief contract of loonbesluit in guldens, 1919—1923 .....                   | 89  |
| 29. Productiestatistiek Kaatsheuvel 1917—1923 .....                                                          | 93  |
| 30. Vergelijking van Kaatsheuvel met enige andere productiecentra over het jaar 1921 .....                   | 95  |
| 31. Invoer van onder de schoenenwet vallend schoenwerk                                                       | 105 |
| 32. De verhouding tussen de voornaamste productiecentra 1921—1924 .....                                      | 106 |
| 33. Technische structuur der schoenfabrieken met een jaarproductie boven 4.999 paren in 1930 .....           | 111 |
| 34. Productiestatistiek 1924—1930 .....                                                                      | 112 |
| 35. In- en uitvoer 1923—1930 .....                                                                           | 114 |
| 36. Minimumweeklonen in guldens 1924 en 1929 .....                                                           | 119 |
| 37. Productiestatistiek Kaatsheuvel 1924—1930 .....                                                          | 121 |
| 38. Primair vermogen der krachtwerktuigen in enige centra .....                                              | 123 |
| 39. De gemiddelde productie per arbeider in enige centra                                                     | 125 |
| 40. Loonsverhoudingen 1929—1931 .....                                                                        | 126 |
| 41. Verhouding tussen enige centra, 1924 en 1930 .....                                                       | 127 |
| 42. Aandeel der Nederlandse productie op de binnenlandse markt, 1921—1931 .....                              | 130 |
| 43. Invoer van lederen schoeisel in 1931 .....                                                               | 131 |
| 44. Productiestatistiek 1929—1931 .....                                                                      | 132 |
| 45. Vergelijking van Kaatsheuvel met andere centra, 1929—1931 .....                                          | 137 |
| 46. Het effect der contingentering op productie en invoer                                                    | 142 |
| 47. Het aantal kleine en grote ondernemingen, 1932—1938                                                      | 146 |

|                                                                                                                                                 |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 48. De ontwikkeling naar het grootbedrijf volgens de<br>ongevallenstatistiek .....                                                              | 147 |
| 49. Productiestatistiek 1932—1938 .....                                                                                                         | 149 |
| 50. Verschuivingen in de schoenindustrie 1932—1938.....                                                                                         | 155 |
| 51. Aandeel der vrouwelijke arbeidskrachten in het<br>fabriekspersoneel .....                                                                   | 157 |
| 52. Gemiddelde jaarproductie per arbeider in bedrijven,<br>welke minstens 5.000 paren per jaar vervaardigen,<br>1932 en 1938 .....              | 157 |
| 53. Enige weeklonen volgens de collectieve arbeidsover-<br>eenkomsten in guldens, 1932—1939 .....                                               | 160 |
| 54. Procentueel aandeel van Kaatsheuvel in de Neder-<br>landse schoenenproductie, 1917—1938 .....                                               | 161 |
| 55. Productiestatistiek Kaatsheuvel, 1932—1938 .....                                                                                            | 162 |
| 56. Vergelijking van Kaatsheuvel met enige belangrijke<br>centra, 1932—1938 .....                                                               | 165 |
| 57. Geheel werkloze lederbewerkers in de gemeenten Loon<br>op Zand, Waalwijk en Dongen, 1937—1938 .....                                         | 165 |
| 58. Werkloosheid op 31 December in de gemeente Loon op<br>Zand, 1932—1938 .....                                                                 | 166 |
| 59. De werkgelegenheid in de schoenindustrie 1938—1940                                                                                          | 169 |
| 60. Productiestatistiek 1938—1940 .....                                                                                                         | 169 |
| 61. Weeklonen volgens de C.A.O. en duurtetoelageregeling<br>in guldens, 1939 .....                                                              | 171 |
| 62. Productiestatistiek Kaatsheuvel, 1938—1940 .....                                                                                            | 172 |
| 63. Positie der verschillende centra na 20 jaren .....                                                                                          | 173 |
| 64. De plaats van de gemeente Loon op Zand in de<br>Nederlandse schoenindustrie tussen de beide wereld-<br>oorlogen .....                       | 177 |
| 65. Ontwikkeling van de inkomens en vermogens in de<br>gemeente Loon op Zand in vergelijking met Nederland<br>en Noord-Brabant, 1919—1940 ..... | 179 |
| 66. Saldi van besparingen en migratie in de gemeente<br>Loon op Zand, 1921—1939 .....                                                           | 181 |
| 67. Beroeps- en volkstelling 1810 in de heerlijkheid Loon<br>op Zand .....                                                                      | 206 |
| 68. Zelfstandige beroepen volgens de patentregisters der<br>gemeente Loon op Zand .....                                                         | 207 |



|                                                                                       |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 69. Industriële structuur en weeklonen in de gemeente Loon op Zand, 1871 .....        | 208 |
| 70. Bevolkingssamenstelling 1947 in de gemeente Loon op Zand en de beide wijken ..... | 210 |
| 71. De beroepsbevolking in de gemeente Loon op Zand 1947 .....                        | 211 |
| 72. Enkele beroepscijfers van de wijken Kaatsheuvel en Loon op Zand 1947.....         | 212 |

### LIJST DER KAARTJES EN GRAFIEKEN.

|                                                                             |      |
|-----------------------------------------------------------------------------|------|
| 1. Het aandeel van Kaatsheuvel in de Nederlandse productie, 1917—1940 ..... | XIII |
| 2. De gemeente Loon op Zand .....                                           | 9    |
| 3. De ligging van Kaatsheuvel .....                                         | 18   |
| 4. De werkgelegenheid bij de leden van de Federatie, 1932—1940 .....        | 156  |







Bibliotheek K. U. Brabant



17 000 0122237 9